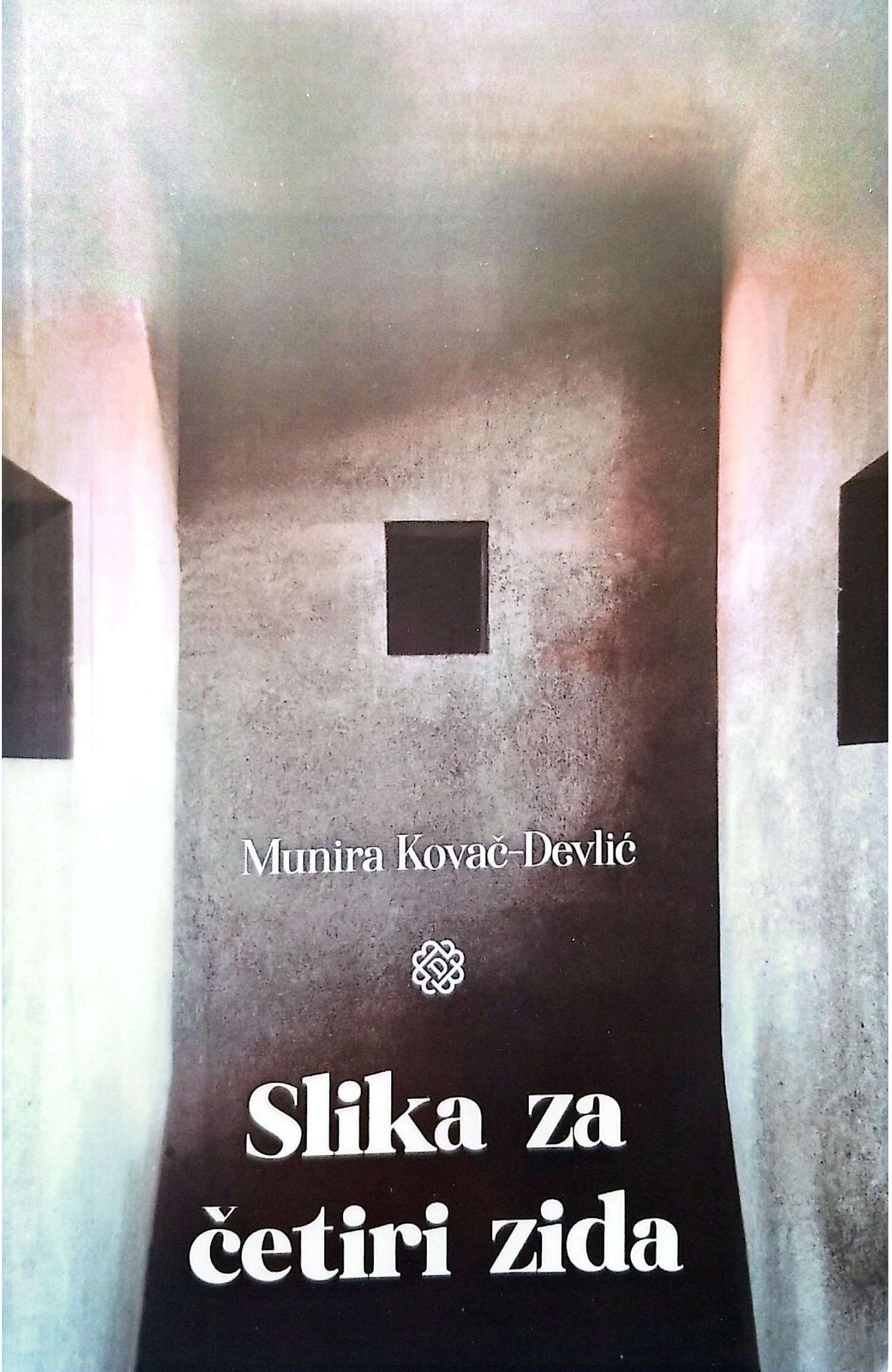

Munira Kovač-Devlić

Slika za četiri zida

Autorica
Munira Kovač-Devlić
munirakovac@hotmail.com

Naslov
SLIKA ZA ČETIRI ZIDA
roman

Izdaje i štampa
Dobra knjiga d.o.o. Sarajevo – Put Famosa 38
www.dobraknjiga.ba

Za izdavača i štampariju
Izedin Šikalo

Recenzent
prof. dr. Safet Sarić

Lektura i korektura
Lektorsko-korektorska služba DK

DTP
art studio DK

UREDNIK
Izedin ŠIKALO

ISBN 978-9926-25-021-8

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu
Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH pod ID brojem 5322803

© Copyright *Autor &* Dobra knjiga, Sarajevo 2023.

MUNIRA KOVAČ-DEVLIĆ

SLIKA ZA ČETIRI ZIDA

roman

Dobra knjiga – Sarajevo, 2023.

mojim sinovima i suprugu

Zora bi tek zarudjela kad bi Ismihana izašla ispred kućice, iz kofe pljuskala vodu i sapirala pločnik, iako ga je i sinoć poslije jacije saprala. Iz pločnika su izvirivali kamenčići pijeska i nastajala je sve veća rupa. Ona bi kamenčiće opet vraćala i pritiskala rukom, kao da će ih ponovo sljubiti s betonom. A rupa je postajala sve veća. Čini mi se da bi se sve što bi ujutro poravnala preko noći još više okrunilo. Ništa se u životu ne može popraviti. I kad svima izgleda baš kao novo, mi tačno znamo gdje je ona velika rupa. Osjećamo je. Boli nas na svaku promjenu vremena. Pritiska nam dušu i vuče u tamu. Mračni su joj svi hodnici i, kud god krenemo, u jedan zalutamo.

– Sabah-hajrulah! Ti već kuću pospremila.

Dozivam je ispred kućnih vrata koja su bila udaljena jedva nekoliko koraka. Avliju je dijelilo gumno gdje bi se vršilo žito, spremala zimnica, sušilo voće, žene sukale omač. To gumno bilo je kao sastajalište na kojem su se žene susretale, razmijenile pokoju riječ; nekad je i pogled bio dovoljan. Kad bi se muškinje razišlo, znale su malo i posjesti, ispeći kahvu, pa se uz suze ili smijeh prisjetiti mladosti. Kad nikog nisu imale i kad im se činilo da se cijeli svijet srušio na njihova leđa, tražile su jedna drugu da makar razgovorom olakšaju dušu. Bile su jedna drugoj i prijateljica i majka i sestra rođena. Majki su se sjećale i dok su trpjele batine i, sklupčane u uglu, tiho jecale, dozivale ih i molile Boga da im dušu uzme i opet ih s njima sastavi. Tako je bilo nekad, pričala bi mi starica Zilha s nekom sjetom. Voljela sam je slušati. Više je očima govorila. U njima sam vidjela sve slike koje je od zaborava čuvala. Čini mi se da joj je toliko i

ostalo. Svi oni kojima je gumno bilo sastajalište već su nas odavno napustili. Staramajka bi mi neko ime objašnjavala, pa pokazivala tamo iza brijega: "Znaš, kćeri, tamo iza onih bijelih nišana njezin se nekako malo nakrivio. Nema nikoga da to popravi. Djeca se razišla po svijetu. Rijetko navrate. I tada samo u prolazu. Donesu cvijeće na mezar i nastavljaju put. Odavno je ovo samo usputno mjesto. I to sve rjeđe." Pričala bi stara majka s nekim posebnim žarom kao da joj od tih uspomena zavise posljednji dani. Rijetko bi pustila suzu. Lice joj uvehlo, izbrazdano pričama. U očima sjeta. Kao da više i nije živjela. Život je prošao. Svi s kojima ga je živjela odavno su tamo iza brijega. Čeka i ona da odmori. Kad bih otišla na mezarje, osjećala sam da svakom treba Fatihu proučiti jer, eto, kao da sam ih i poznavala kroz Zilhine priče. A čini mi se da mi je prešutno ostavila u amanet da ne zaboravim ni njih tamo iza brijega. Pa kad i ona, jednom, legne... "Nećeš ti još, staramajko" – ne znam je li to bila utjeha, ali mi se činilo da baš to treba reći. Odmahnula bi rukom: "Vakat je, kćeri. Vakat je. Sve sam ja ovdje proživjela. Umorilo se tijelo. A duša je već tamo. Odavno."

Tamo se preselio život koji je nekad izvirivao iz svakog ćoška, udarao iz utrobe zemlje, budio se i prije izlaska Sunca. Sad je sve utihnulo. Smirilo se. Ponekad zatrubi automobil i opet nastupi tišina. Najbučnije je bilo kad bi nekoga povezli tamo iza brijega. Čuo se žamor. Jedva se šta razumijevalo. Ljudi su se posljednjim riječima opraštali. Za svakog pričali: "Bio je dobar čovjek." Ovaj drugi bi klimnuo i nešto dodao: "Šteta... A tako mlad..." I tako, jedan za drugim, pognute glave, skrušeno, svjesni više nego ikad da ćemo jednog dana svi iza brijega. Kad posljednje lopate nabace grumenje zemlje, zatvorit će jedan krug. Bio je i sad ga više nema. Oni najbliži sjećat će se i dolaziti. Kako vrijeme bude odmicalo, i oni sve rjeđe.

Gumno je sada bilo dječije igralište, ali je djece bilo sve manje. Ponekad bi se okupila kad bi za vrijeme ferija došla iz velikih gradova. Sada je ni gumno ni igralište. Svako vrijeme donosilo je nešto svoje, a ovo je, čini mi se, donijelo samoću.

Tišinu bi prekinule nas dvije kad bismo kahvu ispijale i smijale se dogodovštinama koje su nam padale na pamet. Ismihana je to zvala svojom ispovjedaonicom. "Što na gumnu ispričaš tu i ostane" – šalila se.

– Jesam, rano sam zaspala. A duga noć... – smiješi se Ismihana, a oči joj tugom okupane.

Zaboravila sam je na tren. Stresoh se na njene riječi. Slušam je, klimam glavom, a čula sam sinoć da je Adnan kasno došao. Čula se galama, razbijanje, lomljava. Na svaki zvuk tijelo bi mi poskočilo. Da barem mogu vrata otvoriti, zaštititi je... A jutros ona ponovo popravlja one rupe. Nema im pomoći. "Ne može, draga moja, rupe na tvojoj duši ništa ne može popraviti." Ali nije odustajala. Ja bih samo da preskočim ovih nekoliko koraka, da je izvučem iz tih mračnih hodnika. "Pusti ih, neka se krune, pusti, neka udubljenja rastu. Možda neko i posrne, vidi ih, uradi novi pločnik. Pusti. Nije više to tvoj dom." Krenem, ali me Emir zaustavlja:

– Kuda ćeš? Šta možeš?

– Mogu mu oči iskopati! – stezala sam pesnice dok me pokušavao smiriti.

Čuli su se Ismihanini tihi jecaji. A onda tišina. I tako već punih sedam godina. Duga noć. Dugi su i dani nakon toga. Rolete bi ostajale spuštene dok se on ne bi trebao vratiti s posla. Zacjeljivala bi rane krijući se od svjetlosti dana kao da se stidjela svog odraza u ogledalu. Kad bi modrice malo izblijedjele, dovoljno da se šminkom mogu sakriti, zvala bi me na "naše gumno". Pričala bi o svemu, samo ne o njemu i njegovim

batinama. Rijetko bi ga spomenula, a i tada u najljepšem svjetlu, ali tiho, postiđena što skriva istinu. Brzo bi promijenila temu. Nisam joj zamjerila, ni tražila iskrenost. Nije svaka istina dobra. Prava prijateljstva istinu naslute. Bez izgovorene riječi.

***

– Ismihana, molim te, ostavi to. Pusti.

Čupala sam joj metlu iz ruku. Prsti su joj već poplavili, ali nije puštala.

– Ismihana, pusti. Zar ne vidiš da se ne može popraviti? Ne ovako. Zamolit ću Emira da ovo popravi. To je njemu čas posla.

– Ne, ne. Adnan će. Nego ja to onako. Ne znam ni kako se poremeti. A ja to stalno vraćam.

Udarala je metlom kao sumanuta. Nije podizala glavu. Nije predlagala kahvu. Nije željela da joj vidim lice. A ni ja. Redaju se slike ispred mene: majka, Doli, otac... Već sam se pokajala što sam prišla. Sad je neugodno i jednoj i drugoj. Nadam se da ona moju neugodu ne vidi.

– Odoh ja sad...

– Hajde, zvat ću te poslije... ako stignem... zvat ću...

Okrenula se i zamiče. Bježi. Neće zvati. Ni danas ni sutra. Sve dok one modrice ne izblijede. Neće zvati. Čudno je to sa čovjekom. Fizičke boli skriva, stidi se, a one su kratkotrajne. Izblijede, nestanu. A one druge ne vide se. One nam lakše padaju. Jer "šta će ljudi reći?"

A ljudi su pričali. Šaputali: "Jesi li čula ono sinoć... kad li su se noćas smirili... žalosnica..." Šapat je mnogima bio utjeha. Onim žalosnicama što su isto ili slično preživljavale. A sad, dok

su gledale da i tamo, iza četiri zida, boluje još jedna, kao da su lakše svoje boli podnosile.

Tih dana, zatvarala sam vrata. Bježala od utvarnih šapata, pogleda "razumijevanja". Ima li šta gore nego kad pored sve tuge čujete "Razumijem te"? A niko nikoga ne razumije. Svačije su cipele baš po mjeri, razgažene na ličnim stazama. Neke samo izgledaju isto: crne, blatnjave, polomljene. Ali, neke su iz blata do zvijezda letjele, a neke druge u blatu ostale. Tako je gotovo u svemu. Život je pun paradoksa, apsurda.

Bježala sam i čekala. Da me opet bez stida pogleda i na kahvu pozove.

***

Prva sam došla u mahalu. Jedva da imadoh devetnaest godina kad napustih dom i pobjegoh od silne tuge ovoga svijeta, tuge koja je utočište pronašla i u mojoj sobi. Nisam se sjećala nijedne lijepe uspomene koja bi me držala i vezala za djetinjstvo ispunjeno majčinim suzama, očevim pijanstvom, majčinim natečenim usnama koje su mi šaputale da će sve proći, da je otac tužan i da mu trebamo sve oprostiti. "Emina mu neće oprostiti" – šaputala sam dok me majka u krilu stezala. Kad bi u onim rijetkim danima pokazao da mu sjednem u krilo, kad bi me mazio i pričao priče, s gađenjem sam posmatrala te ruke koje su svoj gnjev iskaljivale na majčinom krhkom tijelu. Zatvorena u svojoj sobici, stavljala bih ruke na uši i molila Boga da ga usmrti, da mu se dogodi kakva nesreća, pa da ja i majka rahat proživimo. Činilo mi se da je ta mržnja bila jača od svakog drugog osjećaja. I sve što sam radila činila sam da ugušim bol, da zaboravim, makar na trenutak izgradim svoj svijet bez njega. Ali svijet je postajao sve veći, stvarnost sve grublja.

Nekad mi se činilo da sam oguglala na te boli i da, po navici, dišem i uzdišem. Duša se samo skrivala.

Poslije, kad sam pošla u školu, pronalazila sam utjehu u knjigama, drugari su mi skretali misli s onog što me čeka kad se vratim kući. Nikad se nisam smijala. Oni koji su me poznavali prihvatali su me takvu. Nikom ništa nisam morala objašnjavati. Knjige mi nisu bile samo obaveza nego i utjeha, pa sam sve s lahkoćom postizala. Imala sam vremena i za tuđe zadaće. A djeca kao djeca. Njima je to bilo važnije od moga osmijeha. Nisu ni vidjela "rupe" koje sam pokušavala zatrpati, zaboraviti; nisu znala za mračne hodnike kroz koje sam djetinjstvo gazila. Njima je bilo dovoljno da im ispod klupe pružim urađen zadatak, crtež koji sam do dugo u noć radila.

Jednog dana učiteljica je pozvala roditelje na razgovor. Bila sam odlična učenica, ali ju je zabrinjavalo što sam se rijetko uključivala u igru, još rjeđe smijala – pa i onda kad bi Edhem, dječak iz zadnje klupe, bacio poneku foru. Tada bi se usne jedva primjetno pomjerile, ali se moj glasan smijeh nikad nije začuo. Zabrinjavalo je učiteljicu što prihvatam igru tek kad me ona potakne, zamoli da se poigram s drugaricama.

Djevojčice su pričale o lutkama, a meni je to bilo prilično dosadno, pa bih jedva čekala da se toliko zapričaju zaboravljajući da sam prisutna. One su bile djeca, a ja sam bila... ne znam. Uz djecu sam bila neprimjetna, a odrasli bi me odgurivali: "Šta ćeš ti ovdje među odraslima? Ne trebaš ti ovo slušati." A slušala sam i gledala. Čula sam više od odraslih. Sada to znam. Odrasli nauče čuti, a ne slušati, dok dječija duša upija.

Hana je zamolila učiteljicu da na čas likovnog donesemo lutke. Tog dana učiteljica je bila baš dobre volje, pa joj je udovoljila. Sve su djevojčice bile oduševljene, a meni je to bio još jedan besmislen zadatak.

– Ovo je moja Doli – stidljivo sam izvukla lutkicu iz torbe kad su već sve djevojčice predstavile svoje lutke.

Učiteljica je bila zgranuta kad je ugledala obojeno lice lutke, modrice po cijelom tijelu; jedno oko bilo je zatvoreno, prekriveno crnom bojom.

– Aaaaaah... – čuo se uzdah djece.

– Šš... bez komentara!

Lutku su svi vidjeli dok su mene svakog dana gledali, ali me niko uistinu nije opažao.

Učiteljica je pokušala ostati pribrana, zatražila je da sve lutke vratimo u torbu i izvadimo početnice, pa su lutke ubrzo pale u zaborav. Ono što je u torbama, skriveno od pogleda, brzo se zaboravi. Kad je zvono oglasilo kraj nastave, dala mi je znak rukom da ostanem. Zamolila me da izvadim lutku iz torbe. Šok se nije dao sakriti.

– Emina, zašto je tvoja Doli ovako obojena?

Šutjela sam. Nije to bio revolt. Jednostavno, nisam znala odgovoriti. Bilo mi je čudno njeno pitanje. Stidljivo sam spustila pogled i šutjela. Tek kad je učiteljica ponovila pitanje, odgovorila sam da mi se baš takva dopada. Zabrinuta, pokušavala je od mene saznati još ponešto, ali sam uporno šutjela. Osjećala sam ljutnju, bijes što i ona ruje po mojoj duši; zašto baš svi moraju sve saznati? Pred očima mi majka i njena često ponavljana rečenica: "Kćeri, ne pričaj svakome o onome šta se dešava iza naša četiri zida. To je naše. Ne dijeli to sa svima. Šta će ljudi reći...?" Neću majku iznevjeriti. Neću joj ništa reći. Trpjet ću i šutjeti jer majci je i to lakše od "šta će ljudi reći".

Pokušavala je učiteljica moju šutnju pripisati dječijem inatu i nekom svijetu u koji djeca često odlutaju. No, uzdah koji se prolomio učionicom odjekivao je svakog dana. Tek

sljedeće sedmice, kad smo dobili zadatak da nacrtamo majku, poželjela sam uzeti ruksak i pobjeći negdje daleko. Škola više nije bila moje utočište. Svakodnevno su me podsjećali na moju bol. Moja majka... Znala sam je samo s modricama po cijelom tijelu, pa sam nacrtala lik s istim onim crnim mrljama na licu. Kad sam joj predala rad, nije ništa rekla. Gledala me s nekom tugom u očima. Kao da je slagala kockice mog kratkog života. Neko je prvi put vidio one "rupe" koje sam od drugih skrivala. Neću sažaljenje. Hoću onu svoju učiteljicu od koje sam ljubomorno krala pažnju, ljubav.

Sutradan su roditelji došli u školu. Dugo sam sjedila u hodniku dok su socijalna radnica i učiteljica tiho razgovarale s njima. Vrata su bila odškrinuta i vidjela sam majku koja se smješkala, dok je otac mahao rukama i nešto objašnjavao. Bez riječi su došli do kuće. Osjetila sam majčinu ruku kako me steže i očevo teško disanje kao da se ljuti zbog nečega. Ujutro je majka ponovo bila kao na crtežu. Te subote rano ujutro iskrala sam se iz sobe, trčala koliko su me noge nosile. U daljini se nazirala rijeka, a njen huk odbijao se o planine. Samo da stignem, da me talasi ne preduhitre u mojoj namjeri. Rijeka je bila spas. Za mene, za majku. U ruci sam stezala Doli. Kad sam došla do obale, svom snagom bacila sam je među talase, okrenula se i istom brzinom utrčala u svoju sobu.

Ništa se nije promijenilo. Ni tada ni sljedećih godina. Sjedila bih po strani, ušuškana u svoj svijet, maštala kako je otac došao kući raspoložen. Zagrlio majku i poklonio joj cvijet. Majka se smije glasno da se čuje do sljedeće ulice. A ona, Emina, sve mu je oprostila. Majka je ipak bila u pravu. Otac je samo bio tužan. Ali više nije. Sada je sretan s njom i majkom, navečer izađu u šetnju, majci se obraća toplo, podigne je na ramena, pa ponosno svima pokazuje: "Ovo je moja kćerka – odlikašica!"

S vremenom su svi prestali obraćati pažnju na mene. Puštali su me da živim u tom svijetu i prihvatali da sam *drugačija*. Ne znam ni sama kako, na to se počelo gledati kao na nešto veliko, posebno, nešto što imaju samo nadareni. Čula bih ponekad komentar da sam ja, eto, takva i svi su bili zadovoljni. Sjećam se kad je nastavnik likovnog izdvojio moj rad i poslao ga na državno takmičenje. "Bit ćeš ti velika umjetnica" – sa sigurnošću je tvrdio dok je gledao u nešto na papiru što ni sama nisam najbolje razumjela. Jesu li umjetnici ljudi sa slomljenom dušom, oni kojima srce pukne u paramparčad još u djetinjstvu, pa ga kroz život sastavljaju kroz svoju *umjetnost*? Ima li uopće umjetnosti bez tuge ili boli? Papir prihvati tintu, sljubi je sa sobom i, kojom god bojom pisalo, jednako je prihvatao radost i tugu i sve čuvao dok ga svjesno ne uništimo ili pružimo nekome na čitanje. Skine nam teret s duše, a i dalje su sve tajne samo naše, sve dok ne odlučimo drugačije. Ili dok ne budemo spremni to izgovoriti. Potiskujemo to u dubinu svog bića nadajući se da će nekako nestati. A ništa ne nestane. Žulja nas i ona hartija skrivena u dnu ladice, izvlačimo je, čitamo, pa opet ušuškamo, skrivamo, a ona nas poziva iznova, opet. Čuvamo boli da ostanu samo naše, a one nas razjedaju, otkidaju komad po komad dok nam posljednji dah iz duše krene.

Nastavnici su me hvalili kako sam marljiva; diplome i priznanja nosila bih kući. Pokazala bih ih majci i tada bi njene oči na tren zasvijetlile kao probuđena nada da nešto dobro ipak dolazi, a onda bi se začuli *njegovi* koraci i ona bi se povlačila u sebe. Vraćala bi onaj pokajnički izraz, spuštala glavu pred *njegovim* pogledom, pričala samo kad bi *on* bio dobre volje. I ono što bi *on* želio čuti. Bdjela je nada mnom, možda i više nego što je trebalo, pa i kad sam postala djevojčurak, ali otac je uvijek bio svijet od kojeg je zavisila njena radost, tuga, postojanje.

– Razumjet ćeš me, sine moj, jednog dana – uvijek mi je isto odgovarala kad sam je molila da ga napusti, pa da krenemo negdje same, ispočetka.

Nisam je razumjela tada, ne razumijem ni sada svoju Ismihanu, ali sam tu. Nisam satkana od nečega što se može preoblikovati, formirati kako kome odgovara. Ostavljala sam ljudima da me vole ili ne, da me prihvate, razumiju ili gledaju kao nekog stranca, čudaka koji se ne povija pred vihorom života. Tuga me nije slomila, nije od mene napravila podozrivu i zlu osobu, tuga mi je gradila karakter koji je sada baš izraz onoga koliko sam je kroz dušu propustila.

Jednog dana došla sam iz škole sva ushićena. Majka me gledala u čudu. Toliko sam se navikla na svu tugu da sam se saživjela s njom. Prosto je bilo nesvakidašnje na mom licu vidjeti osmijeh. Učestvovala sam na regionalnom konkursu za najbolji likovni rad i izabrali su baš moj. Sjećam se, tema je bila: *Mjesto gdje želim živjeti.* Sve boje svijeta stale su na jedan papir. Nisam ni znala šta želim, ali sam bila sigurna da je to negdje daleko od ovog sivila. Nisam sigurna ni šta je sve to predstavljalo, moje ruke povlačile su poteze koje ni sama nisam razumjela. Sjećam se da je nastavnik oduševljeno objašnjavao nešto što mi je bilo daleko, nedokučivo.

Sada to nije bilo važno. Važno je bilo da ću prvi put imati pasoš, putovati daleko od učmalosti, otvoriti prozor i proviriti tamo gdje bih se osjećala slobodno. Makar i na deset dana. Majka me mirno saslušala i tiho rekla: "Vidjet ćemo šta otac kaže." Bez ikakve emocije, okrenula se i nastavila s pripremom ručka. Ta leđa, koja sam tada ugledala, učinila su mi se nekako dalekim, nepoznatim. Nije bilo ni onog zračka nade koji bi se nekad pojavio. Ničega. Povukla sam se u sobu i dugo u noći buljila u papir na kojem je pisalo: *Najbolji likovni rad.* Kako

apsurdno: neko ko živi najgoru priču života u stanju je nacrtati najbolju. O sreći najljepše pišu i slikaju nesretni i tužni ljudi. Sreća je za njih samo san, a snovi su uvijek bolji od stvarnosti.

Nikad nije ulazio u moju sobu. Te noći otvorio je vrata, pogledao me onako sklupčanu i hladnim, prijekornim glasom rekao:

– Kakve ti slike crtaš, mala? Znači, to si odabrala da radiš u životu... Bit ćeš uspješna kao i mati! Bolje ti je da radiš nešto korisno, a ne da crtaš budalaštine!

Zatvorio je vrata i nestao. Nestao je i moj san kako stojim na pozornici, sva svjetla uperena u mene, slušaju me pažljivo. Raspršio se san da će kroz sliku neko drugi čuti moj vapaj i krik, da će to biti bijeg od nesreće. Nestao je san da će se majka jednog dana probuditi, spakovati kofer i krenuti. Možda je ovo njen san. Nisam je više ni pokušavala razumjeti. Te noći nije više bilo rupe. Otvorili su se krateri koji su gutali sve nesreće ovog svijeta. Samo je moja tuga plutala na površini. I vodila me kroz mračne hodnike.

Gledala sam dugo u noći sliku pored kreveta. Nastavnik ju je uokvirio i radosno mi je donio u školu.

– Sačuvaj ovo. Jednog dana značit će ti još i više. A sada, neka je tata okači na zid. Sigurno će biti ponosan.

Nikad je niko nije okačio. Ni na jedan od četiri zida. Ujutro, kad sam se probudila, gurnula sam je pod krevet. Da ne svjedoči da je nešto moguće. Nada je samo za nesretnike. I vječna je, kao i njihova nesreća. Ja se nadati više neću.

***

Utješeni možete biti mjesec, dva, godinu, ali se jednog dana probudite i to vam nije dovoljno. Tražite neku novu utjehu, tračak nade, nešto za što ćete se čvrsto držati kad sve lađe otplove. Nadi se uvijek vraćamo. U noći kad sam sliku gurnula pod krevet proklinjala sam sve nade koje su me još nesretnijom učinile, ali ujutro sam lakše disala s onim: *možda ipak jednog dana...*

Tog raspusta u naš komšiluk prvi put doplovila je lađa koja će me poslije odvesti daleko. Emir je raspust provodio kod nane. Sitan dječak, šutljiv i zatvoren, nije ni na koji način privlačio moju pažnju. Tog jutra sreli smo se i ostali iznenađeni kao da se prvi put vidimo. Samo su oči ostale iste: duboke i tajanstvene, činile su se odsutnim i kad bi razgovarao.

– Emina, je li moguće da si se toliko promijenila? Izrasla si u pravu djevojku – kružio je oko mene i šeretski se smijao.

Nisam ga prepoznavala. Nije to više bio onaj šutljivi dječak, stidljiv i dovoljan sam sebi. Ispred mene je stajao momak pred kojim sam spuštala pogled, ali nisam odlazila. Sjetila sam se majke koja je danima plakala kad su Emirovi roditelji nastradali. Plakala je i ponavljala: "Šta će biti s onim maksumom? Ko će ga othraniti?"

Ne znam je li me privukla tuga u njegovim očima. Ne znam jesam li tražila nekoga ko će moju tugu prepoznati. Možda smo se samo pogledali i istinski vidjeli. Ono što se krije iza tužnih zjenica, što drugi nisu ni predosjećali. Gladan čovjek polovi komad hljeba da još nekoga nahrani. Oni siti za glad ne znaju. Siti gladne ni ne vide. Odjednom je moja tuga postala sitna, neznatna. Željela sam dio njegove prenijeti na svoja slabašna pleća, pružiti mu makar tračak sreće iako je i meni bila strana.

Ja sam uz njega zaboravila svoju tugu. Više nisam bila dovoljna sama sebi, knjige me više nisu tješile. Čim bih začula zvižduk s kraja ulice, trčala sam kao gazela, preskakala sve pred sobom. Majka me u čudu poglédala, smijala sam se po cijele dane. Smirila bih se tek kad bi otac dolazio kući. Ali ni tada nisam razmišljala o sebi sa žaljenjem. Prvi put duša je plovila izvan te tvrđave, misli su letjele tamo gdje su bile oslobođene straha. Voljela sam sebe, svako malo poglédala svoj odraz u ogledalu. I majka je tih dana pjevušila. Otac već danima poslije posla nije svraćao u kafanu. Sve se nekako u trenu primirilo.

Šta je ljubav – pitala sam se dok bih dugo u noći zurila kroz otvoren prozor. Samo su kukci pjevali neku svoju melodiju. S prozora je žmirkala svjetlost. Kako je noć odmicala, tako su nestajali i posljednji obrisi svjetla. Grad bi utonuo u san i činilo se da je svaka kućica ušuškana i toplo snije. Sve češće sam se pitala šta to ljude čini sretnim, jesu li spojeni u nesreći ili ih, ipak, veže nešto ljepše, nešto što je teško golim okom razotkriti? Je li i ona plod ljubavi? Kad je otac počeo piti? Zašto? Zašto je majka tiho, kad misli da svi spavaju, molila Boga da ga sačuva od većih iskušenja? O kakvim je iskušenjima pričala? Ima li ona neke želje, je li kad bila u iskušenju da se katkad oklizne, je li imala opravdanja za svoje eventualne greške i grijehove?

Toliko mi je nedostajala prijateljica, neko s kim bih mogla razgovarati, ko bi me razumio. Osjećala sam tešku usamljenost i moj mi je svijet postao nedovoljan. Trebao mi je neko ko bi me znao saslušati, makar me i ne razumio, samo da mi pomogne da bujica zatomljenih riječi izađe, da me manje guši. Tih dana satima bih sjedila na podu i crtala. Poslije bih ostajala u noći zagledana u razlivene boje. Kao da bi se duša smirila. Moje su priče bile ispričane na papiru i ostajale su tu. Niko me neće sažalijevati, niko tu priču neće ispričati. Profesor će opet

oduševljeno slagati neke stručne termine koji su meni bili nepoznati. Ne znam je li me razumio, ne znam čemu se divio.

Majka me nije razumjela. Ja sam barem tako shvatala. A griješila sam. Možda zbog godina koje sam imala, jedva dostignutog punoljetstva, zbog sebične želje da budem ispunjena i sretna.

– Zašto ga trpiš? Zašto već jednom ne spakujemo kofer i krenemo? – po ko zna koji put pitam majku.

Pogledala me, a u očima joj bijes nakupljan godinama. Oca je uvijek gledala umilno, čak i onda kad bi se, sav blatnjav, uspeo uza stepenice i zalupao na vrata. Pridržavala ga je do kreveta, svukla blatnjave čizme i, dok ga je pokrivala, šaputala: *Bismillah!*

"Bože, kakve li Ti imaš veze s ovom propalicom!" – bila sam bijesna na sve i na svakoga. "Kakva li je to pravda koju dijeliš?"

Pitala se kako njemu hoće pomoći, kakvu milost on zaslužuje? Je li grijeh ili sevap tražiti milost za takvu protuhu? I večeras je propio posljednju marku, a ja ću s majkom večerati ono što je ostalo od prethodnih dana.

– Emina, prouči Bismillu! – majka stavlja pred mene komad hljeba kojim se glava mogla razbiti.

I kad bih god pomislila da bih mogla nekoga dobro namlatiti, pred oči bi mi izlazio očev lik kako tetura od kafane do kafane, plaća piće konobaricama, a onda se dovlači kući. Majka ga pokriva dekom i uči Bismillu.

– Emina, prouči Bismillu! – ponovila je strožije.

– Neću! – izletjelo mi je. – Neću, neću! – ponavljala sam sve glasnije.

– Šš, otac spava!

– Misliš, onaj zlotvor? On moj otac nije!

– Emina, šta to pričaš?

Bila je unezvijerena, što od šoka zbog moje reakcije, što zbog straha da bi se otac mogao probuditi.

– Neću je proučiti više nikad, jesi li me čula? Neću! Učiš Bismillu dok onog pijanicu kao svinju dovlačiš do kreveta!

Zamahnula je tako jako, ali više od udarca šokirao me njen postupak. Prvi put podigla je ruku na mene. Prvi put na bilo koga. Kao da je istina koju sam joj izgovorila bila bolnija od svega što preživljava. Kao da se nadala da ja to ne razumijem. Zaboljela ju je slika koju sam vidjela i način na koji sam sve preživljavala. Možda i činjenica da rođenu majku doživljavam kao kukavicu koja spušta pogled pred životom, a oca kao nasilnika, slabića koji svoje neuspjehe liječi na njenom krhkom tijelu. Sada je prvi put vidjela sliku koju je slikala moja duša. Nije to bila ona ispod kreveta, prekrivena prašinom.

Skočila sam iza stola i zalupila vratima, ostavljajući majku pognute glave i skrušenog pogleda. I, eto, majka je dobila još jednu beštiju koja će lupiti vratima kad god joj nešto nije po volji. Postidjela sam se. I ona je trpjela, više od mene. Koliko uopće mogu razumjeti tu nit koja njih dvoje veže? Majka sigurno ima svoje razloge. Zašto joj pristajem na muku? Jednom će sve proći. Za mene. Majka pristaje na takav život i moram je razumjeti. Vratila sam se. Moram od nje zatražiti oprost, poljubiti joj ruku. A majka prašta. Svima. Dosta joj je muke.

Majka je jednako ukočeno sjedila za sofrom i gledala u hljeb ispred sebe.

– Majko, molim te, moramo otići, ja ovo više ne mogu. Zamolit ćemo dáju da nas primi dok se ne snađemo. I ja ću potražiti neki posao. Imam osamnaest godina. Sigurno mogu nešto raditi. Ne moram studirati.

Pogledala me prijekorno.

– Dobro, mati, studirat ću i raditi, nije mi teško.

Nije više podizala pogled. Prešutno je prihvatala našu sudbinu.

– Emina, otac nije bio ovakav.

– Ali sad jest, majko, ovakav je i drugačijeg ga se ne sjećam. Molim te.

– Kad sam se udala za njega, bio je najbolji suprug na svijetu. Imali smo zajedničke snove, nade, gradili život. Bili smo djeca. Imala sam jedva osamnaest, kao ti sada, kad sam pobjegla od kuće jer otac nije htio ni čuti. Za njega sam bila još mala djevojčica, a Alija je te jeseni napunio dvadeset. Lomila sam se između očevog nepristanka i Alijine upornosti. Tek kad mi je zaprijetio da me neće čekati, pristala sam. Nadala sam se da će otac jednog dana razumjeti. I prihvatiti. Alija je živio s porodicom u malom stanu, bilo je pretijesno, pa smo za početak odlučili biti podstanari. Počeli smo graditi ovu kuću. Posla je bilo i previše i radila sam što mogu i što ne mogu. Samo da Aliji olakšam i da se što prije uselimo u svoju kućicu.

Dok je pričala, lice joj je prekrilo blaženstvo. Živjela je od prošlosti. Uspomene su je držale u životu. Usna joj je blago podrhtavala svaki put kad bi izgovorila 'moj Alija'. Nije to bila samo ljubav prema supružniku, bilo je mnogo više, pomiješano s poštovanjem, milošću, svim onim što duša može osjetiti. Nema više milosti u ljudima, ni ljubavi ni onog insanskog kakva je bila moja majka. Danas smo i milost i ljubav i merhamet "ozakonili" u nekakve organizacije "utrpali". I pomoć nemoćnima ucrtamo, urežemo, ozakonimo nekakvim pečatima.

– Nikad neću zaboraviti dan kad sam mu rekla da sam trudna. Koliko je samo bio sretan... Sve smo brige zaboravili.

Znali smo da ćemo uspjeti sagraditi makar jednu sobicu u koju će doći jedno malo biće.

– Čekaj, mama, zar kuća nije bila potpuno završena kad sam ja rođena? Vidjela sam fotografije.

– Jest kad si ti rođena.

Ništa mi nije bilo jasno, pa sam je pustila da priča.

– Četiri godine prije tebe rodila sam dječaka. Zvao se Benjamin. Postao je naše sunce koje nas je grijalo i kad je bilo najteže.

Sad sam ja gledala u šoku. Za ovih mojih godina niko mi nije rekao da sam imala brata. Ili možda imam i sada.

– Živio je trinaest mjeseci. A onda me jedne noći probudio vrisak. Pokušavala sam ga smiriti, ali ništa nije uspijevalo. Već me hvatala panika, Benjo je bio najmirnija beba na svijetu. Molila sam Aliju da nas vozi u Hitnu. Umjesto Hitne pozvao je svoju majku. Živjeli su blizu, pa se ona brzo pojavila. Koliko god smo se borile, natapale obloge, temperatura je uporno rasla. A onda je naglo zatvorio oči, smirio se i zaspao.

Oživjela je slika užasa na njenom licu, tijelo joj je podrhtavalo, očima je nemirno prelazila po sobi. Uhvatila sam je za ruku.

– Majko, ne moraš mi pričati. Ništa. Razumjet ću i bez riječi. Oprosti mi. Ništa nisam znala.

Ruke je lomila, stezala tako da su joj prsti pomodrili. Nisam ih mogla otrgnuti da je zagrlim. Cijelo joj je tijelo podrhtavalo. Suza nije bilo. Valjda ih je svih tih godina isplakala.

– Svekrva me umirivala kako to nije ništa, kako je ona isto s Alijom preživjela kad je bio beba. Ispratila sam je kući i sjela pored kreveca. Naslonila sam se i san me nekako savladao. Trgnuh se usred noći. Benjo se ispružio, ruke spuštene pored

glave. Kao anđelak! Bože, koliko je bio lijep! Priđoh da mu poljubim čelo... Hladnoća me zaledila, samo se krik otrgnuo iz grudi. Dalje se ne sjećam.

Suze se slijevale i natapale joj mahramu. Jadna moja majčica... Šta je sve preživjela! Koliko boli može stati u jedno srce, a da ne prepukne... A onda, jedan ugrušak krvi presiječe sve i odvoji vas od života. Od teškoće se ne umire. Od boli srce ne pukne. Ako majčino srce nastavi kucati poslije smrti djeteta, zar ga bilo šta drugo može slomiti?

– Godinama sklapam slike. Bol je suviše jaka da bi je razum mogao dokučiti. Godinama sam vehnula, hulila na ljude i Boga. Svi su mi bili krivi. Najviše sam krivila sebe. Zašto ga nisam odvela u bolnicu? Nisu me mogli uvjeriti ljekari da ga ni oni ne bi spasili. Benjo je imao urođenu srčanu mahanu. A ja znam da moj anđeo nije imao nikakvu mahanu.

Majka na trenutak prekine priču, utihne kao da joj daha nestane. Prisjećala se nije sigurno jer su joj slike bile žive, tu ispred nje i s njima živi sve ove godine. Ogriješila sam se o nju, natjerala je da slike užasa pretvori u riječi. I sada nije mogla stati. Pričala je prvi put meni, svom drugom djetetu, koje je ne razumije, koje samo vidi svoju bol. Sve je drugo zamagljeno. Sada se uz bol rodilo pokajanje. Kao sestre blizanke, rame uz rame, stežu me i crpe posljednju snagu.

– Tek četiri godine poslije dobili smo tebe. Udahnula si mi život, pokrenula ove ruke da ponovo rade, srce da opet zakuca. Četiri godine sva čula su otupjela, bila sam avet koja se kretala od vrata do prozora. Niko za mene nije postojao. A onda mi je Bog dao znak da postoji – podario mi je tebe.

Ljubila sam joj ruke, tužna i nesretna što sam i na trenut pomislila da je moja majka slabić, nespremna životu stati na megdan. A stala je i suprotstavila se. Preživjela i sačuvala razum

tamo gdje bol pomuti mozak. Ali zašto onda sada sve ovo podnosi? Zbog mene? To bi mi bilo još gore, a sve je navodilo da sve podnosi kako bi meni olakšala.

– A otac? Kako je sve to podnio?

– Na početku vrlo dobro. Barem se tako ponašao. Tješio me, pokušavao me dozvati, vratiti u život. Pričao mi je da smo mladi, da ćemo imati još mnogo djece. Često bi izostajao s posla kad bi meni bilo teško.

U čudu sam je slušala. Je li to ovaj isti čovjek koji bez svijesti, utučen od alkohola, baulja kroz život?

– A šta mu se desilo? Kad je postao ovakav?

– Poslije tvog rođenja posvetila sam se tebi. Kako sam se ja oporavljala, on kao da je tonuo. Kuću je zamijenio kafanom. U početku sam to opravdavala, ali postajalo je sve teže. Počeo nas je obje zanemarivati, a na moje prigovore postajao je sve grublji. Ali proći će. Sigurno će proći.

– Ali, mama, to traje godinama, drugačijeg ga se ne sjećam – čudila sam se njenom strpljenju.

– Otac je samo tužan i nesretan. Moj Alija je veliki čovjek. Tuga ga je pojela. Ja sam svoju isplakala. On nije imao priliku. Brinuo se o meni kad je i njemu bilo najteže. A onda se slomio. Svaki čovjek na nesreću drugačije reaguje, mila moja. Tvoj otac nije bio dovoljno jak da tugu pobijedi. Prepustio joj se. Budi pažljivija prema njemu. Treba mu više tvoje ljubavi, Emina. Osjeti on tvoju hladnoću, prigovorio mi je da sam te ja na to nagovorila. Zagrli ponekad oca, otac tebe sigurno voli.

Nisam joj mogla obećati da ću grliti čovjeka koji je tuče, koji nas često ostavi gladne, čovjeka koji je zatrovao moje djetinjstvo. Nisam razumjela majku, ali sam šutjela. Bilo joj je dovoljno njene nesreće. Može li ona preživjeti smrt djeteta?

Postoji li ikakva utjeha, postoji li način da previjemo rane, da ih barem zacijelimo? A majka je živjela. Brinula se o meni i ocu. Šutke trpjela sve udarce i Bismillom oca ušuškavala u krevet. Ako to nije ljubav, šta li je onda?

***

"Emina!" – Ismihana veselo dozivala iz avlije. Brzo sam istrčala na sokak. Uvijek sam se pribojavala šta bih mogla čuti. Vraćale su mi se uspomene iz djetinjstva kroz život prijateljice. Kao da je ispred mene ogledalo i smije mi se: "Nisi pobjegla, tu sam, pratim te, podsjećam te." Činilo mi se da sam sada mnogo jača i da mogu pomoći Ismihani ako zatraži pomoć.

– Adnan je maloprije otputovao. Otišao je na službeni put na sedam dana. Jutros mi je tek rekao, pa sam ga jedva stigla spremiti.

Ne znam je li se radovala što će rahat proživjeti čitavu sedmicu. Cvrkutala je kao djevojčica. Ali mi je pažnju odvlačila modrica pored usana.

– Neka mu je sretan put – prihvatila sam njenu radost.

– A Emir? On ne putuje? Adnan reče da svi iz njegovog sektora putuju.

– Nije mi ništa rekao, vjerovatno danas ne ide.

Razmišljala sam o trenutnim projektima i nisam mogla to putovanje povezati s poslom. Ali, ko zna... Nije ni važno, neka ide, neka žena malo odahne. Bila je sretna. Ništa drugo nije bilo važno.

– Sad ću nam jednu pristaviti, pa da na miru popijemo.

Iako sam imala mnogo obaveza, nisam joj mogla kvariti

radost. Neka. Stići će se sve poslije. Ako ručak i zakasni, Emir će razumjeti.

– Noćas me glava jako boljela. Dugo nisam mogla zaspati. Vjerovatno si vidjela svjetlo – pogledala me pokušavajući pročitati nešto na mom licu.

Tražila je neku potvrdu kako da nastavi razgovor. Možda bih je trebala nešto pitati, možda čeka da ja nešto spomenem. Ne mogu. Pustit ću je da sama kaže kad bude spremna.

Šutjela sam. Često sam slušala njene izmišljene priče, klimala glavom, potvrđivala da joj vjerujem ne bi li joj bilo lakše. Ponekad bih je poželjela zagrliti i reći joj da sve znam, da sve vidim, sve čujem, da sam s majkom sve preživjela, da je razumijem. Pomoći ću joj da se oslobodi, krene dalje. Od svega više željela sam joj vratiti samopouzdanje i vjeru da vrijedi više. Ljudi čekaju da reagujemo na njihov alarm koji se prigušeno uključi, a opet se nadaju da će neko čuti, vidjeti crvenu lampicu koja zove u pomoć, dok se mi činimo da ne vidimo, ne želeći se miješati, kao da će žrtvi tako biti lakše. A zapravo je lakše samo nama. Najlakše je gurnuti nevolju ispod ćilima, ne okretati glavu u pravcu lampice.

– U jednom trenutku sam i zaplakala. Baš me boljela! Ona lampica svijetli mi ispred očiju da me zjenice bole.

– A što ne odeš ljekaru? Sve češće te glava boli.

Pogledala me kao da je osjetila da joj ne vjerujem.

– Ma dobro sam, vjerovatno malo pritisak. Ali prođe. Evo, danas sam kao nova.

Gledam joj onu modricu pored usne i na um mi pade moja Doli. Koliko je žena *oslikano* baš ovako, a one se kriju, stide, kao da su u nečemu pogriješile, kao da je to sve zbog njih i njihove krivice.

– Mogle smo popodne prošetati do grada. Danas je idealno vrijeme, a nemam nekih obaveza. Sljedećeg vikenda idemo kod Emirove sestre. Ema od uzbuđenja već ne može spavati. Poželjela tetku.

– Neka, i treba. Malo da i ti izađeš. Dočekuješ ih sve, spremaš, ispraćaš, dosadi i kuća.

– Tako je. Zato ćemo danas ti i ja prošetati, nešto sebi kupiti, otići na kahvu. Dugo nismo.

– Ne znam, možda Adnan nazove – opet je imala uznemireni izraz na licu.

– I da nazove, pa šta? Zaslužuješ malo oduška. Kad si posljednji put negdje izašla?

– Dobro – prihvatila je pomirljivo. I sa zebnjom.

"Šta ako nazove?"... Pa, Bože dragi, zašto prihvata živjeti u strahu, zašto je dozvolila da joj oduzmu slobodu? Bez ljubavi čini mi se da bih preživjela. Slobodu ne bih dala nikada.

Sunce je odmicalo, a mi smo čavrljale; zaboravljala sam na prethodnu noć. Ismihana sigurno nije. I ona modrica na licu kao da je nestajala. Možda sve i nije tako kako sam mislila. Možda je moje iskustvo naslućivalo više i gore od onoga što jest. Može li biti da toliko griješim? Neka, dobro je da se malo razdvoje. Možda se smiri, shvati koliko je insan vrijedan. Možda sunce prodre i kroz Ismihanine zavjese, razmakne mrak i donese sreću. Ismihana još nije imala djece. A dugo su već u braku.

– Lijepo, bogami: mužić na posao, Emica u školu, a mama uživa u lijepom danu – Emir se smješkao na kapiji.

Ema mi se zatrča u zagrljaj.

– Mama, vidi šta mi je tata kupio!

– Još jedna lutkica? Zar nije dosta? Mama više nema

kuda hodati. Tvoje lutkice zauzele su cijelu kuću – negodovala sam. – Emire, zar nije dosta?

– A kako da je odbijem kad namjesti taj lijepi osmijeh? I ti joj kupiš šta god poželi.

Bio je u pravu. Ema je bila naša slabost. Brzo se izmigoljila iz mog krila.

– Teta Ismihana, pogledaj kako je lijepa!

– Jest, lijepa je, gotovo kao ti.

Ljubila ju je i privijala u naručju.

– Kupit će ti teta Ismihana lutku čim negdje izađem.

– Obećavaš? – djevojčica je oduševljeno gledala.

– Obećavam.

– Ema, to je sramota. Uskoro ćeš i u školu. A lutkica imaš za cijeli vrtić.

– Ali, mama, kada teta Ismihana rodi djevojčicu, ja ću joj posuditi svoje lutkice, je li tako, teta Ismihana?

Ponovo se oblak nadvio nad njeno čelo. Nešto teško kao sjena u pogledu. Tu temu nikad nismo otvarale. Znam da je željno iščekivala da prigrli svoje dijete. A Stvoritelj je htio drugačije. Emu je vukla za sobom kad god je imala priliku.

– Tako je, mrvice moja, teta Ismihana rodit će tebi drugaricu.

– A ja ću je čuvati kao velika seka.

– Dobro sada, pođi u kuću, operi ruke, pa će mama pripremiti ručak.

– Hoću, mamice. Tata, hoćeš li mi pomoći?

– Dovoljno si velika da to sama uradiš – pridikovala sam.

– Svakako i tata mora oprati ruke. Mi ćemo to zajedno – Emir se smješkao, podigao kćer na ramena i krenuo ka kući.

Smijali su se, zadirkivali, odjednom je naš sokak oživio, poprimio neku drugu sliku.

– A ti nisi morao na poslovni put? Adnan se jutros nabrzinu spakovao – Ismihana se, kao, prisjetila kad su gotovo zamakli u kuću.

Emir ju je u čudu posmatrao, krenuo je nešto reći, a onda je, vidjevši moj ozbiljan izraz lica, kratko odgovorio:

– Ne, nisam, ja ne putujem nigdje.

– Adnan kaže da mu je ovo jako važno. Znaš da i on očekuje unapređenje. Znam koliko mu je posao važan, pa ga mnogo ni ne ispitujem. Neću da ga opterećujem.

Klimnuo je glavom i s Emom nestao u kući.

– Odoh sad. I ti moraš pripremiti ručak, a ja danas slobodna, pa se raspametovala – sretna, nasmiješena, slobodna Ismihana pokupi šoljice i krenu ka kući.

Sjedila sam još nekoliko trenutaka. Bože, kako žena može biti slijepa! Pored očiju i razuma biti slijepa i nerazumna... Koliko se žena može predati muškarcu da zaboravi na sebe, svoj razum, dostojanstvo... Koliko se može zadovoljiti mrvicama... Izgubiti slobodu, izgubiti sebe.

Za ručkom je Ema veselo čavrljala, a ja sam samo mislila na Ismihanu. Kako li će sve to završiti? Koliko li će slijepo gledati u svoju propast i hraniti je kao spasenje?

– Adnan je uzeo godišnji. Nije otišao ni na kakvo poslovno putovanje.

Emir kao da se stidio njegove sramote, ali je osjećao potrebu da mi kaže.

Klimnula sam glavom. Znala sam to i ranije. Znači, tako. Više nije dovoljno da je šutira u lice, da joj mrcvari tijelo, sad je udarao na dušu, da je dokrajči.

***

Sunce je već zamicalo ka zapadu kad smo krenule. Ismihana se nervozno osmjehivala. Nisam razumjela zašto, pa sam to pripisivala uzbuđenosti što izlazimo u grad. Rijetki su bili trenuci kad je napuštala kuću. Blago je osvježila lice šminkom, haljina se uvijala oko njenog vitkog tijela. Izgledala je kao djevojčurak. Sakrila je umor i modricu. Čvrsto je uhvatih ispod ruke i krenusmo. Otvarala sam mnoge teme, a njeni odgovori bili su kratki.

– Zašto si tako šutljiva? Kao da ne znaš uživati. Ovo je samo tvoj trenutak, uživaj u slobodi.

Nasmiješila se nervozno i klimnula.

– U pravu si. Ne znam kad sam posljednji put izašla. Nego razmišljam, imala sam danas još mnogo posla.

– A kao da će ti posao pobjeći... Može to sve sačekati i sutra. Adnan je svakako... na putu – jedva se zaustavih da ne izustim nešto drugo.

– Blago tebi kad je Emir onako dobar i razuman...

– Jest, hvala Bogu. Dobar je. A dobra sam i ja njemu – smješkala sam se. – Zar nisam?

– Jesi, naravno, jesi.

– Ismihana moja, moramo cijeniti i voljeti sebe. Tek tada će nas i drugi cijeniti.

Ništa mi nije odgovorila. Gledala je negdje ustranu. Nisam bila sigurna ni da me slušala.

– I Adnan je dobar, je li tako? Mora biti kad ima tako zlatnu ženicu.

Bî mi malo krivo kad sam to izgovorila, ali htjela sam je nekako navesti da mi ispriča. Bila sam tužna što nema povjerenja u mene. A onda se sjetih majke. Je li ona imala povjerenja? Je li riječ o povjerenju, ili o strahu, stidu, svemu što ih je tjeralo da šute?

– Dobar je. Ima malo tešku narav, ali dobar je.

Brzo sam promijenila temu. Reći će kad bude spremna. Dotad ću biti tu i slušati je. Ostatak dana provele smo zaokupljene onim što žene najviše vole: isprobale smo desetke haljina. Na kraju je odabrala jednu, a onu drugu koju je dugo zaglédala vratila je na policu, Krišom sam je uzela i spakovala da joj je poklonim za rođendan.

Ema je nervozno stajala ispred vrata.

– Jedva te dočekala. Stotinu je puta upitala kad će mamica doći – Emir se smiješi.

– Navikla sam je voditi svuda sa sobom.

– Mami, zašto si otišla bez mene? – negodovala je, ali je već prpala po vrećicama.

– Ja moram ići – čudnim glasom Ismihana me trgnula.

Okrenuh se u čudu. Pogled joj je bio usmjeren ka njenoj avliji. Na kapiji je stajala žena. S te udaljenosti vidjela sam nešto što mi se nije dopalo. Fiksirala je Ismihanu pogledom kao da joj želi saopćiti nešto loše.

– To je moja svekrva – prošaptala je.

Krenula joj je u susret. Emir me dodirnu i pokaza da krenem za njom.

Išla je ispred mene ponizno, ramena spustila kao da je

već spremna na nove pridike. Pogriješila je. Izašla je iz kuće poslije toliko vremena.

– Kako si, majka? – smješka se i grli gospođu.

Starija, punačka žena čvrsto je pridržavala kofer. Nije joj uzvratila zagrljaj. Ni osmijeh joj nije zatitrao na licu. Nešto neprijatno očitovalo se u njenom stavu.

– Znači, tako: čim sin zatvori vrata, snaha u provod! A kuda si ti to hodala?

Uh! Kako bih joj rado odgovorila! Ali Ismihanin strah u očima kao molba da šutim zaustavio me u toj namjeri.

– Nisam, majko. Kratko sam otišla u kupovinu. Ovo je Emina, naša komšinica. Dugo nisam nigdje izašla... pa rekoh... možda... A i trebale su mi neke stvari. Kako je Adnan otputovao... mislila sam...

– Ja sam zamolila Ismihanu da mi pravi društvo – osmjehnula sam se i pružila joj ruku.

Hladno ju je prihvatila i, odbivši svaki drugi razgovor, okrenula se i ušla u kuću.

– Hvala ti – šapuće Ismihana. – Čut ćemo se.

Kao da je jedva čekala da odem. Svjedoci nam nisu potrebni u teškim, neprijatnim situacijama. Kao da se neprijatnost udvostruči, pa nam je još teže. Poniženja nekako najlakše istrpimo sami. Da barem drugi ne slušaju ono što možemo sakriti. Kao da su suze koje kapaju duboko u nama lakše od onih dječijih, iskrenih...

Poslije naučimo biti mudri, suzdržati se, kriti od drugih. Velika je to zabluda zbog koje i postanemo toliko očajni. Sve svoje tuge sami preživljavamo.

Vratih se u kuću, nekako uznemirena. Što li je ona sad došla? Baš sad kad Adnana nema? A gotovo nikad im nije

dolazila. Adnan ju je često posjećivao. Ponekad bi poveo i Ismihanu. I baš danas da dođe...

– Došla joj svekrva. Emire, nešto mi se ne sviđa kod te žene.

– Hajde, molim te, u posljednje vrijeme stalno imaš neke slutnje. Tek što si ženu upoznala. Kako možeš znati da nešto nije u redu?

– Osjećam ja to, vjeruj mi, nešto negativno nosi u sebi, zabrinuta sam za Ismihanu.

– Znam da brineš, ali ne možeš ljudima ulaziti u život više nego ti oni dopuste. Kad joj budeš potrebna, Ismihana će znati da si tu.

– I gdje li je ta protuha nestala? S kim li je otputovao? Vidiš, on i ne brine da će Ismihana saznati, da ćeš joj ti reći. Nije ga briga.

– Molim te, Emina, ne miješaj se – Emir mi je dodirnuo ruku.

Ljudi su čudni u ljubavi. I kad imaš najbolju namjeru, ponekad pogrešno protumače, pa na kraju budeš kriv. Pusti ljude da traže pomoć. Nekad je jednostavno ne žele prihvatiti.

– Šutjet ću – obećala sam, ali mi te večeri ni Ema nije uspijevala okrenuti misli.

Svako malo pogledavala sam ka Ismihaninoj kući. Svjetlo na prozoru dnevne sobe žmirkalo je iza zavjese, a onda se prilično rano ugasilo.

***

Te sam noći sanjala majku. Bijela šamija vihori na vjetru, a ona čučnula i pere očeve košulje. Što ih je više trljala i potapala, mrlje su postajale veće. Nervozno ih je umakala u potočić i trljala sve jače dok joj koža nije prokrvarila. Potočić je postajao crven, ali nije odustajala. Brisala je znoj sa čela, rukama pomjerala šamiju s lica, ali ona je ostajala bijela. Kao zastava, ponosno se vihorila iznad krvavog potočića. S druge strane potoka stajala sam nepomično. Gledam majku i dozivam je, ali me ne čuje. Što sam je jače dozivala, vjetar i potok su me više nadjačavali.

– Mama, mama, majčice moja! – već me hvatala panika.

Okretala sam se da pronađem mjesto gdje ću preći potok, ali gdje god bih pokušala, on je postajao dublji, brži, valovitiji. Napokon je oprala košulje. Podizala ih je na vjetru da se osuše, ali, kako ih je vjetar sušio, postajale su sve blatnjavije.

– Mama, majko, pomozi miii! – vjetar je nosio moj glas.

Majčin spokojni izraz lica i bijela šamija. Podigla je pogled k nebu, oblaci su se gomilali, a ona se, kao, zabrinu hoće li se košulje osušiti.

– Majko!

Već se okrenula i odlazi s potoka. Zagazih u vodu i talasi me ponesoše u dubine. Gušim se, hvatam zrak.

– Ma... majka... aaa...

Probudih se, mokra. Spavaćica se zalijepila za tijelo. Emir sjedi i posmatra me.

– Sanjala si nešto. Dozivala si majku.

Drhtala sam. San je bio tako stvaran. Sada budna prizvah hiljade slika, još gorih, još krvavijih. Koliko značenja!

Nisam je vidjela već mjesec. Ujutro ću je nazvati. Prvog slobodnog dana otići ćemo barem da je vidim. Nikad toliko dugo nisam čekala da je obiđem. Posljednje viđenje nije najbolje prošlo. Ocu sam stalno pridikovala i tako unosila nemir i u jedno i u drugo. Vidjela sam koliko je bila tužna kad sam odlazila.

– Hajde, spavaj, previše si se opteretila ovih dana.

Bio je u pravu. Ismihana me brinula i čekah jutro da je barem vidim. Zašto li je svekrva došla baš sada?

Okretala sam se u krevetu do zore. Majčica moja... Ona je ostajala. Nikad nije odustala. Ni od mene ni od oca, koji joj je samo bol nanosio. Ni od brata. Svakog dana odlazila je na mezar, pričala mu o meni, o ocu koji nikad ne dolazi. Kad ga je jednog dana zamolila, drsko je odmahnuo rukom: "Nemam ja vremena za to." Majka je na bratovom mezaru pričala kako otac od boli ne može doći da prouči Fatihu. Za sve je pronalazila opravdanje, samo ne za sebe.

Pila sam kahvu u avliji. Sunce je promaljalo s istoka. Majčine krvave ruke mi pred očima. Koliko su puta bile krvave... Koliko me puta sva ranjiva mazila, ljubila, ušuškavala... Molila Boga da me na pravi put okrene, da me iskušenja i boli poštedi, da mi sreću donese, da joj odrastem zdrava i pametna. Majčice moja... A ja sam prvom prilikom od tebe odustala, pronašla svoju sreću i pobjegla ostavivši te da sama svoje boli zacjeljuješ. Plakala si i smiješila se: "Slušaj, kćeri moja, poštuj svog muža, istrpi ponekad kad zatreba. Bog će sve to nagraditi." – "Šta da istrpim, majčice moja?" – grlila sam je i gušila se u svojoj boli. Istrpjela si ti, majčice, za mene, za druge, za sve žene Balkana, a toliko ih je još koje trpe. Primaju udarce pokorno, modrice bijelom šamijom skrivaju, a poslije namaza mole za svoje nasilnike da im Bog pomogne

i olakša im. Neću trpjeti, majčice, neću trpjeti, budi sigurna u to – stežem je nježno da joj krhko tijelo ne povrijedim.

On je stajao nasred sobe, pružio ruku da je cjelivam. Podigoh pogled k njemu. Gledao je negdje u daljinu, hladan, odsutan. U očima mi molba da majku pripazi, da njene staračke bore ponekad cjeliva i da joj se nađe pri ruci kad joj istruhla kičma zakaže. Molila sam ga šutke. Razumjet će. Hoće. Mora. "Oče moj, čuvaj mi majčicu." Pred očima mi majčine molbe: "Oprosti mu, otac je." – "Oprostit ću ti, oče, ako mi majku pogledaš, ako je barem pod starost poštediš svoje teške ruke. Evo, sad ću je i cjelivati, onu istu ruku koja joj je sve boli nanijela, onu od koje ožiljke nosi na licu. Cjelivat ću je, ali ću te prokleti ako je ikad više podigneš na majku, ako svoju bol budeš liječio njenim bolom. Proklet ću te, oče, i na ovom i na onom svijetu!"

Još se jednom okrenuh prema majci. Hoće srce da prepukne. Tijelo joj podrhtava. U ruci drži kutijicu.

– Da te majka tvoja daruje.

Izvadi zlatni lanac, a na njemu četiri dukata.

– Majka je ovo čuvala. Po jedan za svakoga od nas. Jedan je očev, drugi je bratov, moj i tvoj. Nemoj ih, kćeri, nikad razdvojiti. Kad pred Allahom sedždu učiniš, prouči jednako za sve.

Rukom je pridržavala onaj drugi dukat, očev, kao da me još jednom moli da mu oprostim i da od Allaha milost zamolim. Ruke joj drhte dok mi ogrlicu stavlja oko vrata. Majčica moja... Toliko smo puta gladne ostale, ali ovo je sačuvala. Otac, i sam iznenađen, gleda u ogrlicu. Sigurno bi je propio da je znao za nju. Majčice moja, nije te zaslužio, niko te od nas nije zaslužio. Ti si hurija koja nas čuva, čiju ljepotu nisu narušili silni udarci. I kad ti lice nagrde, tvoja je duša čista kao što su bašče dženneta. Svaku boru dostojanstveno nosi. Iz tamnih noći,

proplakanih, užasnih, ujutro bi otvarala vrata i dostojanstveno, s osmijehom, komšinicu pozdravljala: "Sabah-hajrulah, Zlato! Kako si spavala?"

– A ti bez mene kahvu piješ – Emir je stajao na vratima.

Brzo sam poskočila. Pokušavala sakriti svoje slutnje, sjećanja. Znala sam da ga to mnogo zabrinjava.

– Zar te Ema i ja ne činimo sretnom? – često bi me upitao.

– Naravno da sam sretna. Vi ste cijeli moj svijet. Ali tu je i majka. Kad ona bude sretna, moja sreća bit će potpuna.

– Čekaj, sad ću ti šoljicu donijeti – požurila sam, više da skrijem suze.

Bježala sam od svojih misli, da ne vidi moje podbuhle obraze, podočnjake kao tamne kolutove koji su se svili do pola lica.

Majčice moja, svima nam treba tvoj oprost. Samo si ti čista u svojoj ljubavi. Svi drugi smo griješni. Dok čekam da voda provri, dodirujem ona četiri dukata na vratu. Za onaj drugi još od Boga milost nisam zaiskala.

***

Šta je sudbina? Jesu li to zvijezde koje rođenjem zasjaju, u kojima sve piše? Šta je onda naša volja, naš razum? Jesam li birala da ne budem poslušna, da pustim glas, inatom da naredbe rušim? Je li mojoj majci sudba zapisala da bude žrtva, da sluša oca pokorno, služi svima osim sebi? Ako nam je negdje sve već unaprijed zapisano, čemu onda borba, trud; čemu ako će svakako biti onako kako je zapisano? Možemo li svoju zvijezdu razumom, drugom sudbom ispisati? Je li Ismihana svoju sama pisala?

Pokucah i pozvonih. Tišina. Zvono odjeknu i razbi tišinu. Pozvonih opet. Bat koraka ka vratima. Proviri lice stare gospođe.

– Sabah-hajrulah, nano! Jeste li lijepo spavali?

– Ismihana je trenutno zauzeta. Navratite sutra.

Krenula je zalupiti vratima, ali mi njena neljubaznost otvori put da joj uzvratim istom mjerom. Zadržah rukom vrata i prođoh pored nje. Vidjela sam šok na njenom licu. Nevjerovatno je koliko nepristojni ljudi ostanu iznenađeni kad progovorimo njihovim jezikom. Kao da se njihov bezobrazluk podrazumijeva i treba kod nas izazvati strah i trepet. Možda poštovanje. Ko zna šta je u tim umovima? Svi diktatori su psihotične ličnosti. Imaju bizarne strahove, a, s druge strane, cijeli svijet drže pod svojom čizmom. Nasiljem prikrivaju svoje strahove.

– Ismihanaaa! – dozivala sam je i krenula prema dnevnoj sobi. – Ismihana!

– Vi ste nevjerovatno neučtivi! Kako tako možete upadati u tuđu kuću?

– A Vi ste, gospođo, nepristojni. Ne ulazim ja u tuđu kuću nego u kuću svoje prijateljice. Vama je ova kuća nepoznata. Koliko znam, jedva ste nekoliko puta u nju kročili.

– Ovo je kuća moga sina, a ne tvoje prijateljice!

– Tako, znači, gospođo! Sad kad sam Vas upoznala, sačekat ću Ismihanu.

Sjela sam u fotelju i okrenula glavu od nje. Samo da Ismihana dođe. Samo joj je još ova nedostajala da joj život još više zagorča. "Ovo je kuća moga sina!" – a Ismihana je, valjda, tu običan privjesak koji ispunjava želje odmetnika. Čuva kuću kao pas čuvar dok se on baškari i živi svoj život. A kad se vrati, ovo je njegova kuća. Nju će kao psa u ćošak poslati.

– Emina, šta radiš ovdje? – Ismihana me nekako uplašeno gledala; u ruci je vukla dvije kese pune namirnica.

Znači, bila je u prodavnici.

– Došla sam vidjeti svoju prijateljicu. Šta je tu čudno? Zar ne svraćamo jedna drugoj svakog dana?

Osjetila je u mom glasu da sam se uvrijedila, pa se pokušala opravdati.

– Ma, naravno. Izvini, nisam tako mislila. A gdje je majka? – okretala se oko sebe.

– Znači, ovo je ta tvoja prijateljica – starica se prišunja iza leđa, a ona se strese.

Kao da me jučer nije ni vidjela.

– Da, majko, ovo je Emina.

– E, baš ti je prijateljica... Adnan je bio u pravu. Da ja nisam došla, ko zna šta bi moj sin zatekao...

– Nemoj tako, majko.

Gledala sam u Ismihanu začuđeno. Kao kakva ovčica klimala je ovoj osornoj starici. Omalovažavala je i mene i nju, a ona je to prihvatala.

– Ne razumijem, gospođo, a šta biste Vi to zatekli? Ako sam dobro shvatila, Vi ste došli čuvati snahu da šta loše ne uradi.

– Nemoj, Emina! – Ismihana me molećivo gledala.

Strah se očitovao na svakom damaru koji je poigravao na njenom licu.

Ustala sam. Bože, šta ja radim ovdje? Svojoj majci nisam mogla pomoći, a sada nudim pomoć Ismihani. Postoje, izgleda, takve žene kojima je tako zapisano, šta li je... Kako god, tu pomoći nema. Kao da ne znaju živjeti bez tutora, bez diktature.

Kao da je strah njihovo prirodno stanje, kao da ih pokreće, usmjerava. Dostojanstvo je njima nepoznanica. Osjećaj manje vrijednosti urođena je osobina koju hrane. Jesu li takve osobe samo pola ličnosti? Je li to ona priča o potrazi za svojom drugom polovinom? Dakle, jedna polovina je žrtva, druga je tutor, manipulator, nasilnik. I, kao, tada si cjelina. Kad upoznaš nekoga ko će ubiti svaku tvoju želju za životom, vjeru da nešto vrijediš. Ono što vrijedi – to je ona druga polovina.

– Idem sad! – jedva izustih.

Krenula je za mnom, ali joj starica pokaza rukom da sjedne.

– Ja ću je ispratiti!

Nije se pobunila. Poslušno je sjela. Nije me pogledala. Ipak se stidi svoje nemoći. Stidi se, ali nema snage boriti se. Ko li je ubio svaki duh u tom sićušnom tijelu? Otac? Majka? Ne, ne može to majka. On? Jedini muškarac u njenom životu.

Bože, kako ljudi pogrešno shvate život, kako pogrešno sami sebi dodijele uloge... Još gore: dopuste da im ih drugi dodijele. A oni ih ponizno prihvate, ma koliko bili nesretni. Ismihana je svjesno prihvatala svoju nesreću. To prihvatanje nikome nije donijelo sreću. Ni njenom dželatu. Mrcvarenje mu je donijelo samo trenutno zadovoljstvo, potrebu da svoje komplekse veže makar za jednu žrtvu, osjećaj moći nad nemoćnom ženom. Zar to može biti ljubav? Zar žrtva može i treba voljeti dželata? Ako treba i može, onda je ljubav bolest.

Utrčala sam u kuću. Ema me dozivala, ali nisam imala snage suočiti se s njenim očicama i pitanjem: "Zašto plačeš, mamice?" Zatvorih vrata sobe, a kroz suze se slijevaju dani djetinjstva, u svakoj kapljici teška minuta iza ključaonice dok sam molila Boga da zaustavi oca, da mu veže ruke, dadne snage majci da sve to već jednom prekine. Zbog sebe, zbog mene,

zbog svih onih žena koje su žrtve pogrešnog odgoja, za svu onu djecu iza ključaonice. Neka od njih postat će žrtve, ona druga dželati. Samo će rijetka djeca sutra imati snage izvući se iz začaranog kruga pakla, podići glas, pronaći spas. Ismihana više sigurno neće.

Je li Adnanova majka trpjela torturu, preživjela ono što sada priređuje snahi? Jesu li to ti kompleksi nastali zamjenom uloge: da se od žrtve postane dželat? Može li žena othraniti toliko zlo u sebi? Oh, može, još kako! Prisjetih se pogleda dok me ispraćala. I stresoh se.

Emir nije ulazio u sobu. Tišina je vladala. U takvim situacijama ostavljao me da se suočim sa svojim bolom. Poslije bih, smirena, izašla iz sobe. Prigrlila ljubav, razumijevanje, poštovanje; bez riječi smo se razumijevali. U Emu smo usadili ljubav jer iz ljubavi sigurno nikakvo zlo ne može iznići.

***

Tri dana nisam izlazila na gumno. Kuću bih prozračila tako što bih otvarala prozore s druge strane, da nam se pogledi slučajno ne sretnu. Ne znam ni zašto bih joj rekla ni bih li joj nešto rekla. Sve je u meni bilo pomiješano, uzavrelo. U jednom trenutku osjećala bih sažaljenje, čak i strah šta li sama preživljava, šta li joj priređuje ona starica, a onda bih osjetila ljutnju zbog izdaje kojom me prepustila zlici i dozvolila da me izbaci kao psa. Danima se duša lomila i onda ustadoh, krenuh. Ali prag nisam prekoračila. Ne znam zbog čega. Poslije, kad sam o tome razmišljala, činilo mi se da sam se pribojavala da joj još veći belaj na leđa ne natovarim. Dosta joj njene muke.

Često sam se zaustavljala na tom pragu kad god sam imala kakvu nedoumicu. Kad smo gradili kuću, sjećam se kako je

majstor rekao da pragove sigurno nećemo stavljati, a ja u čudu ostala. "Kako neću pragove? Stavi mi pragove obavezno! Pa gdje mi je granica između dnevnog i hodnika, spavaće i hodnika?" Govorim ja, a čovjek me u čudu gleda. "Pa imate vrata, pobogu!" – čitam mu misli, ali umjesto toga, rekao je: "Vi ste gazdarica! Ja znam da omladina danas uglavnom neće pragove. To je, kao, moderno." Smiješim se: "E, moj majstore, ne razumijem Vam ja to moderno. Duša mi je stara barem nekoliko stoljeća." Poslije sam razmišljala o toj svojoj odluci. Kako nas banalne stvari mogu navesti da razmišljamo o onome što se čitav život podrazumijeva. Sve je manje kuća koje pragove imaju. Zašto li je to tako? Sjećam se kuće staramajke. Prag je bio toliko visok da bi oni koji bi prvi put ulazili poletjeli iznenađeni kao da upadaju u provaliju. Meni je to uvijek bilo smiješno, a na dedinu riječ da će taj prag smanjiti, staramajka je bila kategorična: "Jok, prag mi ne diraj! Kad ulaziš u tuđu kuću, uđi s Bismillom i gledaj ispred sebe. Kuda je zagrandala...?!" Čini mi se da smo danas kroz život baš "zagrandali", ali ne s Bismillom i spuštene glave. Granice nisu postavljali, glavu nisu spuštali, pa su glavom u zid udarali. Mudri su naši stari. Staramajka jedva četiri godine škole ima, a osmero na put izvela – "s Bismillom i spuštene glave kroz život".

Kad bi se Ema saplela o prag, Emir bi me prijekorno pogledao: "Zašto si stavila ove pragove?" Ja sam se smješkala: "Neka, neka gleda preda se. Ni u svoj ni u tuđi život neka ne upada kao u provaliju. Neka savlada majčine pragove, tuđe će lakše prekoračiti." Rahmet duši mojoj staramajci. Hvala joj za sve padove kojim me naučila da skrušeno i s molitvom kroz život hodim.

Je li moja Ismihana u život "zagrandala" ili su je samo gurnuli, pa je pala preko praga i upala u provaliju koju nije željela?

Pomoći joj nisam mogla. Nije mi ni dozvoljavala. Nisam sigurna da je i bila svjesna da joj je pomoć potrebna. Navikla je živjeti pod nečijom čizmom i to joj je bilo prirodno. Možda ne bi ni znala kako se ponašati na slobodi. Sloboda joj je bila nepoznata. Možda bi se izgubila, možda i ne bi osjetila njene blagodati.

Navečer sam pažljivo pakovala. Idem kod majke. I kod oca. Šta li im još može zatrebati, a što nisam kupila? Imali su dovoljno za lijep, miran život, ali majka je navikla štedjeti, pa je još otkidala od usta i sklanjala na stranu. Da joj se nađe. Otac više nije pio, ali se majka ponašala kao i onda u oskudici. Svega je bilo po ćoškovima: posteljine ako ko slučajno dođe, pidžame i veš ako se šta loše desi, ne daj Bože, ako ko od svojih bolnice dopadne, escajg za goste, tanjiri, kompleti, a oni jeli iz već okrnjenog sahana. Kupovalo se ono što se mora, a sve drugo bilo je luksuz. Zbog toga bih kupovala sve što sam mislila da im treba, a što oni sebi neće priuštiti sigurno. Radovala sam se svakom našem viđenju, ali i bolni su to bili susreti. Svaki ćošak u toj kućici budio je u meni loše uspomene. Boli za koje sam mislila da sam ih duboko zakopala isplivale bi na površinu i rane su krvarile gotovo istom silinom.

Prilazili smo kući. Vrata se otvoriše i na njima se pojavi otac. Ema mu potrča u naručje i on je podiže visoko. Vrtio ju je tako da se uplaših.

– Pusti je, tata, otežala je, a nemaš ni ti dvadeset.

– Ima deda još snage – rukovao se s Emirom.

I ja sam mu pružila ruku. Rijetko bih ga zagrlila. Koliko god sam se trudila, nešto me odbijalo. Slike bi se redale kao pomahnitale, pa bih brzo i ruku izvukla. Nikad ništa nije rekao.

– Majčice! – nju sam stezala tako jako da sam se bojala da joj krhke kosti ne polomim.

Kad god smo dolazili, majka je plakala. Ne znam bi li i nju opsjedale užasne slike, ali znala sam da su to suze radosnice. Često je ponavljala da me ostala željna. Kao da ju je savjest mučila što se toliko ocu posvetila da je i rođeno dijete zanemarila. A nije. Osjećala sam ja majčinu ljubav i kad me nije stizala preslušati za školu, kad košulja nije uvijek bila ispeglana, kad me objed nije čekao na stolu. A često ga nije bilo za troje. Jedino je za oca morao biti.

– Zašto uvijek toliko vučete? Kao da nemamo šta pojesti... – otac gleda preda se dok Emir unosi namirnice u avliju.

Kasno je sada, oče, kasno za tugu, za žaljenje. Sve su tuge ovoga svijeta majčinim krhkim tijelom plaćene. Nikad joj kese nisi vukao. U kuću si donosio samo nevolju. Ono malo što smo imali majka je skrivala da makar koru hljeba ujutro pojedem. Kaje li se iskreno ili je to samo predstava, slika koju želi nametnuti, a da sve užasne iz prošlosti zaboravim?

– Znam da imate, ali neka se nađe. Majka mora voditi računa o zdravlju. Vidiš kako je blijeda i boležljiva. Šta bi ti da joj se, ne daj Bože, nešto desi?

Nikad nisam rekla, ako njega ne bude, da bi to bilo strašno. Koliko sam samo puta pomislila i poželjela da mu se nešto desi, pa da se oslobodimo... Sada sam bila ravnodušna. Neka ga. Majka ga voli. Majci bi bilo teško. I zato, neka ga. A i Ema voli djeda. Prema njoj je dobar.

Uđosmo u kuću, a majka se razletjela da nam odmah svega prinese.

– Majčice, sjedi, zar i nas da služiš?

– Kako to pričaš? Jedva sam čekala da dođete. Čekali smo vas s ručkom. Jedeš li ti išta? Sva si se usukala. A i Emica mi je blijeda.

– U pravu si, majko – i Emir ju je tako zvao – Neće da jede. Kaže da se ugojila, a pogledaj je samo...

Grdili su me, a ja sam se smješkala. Majka vidi svaku promjenu na meni, one suze i jučer isplakane, svaku novu boru na čelu. Zna da sam sretna, da me Emir čuva i pazi i da imam život kakav ovdje nikad nisam imala.

Miriše majčina kuhinja. I u onoj neimaštini mirisala je ljepše nego sve kuhinje svijeta. Čarobnim rukama stvarala je najukusnija jela gotovo od ništa. Danas je izvukla sve ono sakriveno što je baška, što se čuva samo za posebne prilike. Ruke joj podrhtavaju dok sve donosi na stol. Staračke pjege išarale joj lice. Godine se nadvile i polahko mi je odnose. Majčice, samo da te još koju godinu grlim, omilujem, da ti spustim glavu na krilo... Da ti vidim osmijeh na usnama. Da mi spleteš kose i u njih upleteš sve one savjete koje ti znaš i tišinom dijeliti. Za sve si dobra i svima savjete dijeliš, samo ih sebi nisi udijelila. Hurijo moja, da mi još poživiš, da ti rane cjelivam... Kad me prvi put posjetila, kroz suze je prozborila: "Sad kad si sretna, mogu i umrijeti." Da je otac sretan, neka sam ja sretna... A ti, majko? Jesi li ti ikad bila sretna? Jesi li toliko nesreće morala preživjeti da drugi budu sretni?

Postoje ljudi koje samo tuđa sreća može ispuniti. Oni koji daju, a primiti ne znaju, koji miluju, a udarce trpe, koji sebe daju, a o sebi ni ne misle. Ona, iskonska žrtva, žrtva života, udala se jedva punoljetna, pobjegla od siromaštva i očevih batina. Odustala od sebe, svojih snova. Od jednog dželata otišla, drugome se predala. Kaže da, ako bi kad i pomislila, vratiti se nije imala kamo. Majka bi je savjetovala da šuti, da muža čuva, da ne sramoti porodicu. A ionako nema gdje. Otac je u kuću ne bi primio, a po selu bi pukla bruka. Raspuštenica! Ko bi je više i pogledao? Pričala je komšiluku da joj se kći lijepo udala,

kuća joj puna svega, porodica složna. Uvili je u svilu i kadifu. A sad da bude raspuštenica... To nikako ne može. A nije ni bila čvrsta. Imala je poslije mnogo prilika otići. Ali nije. Na neki bolan način poštovala je oca. I sažalijevala ga. Ne vjerujem da ga je mogla voljeti. Ali, ko će znati...

Otac sjedi zavaljen u svojoj fotelji. Nikad nije mnogo pričao. Šutnjom je i nama nametao da se stišamo. Progovarali bismo kad bi on dao neki znak. Danas je Ema narušavala taj mir. Trčkarala je po sobi i pravila rusvaj od mamine sređene sobe. Sve je poprimalo drugi oblik. Vukla je zavjesu na sve strane, prosipala iz usta, iz ruku, igračkama gađala zidove. I kad sam je pokušala opomenuti, podigao je ruku i blago me ukorio. "Neka, dijete se igra. Šta bi trebala raditi?" Ko li je sada ovaj čovjek? Jesam li ja ikad bila dijete? Jesam li imala pravo na igru?

Ema se uskoro umorila i polahko odustajala od svog dječijeg ludila i spusti se pored mene na sofu. Tišina. Mučna tišina. Nije to bilo ono društvo u kojem je tišina prijatna. Majka nas nutkala da nešto uzmemo, da jedemo, pijemo. Nismo više mogli. Ustadoh da sklonim fildžane sa stola. Pridruži mi se u kuhinji. Kao paučak, pogurenih ramena brisala je kuhinjsku ploču iako se caklila od čistoće. Bila mi je nekako manja, kao da ju je zemlja vukla k sebi. Šutjela je. A sa mnom je uvijek imala o čemu razgovarati.

– Jesi li dobro, majko? – gledam je, ali nikako da podigne glavu, da me pogleda.

– Dobro sam, dobro sam, kćeri.

– Nekako si mi drugačija...

– Umorna sam malo, nisam vas očekivala, pa sam se malo izgubila. Emici bih nešto pripremila. Ovako...

– Majko, šta da nam pripremaš? Pa nismo mi neki gosti, ovo je moj dom, moja kuća.

– Jest, sine, jest.

– I znaš da imamo svega, mi tebi trebamo pripremiti. Vrijeme je da i mi nešto učinimo za tebe.

– Učinila si mnogo, i činiš svakog dana. Samo Emu da si mi podarila – šta će mi više?

Zagrlih je. Opet ona o tuđoj sreći. Da mi te samo malo podmladiti, pa da ti nadu uspem u te dvije žeravice koje gasnu, da treptaj vratim na tvoje obraze, da ti na ruke snagu udahnem, da s leđa skinem sav teret pod kojim si se pogurila, da vratim onaj mladalački žar koji sam vidjela na tvojim fotografijama.

– Kako je on?

– Ko?

– Otac.

– Tako kaži, kćeri. On je tvoj otac. A dobar je. Izađe malo s društvom do kafane. Nekad na pecanje. Vrati se na ručak. Dobar je. Ne zahtijeva ništa posebno.

– A šta bi zahtijevao, majčice? Niko nema pravo od tebe zahtijevati.

– Kako nema? – trgnula se na tren. – On je tvoj otac, moj muž, pružio mi je toliko toga.

– A šta ti je pružio?

Požurila je k vratima da ih zatvori.

– Opet ti. Pružio mi je. To što je bilo u mladosti – bilo je. I ko zna kako se ti sjećaš... Dječija duša sve uveliča. Dobar je tvoj otac. Ih, kakvih ima, kćeri moja...

– Ima, vala, majko. Ima i onih koji ne tuku žene.

– Dosta! – viknula je tako da sam se i sama iznenadila.

Odjednom kao da je dobila neku snagu. Gledala me prijekorno. I opet je između oca i menebirala oca. Ni riječ da bi

protiv njega. Možda sam umislila onaj strah dok sam se pokrivala dekicom, začepila uši i molila Boga da prestane. Želja da me za uspjeh pomiluje, da majčin ručak pohvali. Samo mrvicu da nam pruži. A nije. Nije nam dao ništa.

– Dobro, mama, nećemo se svađati, samo je važno da si ti dobro.

– Izvini, nisam tako mislila, samo neću da se svađaš s ocem.

– Neću, majko, neću narušavati vaš mir. Samo mi budi dobro. Ići ćemo uskoro. Ako ti nešto još treba da uradimo dok smo još tu...

– Kako ići? Zar nećete prespavati?

– Ići ćemo. Blizu smo, dolazimo. Doći ćemo za koji dan.

Slegnula je ramenima. Nije se mnogo odupirala.

Na izlasku je ljubila Emicu sa suzom u oku. Za čim sada plače? Otac je stajao po strani. Pogledao je automobil sa svih strana. Vrtio glavom i ponavljao: "Dobar, dobar!" Adnan je nešto s njim komentarisao. Majka izvuče neku torbu.

– Evo, spakovala sam vam nešto malo od zimnice.

– Ne treba, majko.

– Treba, treba, to nana svojoj Emici.

Stisnula sam joj ruku. Novčanicu sam spustila u zdjelu u kuhinji. Drugačije ne bi uzela. Neka im se nađe. Ionako će nečim oca obradovati. Sebe neće sigurno.

Ema bijaše posebno vesela, pjevušila je cijelim putem. Emir joj je odgovarao na pitanja i puštao mene da tugujem. Tako je bilo svaki put kad sam se vraćala od svojih. Znao je da svaki put preživljavam ono što čovjek može osjetiti. Borili su se tuga i sreća, nemiri i neka vrsta smiraja jer je majka ipak

dobro, gnjev prema ocu zbog uništenog djetinjstva, oduzete majčine mladosti i oprosta jer je ipak otac. Sve me to kidalo. Praznina nije postala manja dolaskom Eme. Naprotiv. Sve ono što smo mi njoj pružali otvaralo mi je vidike kako je moglo biti, a nije. Zbog očevog nemara, dželatske želje da majci život zagorča i njene pokornosti da dželatu sve učini. A ja sam stajala po strani.

Stezala sam ceger koji je majka pripremila. Platno je mirisalo na njenu šamiju. Suza se razli po mirisnom platnu. Sve što je majka pripremala čuvala sam dok ne bih primijetila da će istruhnuti, pokvariti se. Tek tada bih nam poslužila. Samo mi živi, majčice moja!

***

"Vratit ću se na posao!" – iznenada, kao iz vedra neba, tog jutra saopćih Emiru svoju odluku. "Ema je već dovoljno velika, potrebno joj je društvo vršnjaka, a i ja sam se uželjela obaveza koje nisu vezane za kuću." Klimnuo je glavom. Prihvatao je moje odluke bez pogovora. Kad nije bio siguran u nešto, razgovarali bismo, ali bi me puštao da konačnu odluku donesem sama. Tada je šutio. Shvatao je moje razloge i čini mi se potpuno ih odobravao.

– Vrati se! Snaći ćemo se. I ja ću malo smanjiti obaveze. Preuzimat ću Emu iz vrtića, a nekad je može pričuvati i Ismihana.

– Neka, ne želim – odmahnula sam ne prihvatajući takvu mogućnost.

– Dobro, dobro, kad budem poslovno putovao, može je pripaziti i tvoja majka.

Šutjela sam. Može majka. Niko je neće tako čuvati kao

moja majka. A i on. Emu voli posebno. Onako kako sam željela da mene voli. Možda me i volio, ali je sve dobro zasjenilo zlo kojem sam svakog dana svjedočila.

Radovala sam se povratku na posao. Posljednjih godina Ema me potpuno zaokupljala. Kao da sam se bojala da joj nešto ne uskratim, posesivno sam je prigrlila. Svaka moja aktivnost podrazumijevala je i njeno prisustvo. Bila je torbica koju sam nosila svuda, čuvala, pazila, upoznavala sa svim lijepim i dobrim što djetinjstvo pruža. A kad bi zaspala, već sam planirala sljedeće aktivnosti. Bojala sam se da ne pretjerujem, znajući da je moram pustiti da ima svoju intimu, da se snalazi, ali je ipak nešto bilo jače od mog rezona. Sad sam bila sigurna da sam svu pažnju koja je meni nedostajala podarila svom djetetu. Emir me nekad prekoravao govoreći da pretjerujem. Znala sam da ima pravo, ali sam već sutradan nastavljala po starom. Čudila sam se majkama koje su na odmore išle bez djece, ne zato što su djeci potrebne nego zato što nisu osjećale kako djeca trebaju njima. Ali, možda su u pravu. Možda je ovo što ja radim pretjerivanje. Šta će biti kad odraste, stekne prijatelje, ksd bude imala obaveze – hoće li znati koračati sama?

Čim je Emir otišao na posao, a ja završila s kućnim obavezama, izašla sam u dvorište da Emica ne bude sama. Igrala se nekom lopticom i već me nekoliko puta dozivala kad lopta preskoči ogradu.

– Mamice, hajde, igraj sa mnom!

– Hoću, samo da mama dovrši kahvicu – šolja kahve, potpuno hladna, stajala je od jutros.

Nije mi to smetalo. Uživala sam u kahvi. Nije to bilo neko piće bez kojeg me zaboli glava ili koje mi ne da zaspati. Kahva je za mene bila nešto mnogo više. Sve moje radosti, tuge, suze,

sva ona teška sjećanja stala bi u šoljicu kahve, kao i svi razgovori koje sam redovno vodila sama sa sobom.

– Hajde, mamice, molim teee! Čekam te cijelo jutro!

Ema je bila nestrpljiva, na svog oca. Sve je moralo biti sada i odmah. A jutros sam je zapostavila. Kuća je zahtijevala mnogo vremena. Toga jutra, dok sam brisala prašinu, majka mi opet bijaše pred očima. Kako je kod nje sve onako uredno, mirisno, čisto... Nikad se nije desilo da ju je gost iznenadio, a da nije imala i slatko i slano. Posteljina joj uredno složena. Za nas nije uvijek bilo dovoljno. Ali goste je primala, kako bi rekla, svijetla obraza. Ujutro me budio miris jorgovana ispod prozora. Mati bi otvarala prozor, a onda me nježno ljubila u obraz. "Hajde, čedo majčino, Sunce je već odavno izišlo." Zagrlila bih je i čvrsto stezala nekoliko trenutaka. Nikakav me san nije mogao odmoriti i udahnuti mi život kao tih nekoliko trenutaka na majčinim grudima. Kao da su se sunce i jorgovan spojili i dali poseban miris koji nikad i nigdje više nisam osjetila. Godinama poslije, dok bih mirisala skupocjene parfeme, tražila sam baš taj miris, ali nikad ni slično nije zamirisalo. Na majku je mirisao cijeli dom toplinom, ljubavlju, čistoćom. Kad nam je učiteljica dala zadatak da opišemo majku, sjećam se da sam napisala da moja majka miriše kao džennetska hurija. Učiteljica Jasna podvukla je baš tu rečenicu i pitala me kako to miriše džennetska hurija. Odgovorila sam joj: "Baš kao moja majka." Mislim da nije razumjela. Na kraju rada upisala je četvorku. Jedino što je bilo podvučeno bila je baš ta rečenica. A ja sam mislila da je na ta dva lista jedina uspjela rečenica bila baš ta.

Uštipci su stajali na stolu. Kad se u kući nije mnogo toga našlo, majka bi napravila uštipke, topli čaj i nutkala me kao da je to nešto što nisam jela već dugo. A bilo je to gotovo svakog drugog jutra. Od brašna i soli majka je pravila čuda. Smišljala

bi različite oblike kao da me željela zavarati da je to neki drugi obrok, poseban. Otac je sjedio uvrh stola, prekrio lice novinama. Uvijek ista slika. Majka me nutka da brzo sve pojedem i krenem u školu. On šuti. Ponekad mu izleti ono "hm". Valjda komentar na ono što je toga jutra čitao. Majka bi se trznula, a kako bi on okrenuo list i nastavio čitati, nastavljala bi sa svojim obavezama. Pogledao bi na sat, kratko promrmljao kako treba krenuti. Majka bi tada sve ostavljala i žurila da mu spusti cipele. Uvijek uglancane da se moglo ogledati na njima. Dodala bi mu kašiku, pružila kaput. "Hajde" – jedva bi promrmljao kao neki pozdrav i odlazio. Majka bi prošaptala "Bismillah" i stajala na vratima dok ne bi zamakao. Tada bi se okrenula: "Hajde, kćeri, vrijeme je. Neka te Allah sačuva!" Dova za oca. Dova za mene. Bi li majka u svojim molitvama ikad pomislila na sebe?

– Hajde, mama!

Ema je već bila na ivici strpljenja.

***

– Koliko je dugo nismo popile...? – smješka se.

U ruci joj dva fildžana. Gleda u mene s istom onom ljubavlju kao da se ništa nije dešavalo. Usne razvukla u nešto što podsjeća na smiješak, ali vidim joj dušu u pogledu, tužnu, nesretnu, ranjenu. Zbunjena sam. Kako raniti već ranjenu srnu, kako joj prebiti još onu jednu nogu kojom šepa kroz život, oduzeti makar riječi utjehe? A nisam ih više imala. Ni za nju ni za druge. Umorila sam se od utjehe. I šta je to? Kome je utjeha potrebna kad traje samo koliko oči sklopiš, a kad ih ponovo otvoriš, ispred je tama, mrkli mrak. Utjeha za one beznadne, izgubljene, da im se nađe. Ismihana je već odavno izgubila sebe i sve oko sebe. Imala je utjehu.

– Otkud ti ovako rano? – pokušavam se osmjehnuti, ali je grč na licu.

Ne znam lagati, ne mogu. A i zašto bih? Današnja laž neće uljepšati sutrašnji dan. A možda je to danas baš bitno. Najbitnije. Sutra možda i ne postoji.

– Vidim ja da moje prijateljice nema, pa rekoh da ja tebe iznenadim – laže mene, laže sebe, ali onaj mrak iznad čela urezao boru.

Nelagoda se ogleda u svakom damaru koji joj zaigra na licu. Spusti fildžane na stol i snažno me zagrli. Nisam se pokušala odvojiti. Neka! Dok bude spremna. Čujem joj otkucaje srca. I ponovo se javi ono što sve češće pružam ljudima. Sažaljenje. Odvratan osjećaj. Ali drugo mi nije preostalo. A ona se stidjela. Sebe, mene, svojih postupaka, svoje slabosti, svog straha. Neka, ništa ne zamjeram, neka joj bude. Takva je i ja je takvu prihvatam. Ako može, neka i ona prihvati sebe.

– Hajde, hajde, popit ćemo je, vala! – rekoh, iako sam imala obaveza.

Polahko je odvojih od sebe. Pogled je sklanjala ustranu.

– Ne zamjeraš mi? – bojažljivo me ispituje.

– Ma šta da ti zamjerim? Uostalom, koga briga šta ko kome zamjeri? Važnije je ono što mi zamjerimo sebi.

Shvatila je. Još se više uvukla u sebe. Čini mi se da se već pokajala zbog te kahve. Ali nazad nije mogla.

– Pričaj mi šta ima kod tebe.

"Moraš ti sve pokvariti!", grdila sam sebe. "Dosta joj njene muke."

– Ništa. Uobičajeno. Adnan se vratio s puta. Majka je bila tu da mi pravi društvo. Adnan mi je donio divan poklon. Baš sam se obradovala. Kaže da sam mu mnogo nedostajala.

Riječi. Prazne riječi. Riječi za praznovjerne. Kad im vjerujemo, kad im istinitost preispitujemo? Je li vjerovala u ono što mi je pričala? Je li zaista bila sretna? Ima li istina veze sa srećom? Baš nikakve. Istina koju ja znam čini me mnogo nesretnom. A ona je znala drugu stranu priče o istom čovjeku, istim dešavanjima. Njena laž trenutno je donosila više dobra nego moja istina. A, opet, ja biram istinu. Kakva god je, istina je. I nije trenutna. Istina je za vječnost. Laži su kao cirkoni – zasjaju na tren, baš kao drago kamenje, ali brzo izgube sjaj.

– Oprosti mi za onaj dan. Znam da sam trebala reagovati, zaštititi te. Ali ne bi bilo svrhe. Majka je takva. Mora biti po njenom. I kad je u pravu i kad nije. A dobra je. Nema loše namjere.

Znači, svjesna je svega. I to je dobro. I priznaje. Jednostavno, nema hrabrosti živjeti svoj život bez nečijih uputa. Ili joj je tako lakše. Možda samo bira lakši put, sklanja se, možda je slabost samo izgovor. Prihvata da drugi usmjeravaju kormilo, a ona uživa u vožnji. Kakvoj god.

– Nema veze. Opraštam ti. A i nemam šta. Ja sam došla nenajavljena. Trebala sam ti javiti. Ovako sam te dovela u nezgodnu situaciju.

– Ma neee, ne moraš mi pričati ono što želim čuti. Znam da nisam bila dobar prijatelj.

– Nije tačno. Ti si prijatelj onoliko koliko možeš biti. Sve drugo nema veze s tobom. Sve drugo nije u tvojoj moći.

– Bila sam kod majke – okrenula sam, samo da ne gledam grč na njenom licu.

Neka. Bilo i prošlo. Ona za bolje nije znala.

Osmjehnula se kao da nikad nismo pričale o neugodnostima. Slušala me razdragano. Slabost ju je oslobađala svake

odgovornosti. Drugi su donosili odluke, drugi su snosili posljedice. Ona je putovala. A brodom su upravljali drugi: nevjerni muž, majka, sudbina, usud. Nikad više kao tada nisam poželjela svoje kormilo predati nekom drugom, pa da smirim svoju savjest, odmorim dušu. Moj je usud da držim kormilo jer, ako ga pustim, život će stati. A brod mora ploviti. I to prijateljstvo bilo je u mojim rukama. Ako ga pustim, ostat će sama. Ako je pustim, brod će se prevrnuti. Njoj je potrebna ova kahva. I pit ćemo je. Pričati onoliko koliko ona bude imala smjelosti. Ono što je plaši umotat ćemo i sakriti duboko u sebi. Što se ne izgovori nije se ni desilo. Trebam joj i bit ću tu. Majku sam ostavila, ali uz nju ću ostati.

***

Povratak na posao donio mi je neko posebno uzbuđenje. Majčinstvo me učinilo nekako drugačijom. I najbanalnije stvari doživljavala sam drugačije. Plemenitije sam prilazila i ljude nekako na poseban način prigrlila. Nekad sam bila mnogo oštrija u svojim sudovima, kritikovala, nisam prihvatala ono što se nije poklapalo s mojim shvatanjima. Sada je sve nekako bilo drugačije. Svemu sam tražila uzroke: zašto su ljudi baš takvi, krivila vrijeme, teške sudbine. Pijanac je imao razlog da pije, siledžije su rasle pod nečijom čizmom sigurno i tako unedogled. Sve je imalo nekakvog smisla. Život je mjerio ravnotežu dobra i zla. S dobrom sam živjela, zlo sažalijevala. Osuđivala više nisam nikoga.

– Dobro jutro! – veselo sam zacvrkutala kao neka tek svršena studentica koja s velikim entuzijazmom počinje raditi.

Neki su mi jedva klimnuli, drugi se osmjehnuli. Gledali su me kao neko strano tijelo koje svojim osmijehom kvari već

uhodana tmurna jutra. Ljudi vole rutinu. Ništa ih ne remeti, sve teče kao po nekom scenariju. Prisilno buđenje uz stotinu alarma, a onda gunđaju do posla i tjeraju sve do vraga gdje je baš njih zapalo da, eto, svakog jutra ustaju za nekakvu crkavicu. I kao da je bilo dovoljno što su došli, prvo se kuhala kahva, pa se ispijala u tišini. Pogledavaju nekad ustranu kako bi cinično izgovorili "hm", osmjehnuli se na pogrešno zakopčano dugme na košulji kolege, promašenu kombinaciju kod neke zgodne žene. "Eh, evo joj sad: džaba joj njena vitka linija kad tri boje ne zna složiti," I tako, tražeći nedostatke kod drugih, hranili su svoj ego, budili taštinu. Tek onda su bili spremni prihvatiti sebe. Tek kad su i drugi nesretni naša nesreća izgleda nam podnošljivija. Besmislen život drugih daje našem životu neki smisao.

Gledam mnoga lica kao da žalosno kazuju da je život stao i da se nema više šta očekivati od njega. Uistinu, posve sam sigurna da je stao za mnoge. Kao sjenke, mnogi se vuku od jutra do večeri istim putem, u istim cipelama, skrivajući svoju golu kožu među svoja četiri zida, kao među četiri nužna i posljednja prijatelja, očekujući tako da izbjegnu tzv. društveni stub srama. Nesretnice koje spuštaju rolete da im se krvnik krvi napije, ali samo da drugi ne čuju, ne vide – svuda su oko nas. Mnoge povlače rolke do lica, a lice prikrivaju maskom. Nesreća je podnošljiva sve dok drugi za nju ne znaju. Idu na posao koji, tobože, mrze, a on im je još jedini smisao kakvog-takvog života, spas od jada i užasa koji ih svakodnevno sljeduje. Čudila sam se zašto su, i poslije završene smjene, sjedile za svojim stolovima, nešto, kao, dovršavale, došaptavale se. Odlazile u kafiće i tamo utjehu tražile. Prolazeći pored mog stola, sjećam se, na moj pozdrav kolegica je tiho rekla, jasno sam čula: "Idem kod onog svog katila." "A zašto mu ideš?" – izletjelo mi je nesvjesno. Pogledala me sa strahom, a onda, kao da joj se lice ozarilo – vratila se.

Našla je sagovornika, nekoga koga još njena nesreća zanima. Reći će, pričat će, bit će joj lakše. Neka još neko zna. Neka makar još neko uzdahne nad njenom zlom sudbom. Mnogi su samo klimali, drugi zlonamjerno konstatovali da je zaslužila jer ko bi trpio takvu alapaču? Ne udara on nju što mu je lijepo s njom.

– Moram. Kud ću sada? Dvoje djece...

Samo sam to čekala. Samo su kod nas djeca bila razlog za trpljenje.

– Baš zbog djece? Zarad njih, ako sebi nisi dovoljno važna, trebala si otići. U takvoj nesreći bolje je ne imati ni oca ni majku. A ovako, čime misliš da ih nagrađuješ? Ocem monstrumom? Katilom, kako ga ti zoveš.

Samo se na trenutak pokolebala. Kao da je razmišljala o mojim riječima, mada sam sigurna da ih nije prvi put čula.

– Ali dobar je otac. Nikad ih nije udario.

Gledam je. Kao da se raznježila govoreći o njegovoj očinskoj pažnji. Kao da to nije isti katil kome se vraća svakog dana.

– Otac koji udara majku nije potreban djeci! – stresla sam se jer sam osjetila da su se drugi okrenuli.

Nesvjesno sam povisila ton. Razgovor me činio nervoznom. Neka ide, neka produži do svog katila. Deset i još deset. Djeca će otići. Možda i ranije. Pobjeći će. Jedino što ona neće imati izgovora zašto i dalje ostaje s monstrumom.

Odmahnuh rukom.

– Sretno! Ne znam šta da ti kažem.

Kao da se postidjela. Osjetila je odjednom moju nezainteresovanost, pomalo i prezir.

– Možda si u pravu. Možda. Izvini. Izvini što sam te uznemirila prvog radnog dana. I sretan ti povratak!

Brzo je nestala. Bježala je od mene, od sebe, od monstruma, od života. Ona ista ravnodušnost vratila se na lica svih prisutnih. Bezvoljno su gledali u računare, nešto kuckali, listali. Svima je bilo dosta njihove nesreće da bi se bavili tuđom. Osim kad im služi kao utjeha.

Zašto ljudi tako brzo odustanu od sebe, pa i od suvislog života? Zašto u svemu vide nesreću, uvijek tražeći baš ono čega nema, ako već mogu birati život bez nužnog jada i čemera, bez suvišnog zla i nevolje. Što bi moja majka rekla – ni da im kisne ni da ih znoj oblijeva. Džaba, opet su mnogi nezadovoljni. Nesretni. Ali viđala sam građevince koji su se glasno smijali, od srca, zviždali za djevojkama. Radovali se kao djeca. Na bol u rukama zaboravljali dok su odmotavali sendviče još jednom ispečene na suncu. Gutali teške zalogaje i zadirkivali jedan drugog. To je to! Posao nas ne čini ni sretnim ni nesretnim nego dom i život u njemu. Ako nas tamo sreća ne očekuje, ništa nema smisla. Svaku bol lakše podnosimo ako znamo da nas negdje tamo ipak život čeka. Nesretnim nas čini besmisao, a ne težina života. Znala sam i one koji su imali sve što bi čovjek mogao poželjeti, zdravu i lijepu porodicu, uspješnu djecu, pažljivog muža ili ženu, a i dalje su tužni i nesretni. To i jest Ednin izgovor. Ona je bila nesretna od sebe, po sebi. Mislila je da nije zaslužila bolje, da su ispravne samo njegove riječi kako je odvratna, debela svinja koja služi da očisti stan i donese zaradu. Prihvatala je i bila zadovoljna što je makar i takvu neko hoće. Zadovoljavala se činjenicom da ima dana kad je i ne tuče i kad joj se lijepo obrati. A sve drugo trpjela je. Oguglala. Za drugačije nije ni znala.

– Edna, odlučila sam krenuti u teretanu. Već neko vrijeme pomalo trčim, ali trebat će mi još vježbe da se vratim na staro.

Nisam znala kako će prihvatiti ako joj kažem da malo poradi na sebi. Eto, neka krene s izgledom da tom svom katilu izbije "argument" da je debela svinja.

– Odlično! Blago tebi kad imaš vremena!

– A zašto ti nemaš?

Uh, kako je ova žena znala nervirati...

– Pa ja imam malu Emu kod kuće. Koji je tvoj izgovor?

– Eh, vidi sad... Kao da je dijete jedina obaveza...

– Nije mi obaveza, to je moj blagoslov, moja sreća. Htjela sam reći da, što su manji, zahtijevaju više odricanja i, eto, opet se nekako snađem.

– Nisam ti ja ni za kakav sport. Jedva se popnem na drugi sprat. Još su nam nekakve stepenice...

Nema od nje ništa. Kako mi je samo palo na pamet? Sad sam i ja bila namrgođeni namćor nagnut nad računarom.

– Vidi ko nam se vratio! – Sanja se smije s vrata.

Čvrsto me zagrli.

Sanju ste morali voljeti. Jednostavno je bila takva. Vesela, dobrodušna. Činilo se kao da ne zna šta je to problem u životu. Sve je prihvatala s devizom: "Sele, i to će proći" – i koračala dalje. Bila je na odmoru i veoma mi je nedostajala u tom tmurnom društvu.

– Sanjić moj, smijeh ti vrijedi kao život cijeli. Koliko si mi samo falila...

Nisam ja grlila samo Sanju, grlila sam vjeru da je život lijep, da je smijeh i ono: "Sele, i to će proći", grlila sam nadu da i ljudi oko nas mogu više, bolje, samo trebaju čuti ovaj smijeh i vjeru kako svaku ranu dobrotom možemo zacijeliti. Ovaj nježni djevojčurak unio je svjetlo u tmurnu kancelariju.

– Vratila se mamita! Joj, kako sam poželjela djevojčicu! Ali moram ti priznati da sam malo ljubomorna. Toliko ti je trebalo da se vratiš.

– Ma šuti, molim te... I ja sam se uželjela posla. Jedva sam čekala. Nekako mi treba i taj osjećaj da doprinosim i van porodice.

– Pričat ćemo. Pozdrav svima.

Mahnula je licima koja su je gledala kao nekog vanzemaljca. Ali ni to ih nije previše poremetilo. Kancelariju otvori direktorica i zadrža pogled na nama dvjema.

– A vama još nije počeo radni dan? Sanja, prvi dan, pa kasniš. Svrati do kancelarije!

Njoj je kancelarija bila sve: i spavaća i dnevna soba... U njoj je živjela život jer drugi nije ni imala.

– Izvinjavam se, direktorice – okrenu se ka meni, osmjehnu i šeretski namignu.

– Pričat ćemo poslije da se ova opet ne vrati. Idemo na doručak zajedno.

Ništa nije teško kad se okružimo ljubavlju. Sve dođe kao neka igra u kojoj možemo izabrati ulogu. A uloga je mnogo, za svakoga dovoljno. Sreće koliko hoćete, samilosti, vjere, radosti. Ima i tuge, ima nesreće, ali – "Sele, i to će proći" – dovoljno je da se o dno opremo, podignemo i vratimo na mjesto koje nam pripada. Zašto onda ljudi sve tako komplikuju? Zašto je više ovih namćora koji po svaku cijenu žele da svi potonemo u malodušju, nezadovoljstvu, nesreći? Kao da će to njihovu učiniti manjom. Nesretni ljudi su takvi. Nekad je samo izgubljeno vrijeme rezultat kad ih pokušamo vratiti na kolosijek. Oni staze života i nemaju. A to su sami birali. Već utabanim putem krenuli kuda su prošle kolone istih, birali da im drugi

put odaberu. Sve po tome 'šta će narod reći'; rađali se, udavali, ženili, djecu dobijali, starili – sve po onom "kad je Bog odredio". Nisu se usudili proći prtinom na kojoj se stope ne naziru.

– Sanjić moj, pričaj, dugo te nisam vidjela. Nemam opravdanja, jednostavno...

– Ma pusti, molim te! Pa čule smo se redovno. Razumijem ja tebe, majka si. Sama sam, pa mi svakog dana treba još koji sat da sve stignem.

– Znam ja da ti mene razumiješ, ali falila si mi mnogo.

– E, pa, sele moja, ništa nema, a svega ima. Kako se uzme. Neću te mnogo umarati svojim doživljajima, sve si ti to prošla. Uglavnom, još sam ti pčelica koja zuji okolo.

– A je li, malena, je li vrijeme da se smiriš?

– Eh, eto te kao moja mama. Smirit ću se, kud mi se žuri?

– A šta o tome misli Tarik?

– Tarik će čekati. Šta mu preostaje? – smije se vragolasto.

Toliko vedrine u jednom biću. Pričala je bez prestanka. Skakala s teme na temu. U svemu vidjela neku svjetlost koju je prenosila na druge. Činilo se da nikad nije čula za neki problem. A bilo je baš suprotno. Imala ih je napretek. Od rođenja je imala zdravstvenih smetnji zbog kojih je znala svakog ljekara u gradu i okruženju, sama sebi postavljala dijagnoze umorna od bolničkih soba. Nije često pričala o tome. Jednom sam je pitala zašto bježi od toga. Jednostavno mi je odgovorila:

– Ne bježim ja, sele, ni od čega. Samo sam malo umorna. Od pitanja: "Kako si?" Šta da im odgovorim? Dobro sam. Sumnjičavo me gledaju. A jesam, zaista sam dobro, naučila sam živjeti s tim. Sad ne bih ni znala drugačije. Umorna sam od onoga "bit će bolje". Neće. Bit će baš ovako kako jest. I neka! Bolje mi i ne treba.

Sanja moja... Ona je shvatila. Ne živi za Sutra, ne živi za Bolje. Živi za Danas, Odmah, Sada! Ko vjeruje u Sutra i čeka? Šta? Ni ovo Danas nije došlo čekajući. I za ovo smo se borili, izborili. Danas nam niko nije poklonio. A i ono je neizvjesno. Tu smo od trenutka do drugog. Taj drugi nekad i ne dočekamo. Život i smrt razdvaja baš to – jedan jedini trenutak.

– Ti mene samo ispituješ. Reci mi kako je moja djevojčica. Nadam se da je ostala svojeglava.

– Ne brini se, izrasta u pravu materićku. Ne sluša ta nikoga.

– Bože, koliko volim to dijete! Kako me lijepo nahvalila! Smijem se kad god se sjetim: "Teta Sanja, ti si se baš ugojila, još si obukla tu roze haljinu. Nimalo ti ne pristaje."

– Joj, ne spominji, molim te. Baš me bilo sramota.

– Ma zašto? Dijete mi reklo istinu. Otad ne tostiram sendviče. Ko zna kolika bih sad bila da me dijete nije osvijestilo...

– Ma znam, ali mora znati šta smije, a šta ne smije reći.

– E, to nas zeza, sele moja. Da svima kažemo šta nam je na duši, život bi nam bio lakši. Dobro, možda ne lakši, ali sigurno podnošljiviji.

Opet je govorila istinu. Lijepo bi bilo ostati dijete, s iskrenošću, otvorenošću, bez straha, sujete, predrasuda. A svi se toliko trude da odgoje "mudru" djecu. Da znaju kad treba šta reći, kome, kako. Odgajaju nas da su riječi opasne, da moramo snositi posljedice za njih. A onda počnemo govoriti ono što bismo *trebali*, ono što bi bilo *lijepo*, što će se drugima svidjeti. I to je dobro dok je to istina. A onda počinjemo govoriti laži, pa nas tješe da su to *bijele laži* koje nikome ne štete. Nikome, osim nama, našoj duši. I tu prestaje djetinjstvo, s tim *bijelim lažima* koje nekako lahko prerastu u teške, odvratne, crne; zacrne nam dušu.

– Nije dobro uvijek govoriti ono što mislimo.

– Ma nije to problem, problem je kad govorimo ono što ne mislimo, ili mislimo što ne govorimo.

– E, ti barem nisi takva.

– Nisam. Ja se branim šutnjom – opet onaj smijeh koji je bio toliko zarazan.

– E, vidjet ćemo kad rodiš sebi.

Šta bih dala da sam mogla povući riječi... Stezala sam stolicu, a najradije bih se udarala do besvijesti.

– Izvini, izvini, molim te.

– Ma pusti, sele, to je tako i s tim sam se pomirila. A bit će djece. Rodit će ih neko. Evo, kao da ti ne možeš jednu "materićku" roditi svojoj drugarici.

Šalila se i na svoj račun, ali sam vidjela sjenku u očima. Nije više bilo onog sjaja. Znala je da zbog bolesti ne može imati djecu. Pričale smo često o tome i to joj je od svega najteže padalo. Ali čvrsto je odlučila da će jednog dana nekome pružiti dom, ljubav, majčinstvo.

– Tako ti je to, sele moja. Nema pravde na ovom svijetu. Toliko divnih ljudi želi osjetiti taj blagoslov, a nikad neće. S druge strane, toliko je onih koji su blagoslovljeni roditeljstvom, a ne žele djecu. I kad ih dobiju, odbace ih, ostave, zanemare. Kakvi li su to ljudi, sele moja? Sve na ovom svijetu mogu razumjeti – i da čovjek ubije čovjeka, da su ljudi zli, da rade strašne stvari, ali da majka ostavi svoje dijete – to ne mogu razumjeti.

– Hvala Bogu pa ne razumiješ. Blagoslovljena si ti, drugarice moja, blagoslovljena ljubavlju, a bit ćeš i majčinstvom jednog dana. Ti voliš svu djecu, a zamisli kako ćeš voljeti svoje. Nisu blagoslovljene one koje maksumče ostave na ulici.

– Joj, teških tema, a toliko dugo kahvu nismo popile – uhvati me pod ruku i veselo krenusmo.

***

Tog dana vratila sam se umornija nego inače. Valjda sam ispala iz forme, rekla sam Emiru. Zapravo sam bila umorna od ljudi. Ona silna energija s kojom sam dolazila na posao nestala je za tili čas.

– Nije riječ o tome. Ti sve nekako analiziraš, naslušaš se tuđih priča, pa sav teret primiš na svoja leđa – Emir me, kao i obično, blago kori.

– Svi koriste tvoju spremnost da ih saslušaš. Ti im dođeš kao psihoterapeut. A to ti se, ženice moja, skupo plaća.

– Ma, pusti me, molim te, još me i ti zezaš.

– Sad sam zaista ozbiljan. Mnogo je lakše biti dobar govornik nego dobar slušalac. Dobar slušalac je sposobnost koju rijetki imaju. Znaš, ljudi gledaju u tebe, klimaju glavom, poneka riječ dođe i do njih. Ali i nju brzo zaborave. A ti si pravi slušalac. Svačije probleme tvoj želudac svari, mozak procesuira, a da ne pričam kakav to pečat ostavlja na tvojoj duši.

U svemu je bio u pravu. Osjećala sam da me previše opterećuju ljudske sudbine, pa sam sve više bježala, skrivala se, sklanjala od onoga "još samo nešto da ti kažem". Čini mi se da su ljudi jedva čekali da mi kažu šta ih tišti. Kad bih ih pokušala prekinuti nekom svojom pričom, nastavljali bi kao da nisu čuli. Na primjedbu kako i mene jutros boli glava nastavljali su kako nisu oka sklopili.

– Ne mogu ljude ignorisati, ali potpuno si u pravu. I učim polahko da se odmaknem, da se fokusiram na našu sreću.

– Ne kažem ja da ne trebaš pomagati ljudima. Samo imaj mjeru. Tamo gdje počinješ narušavati svoje zdravlje moraš stati jer takva nikome nećeš biti od koristi. Bolestan čovjek ne liječi druge. A od tebe očekuju lijek. Ti im budeš kao lijek. Nasmiješ ih, na trenutak zaborave na probleme, daš im neku nadu. Povjeruju barem na tren. A čovjeku davljeniku i slamka je spas. Nemaš ni ti više dvadeset. Duša ne stari, ali oslabi. Ne možeš više tako lahko podnijeti teške priče.

– Što li sam ja ovako osjetljiva? Jučer su se dogovarali da pogledaju Jasmilin film. Ja sam odustala. Ne mogu. Danima poslije osjećam posljedice.

– Sve je to normalno. Previše si toga preživjela u stvarnosti da te i na filmskom platnu uznemiri. I ne trebaš. Moraš prihvatiti da ni svoju sudbinu ne možeš kontrolisati, a kamoli tuđe živote. Sve ti je to negdje zapisano.

– E, s tim se neću složiti. Misliš da Ismihana mora trpjeti, da je tamo negdje zapisano da je ona žrtva?

– Sve ti nekako određuješ prema sebi! Jesi li je ikad čula da za sebe kaže da je žrtva? Misliš li da ona na život gleda kao ti? A možda je čak i sretna. Ko zna... Na neki čudan način. I šta je uopće sreća?

– Sad bih se ja trebala zabrinuti ako moj muž ne zna šta je sreća? – smiješim se, a nekako tako i mislim.

– Ma znam ja šta je moja sreća. Ismihanina sreća je nešto drugo. Nisu svi ljudi dovoljno hrabri da glasno tumače svoje snove, a kamoli da ih ostvare. Sanjaju samo djeca. I onih nekoliko sretnika što uspiju ostati djeca. Svi ostali, kako život odmiče, odmiču i od svojih snova.

Klimnula sam. Kako smo se razumjeli... Odrasla djeca koja su se pronašla. I koja još sanjaju svoje snove. To je naša sreća.

***

Gumno je već dugo prazno. Kao da više nije bilo naše okupljalište. Šta li se dešava s mojom Ismihanom? Posao mi je oduzimao dosta vremena, pa sam ono koje provedem u kući usmjerila najviše na Emu. Savjest me malo pekla jer Ismihana ima samo mene. Provirih. Na prozorima navučene zavjese. Ulazna vrata često su bila otvorena. Sad se činilo da nema nikoga. Sjedoh na naše mjestašce. Odmorit ću, pa, ako me vidi – vidi. Bio je to divan krajolik i svaki put bih uživala u tako rijetkoj i ljekovitoj tišini. Kao da zavjesa zaleluja. Neko je bio unutra. Pozvat ću je. Auta ispred kuće nema, što znači da Adnan nije u kući. Pokucah na vrata. Tišina. Pokucah još jednom i počeh se izmicati.

– Emina? – začuh gotovo šapat iza leđa.

Ismihana proviruje nesigurno kao da se već pokajala što se javila. Vidim samo dva krupna oka koja me gledaju sa svim emocijama stopljenim u jedan tren: strah, zebnja, nekakvo očekivanje.

– A ja izašla na gumno. Rekoh – ako me ugledaš, da malo prozborimo. Sad ću nam i kahvu ako imaš vremena.

Otvori širom vrata i krenu ka meni.

– Neka, pila sam, sjest ćemo malo ako imaš vremena. Ako i nemaš, razumijem. Sad još i radiš.

Pričala je bez prestanka kao da se bojala da ne nastupi tišina, da ne uslijede pitanja na koja nije imala odgovore. Lice joj uvehlo, blijedo, tamni kolutovi ispod očiju, mršavo tijelo koje se tromo pokretalo. Spustila ruke na krilo i steže ih. Kosu ovlaš vezala na potiljak. Pričala o vremenu, o Emici kako ju je srela, o nevažnim stvarima. Nisam je toliko slušala. Gledala sam ženu koja vehne. Nestajala je pred mojim očima, a ja sam šutjela.

– Ismihana? – prekinula sam je i blago joj dodirnula ruku.

Stresla se kao da ju je iznenadio taj moj dodir.

– Dobro sam – odgovorila je, a da je ništa nisam pitala.

Prisjetih se Emirove tvrdnje da je svakome sreća drugačija i na tren se pokolebah. Ne, ne može biti. Sretna žena ne izgleda tako.

– Ne, nisi dobro. Neću te pitati ništa. Samo znaj da ću, kad budeš spremna, biti tu da te saslušam.

– Zašto misliš... – glas joj je pukao.

Pogledala me, a suze su pošle. Šutjela sam. Neka se isplače. Neka! Bila sam na neki čudan način i zadovoljna. Shvatila je. Isplakat će se, ali neće prihvatiti ulogu žrtve. Progledala je. I to je dobro. Trenutno bolno, ali dugoročno dobro.

Šta li je sve oplakivala? Svoju samoću sigurno jer kažu da čovjeku usamljenost najteže pada, a ona osim mene nije imala nikoga. U svojoj boli nije imala ni mene jer mi je nikada nije priznala. Plakala je za snovima. Sigurna sam da ih je imala. Kad li se počela odmicati od snova? Plakala je za ljubavlju. Ako je sada uopće u nju vjerovala. Oplakivala svoj život. Koji odavno ne živi.

– Ti znaš... – počela je kad se malo primirila.

– Znam – kratko sam odgovorila.

– A šta znaš? – trgla se.

– Znam da nisi sretna – to mi je prvo palo na pamet.

Sjetih se: ko zna zbog čega plače, pa neka mi sama kaže.

– A to...

Izgovorila je to kao da se njena nesreća podrazumijeva, kao da je to misao koja joj stotinu puta dnevno prođe kroz glavu.

– Smršala si, poblijedjela. Nije ovo više moja stara prijateljica.

– Nikad više i neću biti.

Jecaji su ponovo navirali.

– Adnan ima drugu.

Znači, saznala je. Šutim. Da li da priznam da sam znala? Ili barem naslućivala. Kako li će to prihvatiti? Kao izdaju? Ili će, ipak, shvatiti da sam je pokušala zaštititi? Ni sama nisam znala šta je od toga istina. Bojala sam se da je istina potpuno ne uništi. U laži je još mogla i živjeti. Drugu ženu. Nije to druga, mila moja. Ti si druga. Ili peta, deseta. Nije važno. Ili mu nikad žena ni bila nisi. Bila si tu dok ne naiđe druga.

– Polahko – lupkam je po ramenu, kao da se pribojavam da bi je zagrljaj mogao slomiti.

– Jesi li sigurna? Možda...

– Ma šuti, molim te, sam mi je priznao. Pronašla sam neke tragove, nisam ni pitala, nisam se usudila, a jutros kad sam izvukla fotografiju iz pantalona, nije ni trepnuo. Sve mi je priznao.

Šutim. Šta se tu može reći? Sve je suvišno, uzaludno. Ona će ionako sama presjeći: otići ili ostati. A šta znači otići? Mjesto promijeniti možemo, ali od sebe otići ne možemo. Kud god da krenemo, sve nosimo sa sobom. Otići se ne može, iz svoje kože iskočiti se ne može. I šta onda znači otići?

To sada i nije važno. Važno je da budem uz nju i olakšam joj bol. A boljelo ju je. Više nego što sam i mogla zamisliti. Voljela ga je na neki čudan način, više kao zaštitnika, staratelja, skrbnika nego kao supruga. Jer on se baš tako i ponašao – kao otac prema ludom djetetu. Nije bila supruga "za pokazivanje", nikad nije bila pratnja na svečanim večerama. Bila je "žena za u

kuću". Ako ko svrati, odlična je domaćica. Kad bi pričala, gledao ju je kao nekog nezrelog, nedoraslog, smješkao se kao da govori: "Pustite je, ne zna šta priča." Ona se time zadovoljavala.

– Ispričao mi je sve do detalja, kad su se upoznali, gdje. Zamisli: prije mjesec nije imao nikakav poslovni put, išao je s njom.

Šutim. Ta šutnja kao da ju je otrijeznila, dala joj prostora da razmišlja.

– A ti si znala – poskočila je na noge i gledala me prodorno.

Njen pogled fiksirao me i privlačio iako se odmicala kao da je bježala.

– Da, znala sam – mirno potvrdih njenu sumnju. – Znala sam. Prvo sam posumnjala, a kad je Emir rekao da nemaju nikakvo poslovno putovanje, sumnje su mi potvrđene.

– Znala si i pustila si me da vjerujem, da živim u laži. Znala si i smijala mi se kako jedna budala priprema muža na put s ljubavnicom.

Sada je već bila histerična. Rukama je nešto hvatala po zraku. Kao da se gušila. Gubila je vjeru u prijateljstvo, u ljude. Izgubila je supruga, a sada shvata da nema ni prijatelja.

– Smiri se! – povisila sam ton ne bih li je prizvala. – Štitila sam te od njega, od nje, od života, od svega. Štitila sam i sebe jer ti nisam imala hrabrosti srušiti cijeli svijet. Znam, trebala sam, ali nisam bila dovoljno jaka, nisam ni sada dok te gledam.

Šutjela je. Gledala je ispred sebe. Nisam mogla dokučiti šta li je u njenoj duši, hoće li moći oprostiti moj kukavičluk, Adnanovu prevaru. Nije to moglo biti na istoj vagi, ali osjećala sam kao da smo je svi prevarili. Zna se koji bi tas prevagnuo, ali

svejedno, oboje smo je slagali. To je moja *bijela laž*, a njegova *crna* da joj je dušu spržila.

– Molim te, oprosti mi – dodirnula sam joj ruku.

Kao da sam je trgnula iz sna. Osmjehnula se. Dohvati cigaretu iz moje kutije.

– Posudit ćeš mi jednu.

Nespretno je zapali. Povlačila je dimove jedan za drugim. Prekide je kašalj koji kao vulkan hropti iz nje. Nikako da se zaustavi.

– Polahko, ugušit ćeš se.

Kad je napokon došla do daha, poče se smijati. Nije to bio normalan smijeh nego zvuk od kojeg me jeza hvatala. Pomislila sam da je to akustični izraz izgubljene žene koja stoji na litici i ljulja se između života i smrti. Bože, daj joj razuma da preživi, da preboli! Šta to uopće znači? Preboli li čovjek ikad ijednu bol? Ne peče uvijek istim žarom, ali tinja čitav život. Ništa se nikad ne preboli. Samo nove boli malo utišaju one stare. Svaka nova bol jače, pa nam se ona prva učini manja. Gurnemo je negdje, zatomimo, ali povremeno se javi, pa nas nanovo stegne kao da dušu čupa.

– Ismihana, molim te, oprosti mi, nisam znala šta da ti kažem, kako...

Pogleda me u čudu kao da ne razumije šta joj govorim, a onda još glasnije čudni zvuci dopriješe iz nje.

– Ismihana! – protresoh je blago.

Sad sam već bila uplašena. Moram je nekako dozvati. Kao da me je duh napustio, pa sada lebdi i posmatra tu tužnu ženu. Hroptavim glasom priča zagledana u jednu tačku. Čini mi se da je ne poznajem a, opet, znam je u dušu, poznajem joj sve boli, sve patnje koje je proživjela.

– Ne mogu to biti ja – toliko naivna, glupa, istrošena, izgubljena.

Ne znam da li da je prekinem ili da slušam. Ne znam šta će se desiti ako je prekinem.

– Ovo jesu moje oči. Doduše, u njima, osim plavetnila, nije ostalo ništa od one snage kojom su nekad svijet posmatrale; ovo jesu moje ruke – podigla ih u visinu glave i posmatra – ruke koje su toliki teret prevalile, ali nisu moje ruke one nekadašnje koje u krilu stiskam. Ne mogu ovo biti ja. Ne može ovo biti moj život, jer on nema ništa od onoga što sam životom smatrala.

– Ismihana, ne biramo uvijek mi put. Ponekad putevi biraju nas.

Ponovi se smijeh užasa.

– Kakva glupost! Oprosti mi, prijateljice moja, ali sve sam ovo birala ja. I, evo, sada stojim nad ruševinom života i slušaj, molim te: nisam nesretna. Samo tužna, razočarana, ali nisam nesretna. Posmatram život na koji sam pristala, a koji više ne moram voditi. I ništa ja nisam upropastila, znaš?

Opet smijeh. Sablastan.

– Znaš, kad sam pokušala razgovarati s majkom, na spomen da nisam sretna mislila sam da će me pretući. Toliko je bijesa u jednoj minuti iskalila na meni. Nisam se uspjela sabrati. Još sam se na kraju i izvinila.

– Ne razumiju ljudi uvijek naše riječi. Ne shvataju ih. Nemaju lošu namjeru, jednostavno ne razumiju. Neki ljudi žive jer, eto tako, srce im još kuca, tijelo se pokreće. Ne razumiju potrebu da se čovjek ostvari, da se preda, da mu se drugi preda.

– Slušaj, molim te! – nastavila je kao da nije čula ni riječi

od onoga što sam joj pričala. – Kaže mi: "A je li, rospijice mala, pojurila si da se udaš? Eto, udala si se. I šta sad? Tuče li te? Ne tuče. Maltretira li te? Ne. Imaš li krov, toplu postelju, odjevena, obuvena? I šta još hoćeš? Nisi sretna? A pitaš li se je li on sretan? Ležiš, ništa ne radiš. Sve ti donese. A ti se žališ, nemaš slobodu? Koja udana žena treba slobodu? Je li? Bolje ti je da ti otac ne čuje, nastradale bismo obje. Najviše ja, koja sam te tako odgojila."

Oponašala je pokrete i grimase svoje majke da sam se jedva suzdržala da ne prasnem u smijeh. A smijala se i ona.

– Eto, majčice moja, zet ti je uzeo slobodno. I, što se mene tiče, slobodan je zauvijek.

Udarila je dlanom o dlan kao da prašinu stresa. Opisivala je svoju bračnu muku, bijedan i plitak život bez značenja i sadržaja, nevažan i suvišan – baš kao prašina kad nalegne na bezvrijedan predmet. Prašina koja je gušila svaki san i razlog za sreću.

Zatim je udahnula duboko i, kao da se probudila, rekla:

– Hajde da mi jednu kahvicu na miru popijemo.

U šoku je – razmišljam – a kad je prođe, opet će biti navala emocija, ljutnje, bijesa, pa opet sjećanja... Neka, bit ću tu koliko bude trebalo.

Ali ništa od toga nije bilo. Sljedećih dana ponašala se više nego normalno. Adnana više nisam viđala. Rekla mi je da je spakovao stvari i otišao. Angažovala je i advokata. Sve se odvijalo tu oko mene, a meni se činilo kao da to gledam na filmskom platnu. Može li čovjek tako lahko prihvatiti jednu smrt i početi nanovo, ma kako taj raniji period bio loš, težak? Može li se sve tako brzo zaboraviti? Ismihanine riječi kazivale su jedno, a ispijene oči, uvehlo lice nešto drugo. Iz dana u dan postajala

je tanja, leđa joj se savila kao da se neki teret natovario na njih, oči ugasle. Palila cigaretu cigaretom. Je li to suočavanje s onim što se izbjeći ne može? Kad vas stežu toliko jako da se predate kao da će vam smrt donijeti olakšanje. Postoji li tada nada, ili se prosto diše, onoliko koliko pluća mogu podnijeti. Bježimo u tišinu, a ona nam je najgori neprijatelj. Progovori najdubljim uspomenama, tanahnim osjećanjima i slikama sreće. Kad gubimo – ko se još prisjeća prošlog? Učinilo mi se da bježi i od mene; na svaki moj poziv imala je već spreman izgovor. A onda je jednog dana upala u kancelariju:

– Imaš li vremena za kahvu?

Gledala sam je sluđenu. Šta li joj se još moglo dogoditi? Uzeh torbu i bez riječi krenusmo ka obližnjoj kafeteriji.

– Vidjela sam ga!

– Koga?

– Kako koga? Adnana!

– Velika stvar. Gledala si ga deset godina. Bolje da nisi.

– Nije bio sam – kao da je razočarana što ne dijelim njenu usplahirenost.

– Vidjela sam i nju!

– I zato si me pokupila s posla? Molim te... Vidjela ih. Pa to je neizbježno. Živite u istom gradu. Sve je to vrlo blizu. Desilo bi se danas ili sutra. Uostalom, sve je gotovo okončano. Čemu sada tolika drama?

Bila je uvrijeđena. Dobro, teško joj je, sve doživljava jače.

– Ma pusti, nema veze, izvini, znam da ti je teško. Ipak ste tolike godine...

– Emina, on je još moj muž...

Kao da se kolebala.

– Vidjela sam. Nije sretan. Vidio je i on mene. Vidjela sam da mu je teško. I sav je nekako propao. Da si samo mogla vidjeti... Kao da noćima nije spavao.

Osjetim bijes koji se nakuplja u meni. Ona njega još i sažalijeva. Je li to moguće? Vidjela ga je s ljubavnicom i razmišlja je li jeo, pio, spavao... jer on je njen muž!!!

– A ona... Ja sam za nju... ma... – odmahnu rukom; na licu joj likovanje.

Ona je ipak bolja, ljepša. Ako ju je već prevario, eto, nije se usrećio. Ona je ipak bolja.

Koliko je čovjek sujetan, površan! U istoj ženi egoist i žrtva, kao dvije polovine iste jabuke. I jednu i drugu nagrizao isti crv. Otkud sada ovo samoljublje kad je najranjivija, kad joj se život podsmjehuje? Pronašla ga je. I odlučila. Vidjela sam već tada, na istoj toj kahvi: neće se predati. Borit će se. Nadala se da je i on shvatio kad ju je vidio. A ona će mu oprostiti. Sad sam sigurna – ne odustaje od njega. Od sebe je, čini mi se, davno odustala. Ili je ta borba prva u njenom životu. Ona joj je udahnula iluziju novog života. Sada kad joj neko oduzima ono što joj pripada, probudila se u njoj želja da to svoje brani. Nema hrabrosti prihvatiti da to njoj više ne pripada. Tako je u ljubavi, prijateljstvu, u svakom odnosu. Ono što nestane kao da nije nikad ni postojalo. Samo velike stvari podnose velike žrtve, velike daljine, velika stradanja. One male, lomljive nestanu pri prvom malo jačem potresu, okrnje se, pa ih odstranimo jer nam postanu teret. Do njih je lahko doći, pa im i ne pridajemo važnost. Samo dragocjene čuvamo, štitimo, njegujemo. Jer bez njih ne možemo, bez njih nam život dođe kao kofer pun đinđurija koje vučemo kao težak i nepotreban teret.

***

– Šta sad da joj kažem? Kakva je, sve će mu oprostiti.

S Emirom pijem jutarnju kafu. Cijelu noć oka nisam sklopila. Znam kako bih ja odlučila. Hm... Pogledah u Emira. Bi li on bio u stanju...?

Smiješi se i gleda me kao i prvog dana. Ne, to se nama ne može desiti.

– Zašto ti kao sve normalne žene ne možeš sa svojim prijateljicama pričati o nekim laganim temama – gdje idete na frizuru, koju dijetu koristite, kakvo će vrijeme biti sutra? Odete u kupovinu...

Dok je pričao, posmatrala sam ga tako da je na vrijeme shvatio:

– Dobro, samo se šalim, luckasta ženo. Ne, ne mislim to, nisu žene površne, barem moja nije, ali priznaj da većina vodi baš takve razgovore. Kao i muškarci. Malo o sportu, kafani... To ti se zove usputno čavrljanje.

– Tu se potpuno slažemo. To je moja mahana. Ne znam voditi isprazne razgovore. Ne znam se smiješiti kad mi nije smiješno, ne znam pričati o trivijalnim događajima.

– E, dušo moja, a šta su uopće trivijalne teme? S njima se sigurno lakše spava, ne nalažu rješavanje svih problema ovog svijeta. Eto, umjesto da sada budeš tu i podržiš je u svakoj njenoj odluci, ti se brineš i razbijaš glavu kojekakvim mislima. Nemaš ti njoj šta reći. Ona će ionako sama odlučiti. I bolje da se ne miješaš. Još ćeš poslije biti kriva za sve što se desi.

– Ali kako da je pustim? Ona pribrana dovoljno nije da donese ključne odluke. Kako će sada?

– I to je samo tvoje mišljenje. Ona donosi odluke. Možda neispravne, ali su njene. Neka izabere sama.

– Ali nije sretna... Ne može biti sretna uz nekoga ko ju je ponizio, prevario.

– Opet ti i tvoja sreća. Možda ona bez njega ne može biti sretna. Možda je on njoj sreća, kakav god da je. Uostalom, on je već otišao. Budi tu uz nju i saslušaj je. To barem odlično radiš. Sve drugo prepusti njoj.

Šutjela sam. Argumentima me savladao. U svemu je bio u pravu. Ne traže svi ljudi sreću. Barem ne onakvu kakvu je ja vidim. Svi traže nekakav mir, spokoj, sigurnost. A on je njoj već godinama sigurnost, ona koju nikad ranije nije imala. Možda je to njoj dovoljno.

***

Emu sam ostavila kod majke i oca. Prvi je put negdje prespavala bez nas. Ostavila sam mami sve moguće kontakte. Ako slučajno ne čujem jedan telefon da pozove na drugi, pa tek onda na Emirov. Nabrajala sam šta sve voli jesti, šta ne voli, kada u krevet... Majka me prvo malo čudno gledala, a onda me izgurala iz kuće.

– Ko li je tebe odgojio, pitam se...

Nisam joj ništa odgovorila, ali sam se zapitala kako li bi Ema preživjela takvo djetinjstvo. U šta bi izrasla? Na roditeljskim sastancima, nekakvim forumima stalno slušam o dječijem stresu, šta smiju, šta ne smiju, kakve posljedice na njihov život ima ovo, kakve nešto drugo, kakve su to traume. Samo što nam ne kažu da ih stavimo pod stakleno zvono i nadgledamo. Nisam nikad bila za takvu vrstu odgoja. Pristojno ih saslušam i krenem dalje.

Uza sve te užasne slike djetinjstva, u posljednje vrijeme vidjela sam samo one lijepe. Ne znam. Kako starim, sve više

sam vezana za roditelje. Pa i za njega. Otac mi je. Koliko god griješio, sada je bio tu za moju Emu; ako je bio loš otac, Emi je idealan djed. Otvorio mi je vrata s osmijehom.

– Znači, jedva si dočekala jutro da dođeš po nju?

– Je li se probudila? Kako je spavala? Gdje je sada?

Nije mi stigao odgovoriti, već sam bila u dnevnoj sobi. Majka je sjedila na fotelji, Ema ispred nje. Uplitala joj je kosu, baš kao što je meni činila svakog jutra, nekad. Ruke joj spretno upliću pletenicu, iako je gledala u mene i smiješila se. Radila je to rutinski.

– Sjećaš li se? Ovako sam tebi...

– Sjećam se, majko. Kako se ne bih sjećala? Obukla bi mi haljinicu, pa na pletenice vezala mašnice iste boje. Uvijek sam bila uredna.

– Makar smo nešto radili kako treba.

Žao mi je. Znam da je savjest peče što mi je život bio takav. Znam da bi mi bila ponudila drukčiji da je mogla... Sad mi je krivo što joj to i spominjem. Ako i nije, ako se trudi da sve gurne u zaborav, možda je tako bolje. Neću joj više spominjati ništa loše. Prisjećat ćemo se samo lijepoga.

– Radila si mnogo toga lijepog. Eto, te pletenice ja ne znam tako ni da ih čitav dan splićem. Naučila si me sve što znam. I što ne znam. Naučila si me i da budem drugačija.

Suza joj ukraj oka. Odmahnu rukom. Neću više da je rastužujem.

– Došla si po Emu?

– Ne, došla sam i ja vama.

Tada sam odlučila. Nemam više od čega bježati. Sve smo istine ispričali. Svaki dio prošlosti zagrebali, ogolili. Živjet

ćemo sadašnjost. I sanjati budućnost. Dok nas Stvoritelj ne pozove.

Otac uđe obučen u odijelo koje je nosio kad bi radio vrtlarske poslove.

– A kuda ćeš ti, stari?

– Moram danas obrezati voćke. Krajnje je vrijeme ako ćemo nešto ove godine ubrati.

– I ja ću s tobom. Vidiš da su se one udružile. Ja sam ovdje potpuno višak.

Majka me pogleda. Onaj sjaj u očima. Jedva ga se sjećam. Otac na tren zastade kao da nije siguran šta sam rekla, zakašlja se da otčepi grlo. Ne sjećam se da smo nekad nešto radili zajedno. Majka me učila ženskim poslovima, a on... On bi se poduhvatio da ponekad nešto uradi, ali vrlo rijetko. Voća smo imali napretek zahvaljujući djedu.

– Sa mnom? Može. Evo, evo sad ću ja. Imao sam još jedne makaze – osvrće se kao da ih traži.

– Ja ti baš ne znam kako se to radi.

– Eh – smijao se – mudrog mi slova... Naučit ćeš. Naučit ću te. Da te i ovaj ludi otac nečemu poduči.

Sreća! Sreća u našem domu. Svi smo sretni. Prvi put. Nije bilo straha, prijekih pogleda. Bili smo slobodni u svojim riječima, djelima. Radili smo baš ono što želimo. Hodala sam iza njega dok je krupnim koracima gazio. Leđa mu se već malo povila. Godine su počele nagrizati i ostavljati traga. Prvi put osjetila sam sigurnost iza tih širokih leđa. Prvi put imala sam oca.

– Tata, a da ja nama ipak ponesem nešto za piće? Vidim ja da će to potrajati.

– Možeš. Kako god... Možeš.

– Tata...

Glas mu je promukao. Priđoh mu i zagrlih ga. Tijelo mu je podrhtavalo. Sve godine kajanja slile se u jedan trenutak. Nikad nisam vidjela oca kako plače. Krupne kapi slijevale su se niz izbrazdane obraze. Obrisa ih teškom šakom i krenu dalje. Bez riječi. A rekao mi je sve. Ispričao one tužne, teške priče, one traume dok virim iza ključaonice i molim Boga da prestane. Ni ja nisam ništa rekla. A rekla sam mu. Sve. Opraštam ti, oče. Halal ti sve one suze, sva ona bol, tuga, strah. Sve ti opraštam. Halalim ti jer ti je i majka oprostila. I jer tako mora biti. Tako mi srce govori.

Vratili smo se tek predvečer. Nismo tog dana mnogo pričali, a rekli smo baš sve. Majka je stajala na pragu, zabrinuta.

– Pa gdje ste vi čitav dan? Ništa niste ni jeli. Kao da ste baš sve morali danas završiti.

Gleda u jedno, pa u drugo. Traži po izrazu lica je li sve u redu.

– Nismo ni bili svjesni kako je vrijeme proletjelo – prvi odgovori otac.

Vidim kako se smješka. Sretna je.

– Hajde sada, ručak je odrvenio dok smo vas čekali. Emica je jela.

– A zašto ti nisi jela, što da nas čekaš?

– Nisam ni bila gladna. Hajde, sjedajte!

– Tvoju pitu bih jeo i da je od prije mjesec. Kako može odrvenjeti? – otac uze kašiku i poče gutati zalogaje.

Kad bismo bili sami, jeli smo iz tepsije. Tako je bilo i sada. Svako bi uzeo po kašiku i povlačio sebi. Emir mi se smijao kad sam mu za pitu postavila kašike, ali poslije je i sam ponekad tražio da jedemo baš tako.

– Vidi, deda, šta smo nana i ja danas napravile!

Ema se umiljavala, a on bi svaki put prestao jesti, potpuno bi se koncentrisao na ono što bi ona pričala, pa tek onda nastavljao. Uzalud sam je korila da ostavi dedu na miru dok jede.

– Odoh ja sada, majko.

Ema me tužno pogleda iz ćoška gdje su ona i djed već smišljali šta će to novo činiti.

– Ema neka ostane još večeras. Može i Emir sutra svratiti, pa je dovesti.

Ema vrisnu od radosti i obuhvati me oko nogu. Otac je okrenuo glavu na drugu stranu. Znam da mu je ona krupna suza ponovo na obrazu. Majka nešto čeprka po kuhinji da bi mi još šta spakovala.

Na vratima me zagrli:

– Hvala ti, kćeri. Neka te Allah nagradi!

Odmicala sam od kuće, a nekakav teret spustio se s duše, pa dišem kao da sam tek prodisala. Otvorih prozor na automobilu. Sve mi nekako drugačije, jasnije, kao da sam novorođenče koje prvi put gleda, čuje, osluškuje. Duša mi je pjevala oprostom.

***

– Ema, molim te, požuri, mama već kasni!

Nije to njoj mnogo značilo. Gledala je u ogledalo i okretala se na sve strane, zaglédala kikice.

– Opet mi nisi lijepo namjestila. A rekla sam ti da hoću pletenice.

– Ema, mama ne zna plesti pletenice kao nana, već sam ti ponovila stotinu puta.

Vučem je za ruku prema automobilu, samo da napokon krenemo. Ema je neprestano pričala, postavljala pitanja i na mnoga sama odgovarala jer su se moji odgovori sastojali od jedne riječi. Nekad bih joj samo klimnula. Razmišljam o svim obavezama koje imam tog dana.

– Mama, zašto ti ne živiš s dedom i nanom?

– Zato što sam se udala.

– A zašto si se udala, mama?

– Zato što volim tvog tatu.

– A znači li to da ne voliš nanu i dedu?

– Naravno da ih volim.

– Znači li to da ću i ja jednog dana tebe i tatu ostaviti, da ću se udati?

– Vjerovatno.

– Hm... Znači, kad zavolim nekoga više... A zašto bih se morala udati?

– Ne moraš, Ema, ništa ne moraš.

Ostavljam je ispred vrtića, brzo govorim teti da je proprati jer je sinoć malo kašljucala i žurim dalje. Ne znam kako sam uletjela u kancelariju. Dok nisam rodila, nikad nisam zakasnila ni minutu. Sada sve češće i nije mi bilo prijatno. Od drugih sam zahtijevala tačnost, pa sam se i sama trudila biti takva. Elma sjedi prekoputa. Zadubljena u posao, ni ne primjećuje da sam stigla. Nisam bila sigurna je li promrmljala na moj pozdrav ili je, po običaju, ostala zadubljena u hrpu papira ispred sebe. Nekad sam i sama bila takva, poslu se predavala maksimalno, a sada sam stalno nešto kaskala. Tješila sam se da sam samo malo ispala iz forme, ali da ću, s vremenom, biti ona stara.

– Elma, jučer sam ti zaboravila predati jedan predmet koji smo primili na kraju radnog vremena.

– Znam. Našla sam ga. Već sam ga obradila. Čut ću se s klijentom poslijepodne.

Pogleda me ispitivački.

– Možda si ti htjela... ne znam... Direktorica mi reče da ja preuzmem – kao da joj bijaše malo neprijatno što je čačkala po mom stolu.

– Ma ne brini se, slažem se, ti si već imala slične predmete i uspješno ih završila. A ja ionako imam posla preko glave.

– Nemoj se nervirati, imaš ti sad ono malo luče kod kuće, a stići će i posao, ne brini se.

– Nisam više ona stara, osjećam ja to. Kad vidim kako i koliko ti radiš, jednostavno ti se divim.

– Meni je posao sve. Znaš da imam velike planove i da mi vrijeme bježi. Samo hoću da stignem tamo gdje mi je mjesto.

Elma je bila već u ranim tridesetim. Emotivni život za nju je bio nepoznanica. Ponekad bi izašla na ručak s nekim od kolega, nekad bi se to i ponovilo, ali je ostajala sama. Nikad nije ni pričala o tome. Cilj joj je bio da se što prije osamostali, otvori vlastitu advokatsku kancelariju. Ništa je drugo nije zanimalo. Kad bismo na pauzi ispijale kahvu, uvijek je bila zagledana u neke papire ili bi laptop teglila za sobom. Nije spominjala prijatelje. Bila je jedinica, pa smo je često zezali kako je samoživa jer nije navikla dijeliti. Nije joj to smetalo. Prihvatala je to kao nešto što je naprosto tako. Na um mi pade Emino "moram li se ja udati". Sjetih se i svog odgovora. Opet ja o sreći? Čini mi se da je nema ni u jednoj krajnosti. Život je tako kratak, čovjek ograničen, pa svako pretjerivanje trpi na nekoj drugoj strani. A, opet, možda to nju čini sretnom? Možda ona tu usamljenost ne doživljava kao ja? Možda je njoj posao razonoda i hobi i prijatelj i život. Možda njoj i nije tako tužno sjediti među četiri

zida, čitati o problemima drugih. Možda kroz njihove živote živi vlastiti? Koliko je parova razvela, a sa svojom srodnom dušom još se nije spojila? Ima li u pravnoj nauci ljubavi? Pravde u ljubavi? Vidi li ona u tom partnerstvu duhovno partnerstvo ili samo još jedan uspješan projekt? Ko će ga znati... Izgledala je zadovoljno, smjelo, samouvjereno. I dok sam ja analizirala njenu ličnost, ona se robotskim osmijehom javljala na telefon, razgovarala s klijentima, rješavala slučajeve. Sjetih se Ismihane, koja sjedi kući, čeka supruga da se vrati s *poslovnog putovanja* u odnosu prema ovoj samostalnoj ženi koja nikoga ne čeka, koju niko ne čeka. Možda su obje u isto vrijeme i sretne i nesretne. I vjerovatno bi opet isto birale. Čovjek nekad i svjesno bira ono što ga povređuje ako mu to donosi mir i sigurnost. Opet se vraćam na isto: svi oni nemiri koje preživljavamo, ushićenja, padanja i podizanja – sve to radimo kako bismo dosegli mir. Sva ona putovanja o kojima maštamo; kad ih ostvarimo, sretni se kući vraćamo, ne zbog putovanja nego zbog činjenice da imamo svoj dom. Svoj mir i svoju sigurnost. Nikad nijedno svjetsko odredište, silne hotelske zvjezdice nisu uspjele zamijeniti potrebu da se vratimo u toplinu svog doma. Sve to blještavilo umiralo bi pred jednostavnošću našeg ognjišta. Šoljica kahve, pucketanje iz peći i topla dekica. Sav onaj silno uloženi novac učinio bi se uzaludnim pored čarolije u koju bismo utonuli. Cijelog života težimo ka nečemu velikom, nekakvim ushićenjima, velikim gradovima, čudima. Sve je to budilo u nama adrenalin, čežnju za nečim nedostižnim, a kad bismo sve to dosegli, brojali bismo dane do povratka. Sreća je u tako malim, jednostavnim stvarima. Čovjek se vraća onome što u njemu budi samo jednu emociju: duševni mir i sigurnost. Više od toga nema, više od toga ne postoji, ne treba.

Nikad mi nije bilo jasno zašto se ta putovanja odmorom zovu. Ja sam se kući vraćala toliko umorna da bih se samo

spustila na sofu i utonula u san. Koferi su čekali da se malo nadišem topline svoga doma. Tek bih ih poslije raspakivala, tražila mjesta za suvenire, fotografije. Voljela sam putovati, upoznavati nove ljude, ali sam više voljela taj osjećaj kad se vraćam svome domu. Lijepo je putovati, ali je još ljepše kad se imaš kamo vratiti. Tamo gdje je centar od kojeg se možeš odvojiti, ali te on uvijek vuče k sebi. Tako sam i u najvećim metropolama sanjala o svojoj varošici. Mnogi su se po svijetu rasuli. Nerijetko me pozivali, neki samo komentarisali kako bih trebala probati negdje drugo. Makar zbog djeteta. Ovdje će uvijek biti nestabilno, ovdje su uvijek neka previranja. A ja sam voljela tu svoju Bosnu i nikako nisam mogla zamisliti da bih bila sretnija tamo negdje gdje je sve zakonom određeno. Ovdje smo još igrali na ljudskost. Zato su nam zakoni bili kao u nekoj plemenskoj zajednici. Ali funkcionisali smo. Išli smo dalje. I živjeli u toj nestabilnosti. Jer Bosna je sigurna. Makar se cijeli svijet raspadao.

Telefon je uporno zvonio. Lijeno sam pretraživala po torbi. Toliko me obaveza čeka, a danas sam baš bezvoljna.

– Halo?

– Emina, ja sam – poznati glas, dobro poznat, tužan ton.

– Ismihana, jesi li dobro?

Kad god bi me pozvala, imala sam strah da se nešto loše desilo. Ne znam odakle mi to, ali osjećala sam veliku odgovornost, kao da mi je mlađa sestra o kojoj se nema ko drugi brinuti.

– Dobro sam, zovem te... Znaš da trebam advokata... Pa, možda, ako bi ti htjela...

Znači, nije odustala. Ili možda nije ni on.

– Znaš da ne mogu. Teško bih mogla odvojiti emociju od posla. To ne mogu.

Nisam imala dilemu, znala sam da joj ne bih bila od velike pomoći.

Često sam slušala kako treba odvojiti emociju od posla, kako to rade veliki profesionalci. E, pa, ja to onda nisam bila. Kako da odvojim emociju? Od čega? Da odvojim dušu od razuma? Nisam znala kako se to radi, a nisam sigurna ni da znaju oni koji su to ponavljali više kao floskulu nego što su to zaista razumjeli. Pogledah u Elmu. Ona je to mogla. Hladno zuri u neke papire, nešto kucka, potpuno fokusirana na posao. Ona. Ona to razumije.

– Ismihana, jesi li tu? Znam nekoga ko bi ti mnogo pomogao. Provjerit ću je li slobodna, pa ću ti se javiti.

Potvrdila mi je s druge strane i veza se prekide.

– Elma, imaš još jedan par da razvedeš.

Osmjehuje mi se kao da sam joj ponudila kuglu sladoleda. Baš nju briga što se ljudi razilaze, što je još jedna veza srušena, što se gnijezdo obrušava. Jednom sam je upitala kako je moguće da tako hladno pristupa klijentima. Rekla mi je da vrlo naivno posmatram svijet. Da je tu bilo neke ljubavi, topline, ne bi se razilazili. I kad je već tako, zašto da ne pomogne svom klijentu da barem ekonomski izađe jači, stabilniji? I to je taj razum. Za sve je u pravu. Ali moja duša govori i nešto drugo. Ismihanin dom bio je topao, mirisan, uredan, u njemu je vladao mir, bilo je i ljubavi. Izgleda, samo na jednoj strani. Druga ptica je odlepršala.

***

Bajram! Kao i obično, ustajem ranije nego inače. S Emirom pijem kahvu, pa ću ga ispratiti u džamiju. Nešto teško leži mi na duši. Nisu više Bajrami što su nekad bili. Mnogi nedostaju, a čini mi se da će svakog Bajrama na vrata pokucati, na kahvu svratiti. Zna Emir za sve moje boljke, u tišini kahvu ispijamo, tiho se rastajemo. Ne dam danas suzi, a teško je. Ne dam – jer Bajram je! Pripremih veo čim je Sunce malo odmaklo, pa u tišini krenuh na mezarje. Od jednog do drugog, proučih, Boga zamolih da im olakša, ponegdje sjednem, ispričam ponešto, pa nastavim. Prilazim nišanu da Irmi Fatihu proučim. Sklupčan uz nišan, sjedi Azem. Htjedoh se okrenuti, ali već bijaše kasno. Vidio me. Prilazim, a bol u želucu stvara mučninu. Bajramovasmo. Nije dobro. Obrazi uvehli kao kod starca, a jedva je petu deceniju zagazio. Šutim. Kojom bih mu riječju olakšala, kako mu samoću ublažiti kad joj se i danas vrati, kad vrata za sobom zatvori? Allahu dragi, na kakva iskušenja Ti stavljaš... Muška suza teška je kao stijena.

Šutim. Ne treba mu potvrda. Muk. Slika sa spomenika osmjehuje se.

– Sve nas to čeka.

Kakav glup izgovor! Pa to mu može reći običan neznanac. Ali šta da mu kažem? Nema je već drugu godinu. U tim noćima čeka je da se odnekud pomoli, vrata otvori, znajući da ih otvoriti neće. Pa im ni ne prilazi. Zatvorio se, zaključao. Kad Sunce izađe, obiđe mezarje, pa opet siđe u svoju samoću.

– A činilo se da će vječno živjeti... Kako se samo smijala! Pogledaj taj njen osmijeh! Kao da se najljepša melodija prosipala ulicom. Nekad i kasno, kad je svijet spavao. A ja je opominjem da utihne, neko će se ljutiti. Da mi je sada samo da čujem

i vidim taj osmijeh, pa makar se cijeli svijet srušio... A pričala je čim oči otvori. Nikada teško, nikad tužno. Svemu je udahnula dašak vjere, ljubavi, ljepote.

Lice mu obasja svjetlo sreće iako su suze još navirale. Uspomene ga čuvaju, tjeraju da ide dalje. A konačan cilj je isti. Stići će tamo gdje ga Irma čeka. U vjeri je sabur. I u saburu vjera.

– Čuvaj te uspomene. Od njih se može živjeti. Ili makar preživjeti.

Suze ne zaustavljam. Irma je odnijela dio mene. Prepolovila je prijateljstvo, uspomene, velike tajne – sve je odnijela sa sobom. Nema tog problema koji je za nju bio nerješiv. Svemu se posvećivala i sve joj je, kako se kaže, polazilo za rukom. Sjetih se njenog cvjetnjaka. Ulica je mirisala. Na sve strane nestvarni splet boja, mirisa, ljepote. Sada je prazno vapio za nečijom brigom. Samo je ruža uporno cvjetala na ulazu i pozivala da ko svrati. A rijetki su svraćali. Ljudi bježe od nesreće, od tuge, kao da je zarazna. Ja još nikad na kapiju nisam kročila. Bez Irminog smijeha umrla je i ulica, s njenom pjesmom ugasle su sve riječi. Evo, i danas stojim i nijemo gledam.

Ustaje. Oslanja se na štap. Bože dragi, kako čovjek može uvehnuti? A znam kad su se upoznali – koliko ljubavi, koliko snage u dvoje mladih ljudi; koliko energije koja ih je vezala... I sada, kad je jedna polovina nestala, druga je uvehla, gasila se, umirala. Najteže su smrti koje se željno iščekuju, tugom, bolom i samoćom ispunjene.

– Ako ti nešto treba...

Mrzila sam sebe u tom trenutku. Sve što sam izgovarala bilo je jadno, bijedno. Samo se osmjehnuo. Još je jednom pogledao u nišan i osmijeh ovlaš dodirnu sliku.

– Svratit ću, jednog dana...

Zastade. Okrenu se prema meni. Kao da je osjetio da i meni utjeha treba.

– Ne brini se, ništa ti ne zamjeram. Razumijem sve. Ni ja nikad ne bih kročio u svoj život da ne moram. Živ čovjek iz kože pobjeći ne može.

Stid me. Toliko sam slaba. A on ide. Štapom se potpomaže, ali kroči. Bolest ga nagrizla, ali ide. Gledam u mezar. Sređen, očišćen. Cvijeće se sad na njega preselilo. Sve je to pazio, redovno obilazio.

– Irmice moja, hoćeš li mi i ti oprostiti?

Tišina mi odgovara. Vjetar zaljulja stabla i kao da njen smijeh srebrom odzvanja i pjeva mi onako kako je ona to činila.

– Irmice moja, nedostaješ nam mnogo. Njemu najviše.

Njegova silueta jedva se nazire u daljini. U jednom trenutku srušio se cijeli svijet. Vraćali su se s odmora kad je neki pijani luđak naletio na njihov automobil. Kad se malo povratio od šoka, samo je ponavljao da je kriv što nije bolje reagovao. On je sjedio za volanom i prošao je s posljedicama koje će vući dok je živ. Irma je na mjestu preminula. A svima je jasno da ništa nije mogao. I njemu. Ali kao da mu je lakše sebe kriviti, krivicu što je živ pojačati još jednim teretom. Uzalud. Duša neće da izdahne dok nije tren.

Ode. Obećala sam, a znam da kroz kapiju ispod ruže proći neću. Ni danas. Ni sutra. Nemam ja snage za to. Smrt sam prihvatila. Njegovu bol i samoću gledati ne mogu. Teža je i od smrti.

***

Prvog dana Bajrama majku ću obići. I oca. Bajramski ručak u roditeljskoj kući već je postao tradicija, i pored toga što se prvog dana, po običaju, ne ide u goste. Kažem joj: "Pa kako da dođem na ručak? Imam i ja svoj dom." Odmahnula bi rukom: "Tvoj dom je i ovdje. Barem dok smo mi živi." Smiješim se, neću da raspravljam. Čini mi se, da ne odem kao da bi mi nešto nedostajalo. Majka je često govorila: "Ko zna, ko živ do sljedećeg..." A, hvala Bogu, otad ih se naredalo. I živi smo. Ema juri ispred nas. Zavlači ruku u džep i ponosno gleda u novčanice: "Ooo, koliko bajlam-banki!" Ne zna ona koliko je to novca niti je još zanima, ali se osjeća nekako važno. Dedo i nana dat će, kao i uvijek, najviše.

Zatekosmo ih u avliji. Raspoređuju kurban. Majka kaže da smo baš na vrijeme stigli, pa da joj pomognemo razdijeliti. I Ema će. Prvi put. Pokušavam se sjetiti svog prvog puta. Ne mogu. Nije otac klao kurban dok sam ja bila mala, možda se zato i ne sjećam. Ema me drži za suknju i poskakuje. Od vrata do vrata, vesela, pomalo zaboravljena lica. Ali brzo uspomene navale, pa lica postanu mlađa, s manje priča i linija oko očiju. Nešto veliko leži mi na duši. Nakon što se "upitamo", a onda i prepoznamo jedni druge, suze radosnice orose lice. Zadržimo se ispred vrata poprilično, nemamo vremena ući jer valja dalje, ali obećamo da ćemo doći. Ema poskakuje, sretna zbog nekih njenih razloga. Ne smeta joj što je obavezno pomiluju po kosi, štipnu za obraze, izljube jer bi odmah poslije stiskala bajram-banku.

– Je li, mama, mogu li kupiti šta god poželim?

– Možeš, Ema.

– Kupit ću ram za sliku. Pa ću izraditi onu od jutros:

deda, nana, ti, tata i ja. Da se sjećam. Ovo je prvi put da dijelim kurban. I, znaš, mama, ovaj Bajram mi je baš drag. Kupit ću dedi i nani nešto posebno. Kupit ću im veliki sat jer deda kaže, kad trebam stići, da slabo vidi kazaljke koliko me dugo nema. Kaže: "Emice, čekam te cijeli dan." A ja se nasmijem i kažem mu: "Pa, dedice, zašto nešto ne radiš dok me čekaš?" A on mi kaže da nema ništa korisnije od čekanja mene.

Kako čovjek može zalutati! Kako ga bol može pojesti! Ali Bog oprašta. I pokazuje na novu stazu. Novi put. Novu priliku. Moj otac krenuo je novim putem, s Emom. I ona s njim.

– Divne su ti ideje! Kupi nešto i sebi.

– Pa sve je to meni, mama.

Može li čovjeka išta usrećiti kao dijete? I rastužiti. Mene je moje činilo sretnom svakog dana, svakog trena, od kad sam je na prsa spustila. Jesam li ja radost svojim roditeljima? Koliko sam ih puta rastužila? Jesam li dobila novu stazu na kojoj ću praštati, bez osude, prihvatati da svaki čovjek voli drugačije, tugu preživljava drugačije, prašta drugačije?

Majka postavlja ručak. Usplahirena, sretna. Ema trčkara okolo, radosna kad joj nana doda da nešto stavi na stol. Na roditeljsku sofru. Kuća miriše na dom, onaj koji nikad i nigdje tako mirisati neće. Nema toga kuhara ni te vještine koja može spraviti jelo kao što ga majčine ruke pripreme. Godinama sam je posmatrala, kuhala uz njen nadzor, ali nikad nijedno jelo nije bilo tako ukusno. A bajramska su uvijek bila posebna. I sada se majka s lahkoćom kretala kućom, u isto vrijeme više jela pripremala.

– Neka, majko, ja ću sve skloniti, ti se malo odmori.

– Eh, čuj ti nju... A od čega da se odmorim, zlato moje? Kako čovjek za Bajram da bude umoran?

Otac sjedi. Ne pomjera se. Zapalio, sjeo na terasu, zagledan u nešto daleko.

– A, je li, majko, pomogne li otac? Vi ste u godinama, znam da te leđa bole. I ja se umorim.

U tri koraka nađe se ona ispred njega i spusti čistu pepeljaru.

– Bog s tobom, dijete! Oko čega da mi pomogne? Zar on da radi ženske poslove?

– A koji su to muški poslovi?

Samo je odmahnula rukom. Je li to ljubav koju ja nikada razumjeti neću? Poštovanje? Emir i ja radili smo ko šta stigne. Svaki dan bio je haotičan, jedva smo stizali i kasno u noć umorni padali u postelju. Navijali alarm i po nekoliko puta, pa u posljednji tren iskakali iz kreveta i tako sve ukrug. Otac i majka živjeli su mirnije. I opet sve stizali. Majka se brinula o kući, a otac bi odlazio na posao. Kad bi se vratio, sjeli bismo da ručamo. On bi uzeo novine i uz cigaretu se odmarao. Majka bi tada izlazila u avliju i tamo dovršavala što je počela, a da ocu ne smeta. Eto, razmišljam, ima i lijepih uspomena, ali sam ih zatrpala teškim. Kakve li će uspomene moje dijete imati?

Pitala sam se koliko je majka bila slobodna, koliko sam ja slobodna. Jednom smo razgovarale o tome: "Kćeri moja, istina, nisam bila slobodna koliko ti danas. Ali meni ta sloboda nije nedostajala. Za nju nisam ni znala. Otac je bio moj štit, poslije muž. I tako je to bilo normalno. Vi se danas kitite diplomama, zvanjima, a mi smo se kitili jedno drugim. Bili smo ogledalo jedno drugom. Ja sam cijeli život bila Alijaginica. Malo ih je i znalo moje pravo ime. Dajući mi svoje prezime, muž me zaštitio od svih drugih. A sloboda od njega nije mi trebala. Uz njega sam bila slobodna."

Slušam majku i pitam se šta li je istinska sloboda. Ona koja je općeprihvaćena i kojoj danas težimo? A sloboda je, zapravo, ona što je u sebi nosimo. Moja sloboda nije u tome ko će šta reći nego ona koju mi moja savjest nalaže. Ona koja mi nudi mir i spokoj.

***

– Bajram mubarek olsun, mila moja!

Ismihana mi otvorila vrata. Sva raščupana, na licu ni traga svečanom raspoloženju, podočnjaci i razmazana šminka koja je već danima tu. Nisam mogla ne svratiti. Znam da je sama. Nema kome ni kamo otići. Kad vas zadesi kakva nevolja, ljudi vas zaobilaze kao da ste zarazni. Spuštaju pogled kao da ne znaju kako da se suoče s vama. Kao da ste vi neka nova osoba koju ne poznaju ili jednostavno ne znaju šta da vam kažu. A tada vam trebaju riječi. Makar isprazne. Umjesto toga dobijete muk koji probija uši, tjera strah u kosti. A ko hoće da gleda – tada najjasnije vidi da se čovjek sam rađa i još usamljeniji umire.

Ja je nisam htjela prepustiti samoći. Ova kuća bila joj je jedino skrovište, a skrovište od boli nije imala. Emir me pomalo sebično molio da ne idem, makar da Bajram prođe. Dovoljno mi je teško. Ne mogu. Nju samu u boli ostaviti ne mogu.

– Allah razi olsun! Dobro mi došla!

Zatvorila je vrata za mnom. Koračala sam ispred nje. Znala sam svaki pedalj te kuće. Danas moram znati šta reći, moram imati riječi prijateljske, u isto vrijeme biti i subjektivna i objektivna. Moram biti i prijateljica i čovjek i žena koja razumije drugu ženu. I ona koja je patnju osjetila. O svojoj danas neću. Pustit ću je da priča. Slušat ću je.

– Popit ćemo kahvu. Ja ti kolača nemam.

– Ti nemaš kolača? – pokušavam je oraspoložiti. – Pa ti praviš najbolje kolače na svijetu.

Često bi i meni donijela tepsiju baklave jer je znala da ja baš i nisam neka kuharica. A ona je imala zlatne ruke.

– Zar ja išta pravim dobro? Kod mene je sve naopako.

Znači, tako... Dobro. Prihvatam njeno neraspoloženje. Gledam u povijena leđa. Mršavo tijelo kreće se bezvoljno.

– Neka,ja ću nam napraviti. Sjedni, molim te.

Nije protivrječila. Sjede bez riječi. Lahko je odustajala od svega. Čini mi se da je i od života odustala. Sjedimo, gleda svaka u svoju šoljicu. Izvadih kutiju cigareta. Pogleda me u čudu.

– Šta je sad to?

– E, pa, evo, danas ćemo i zapaliti. Po jednu, drugu, petu... Šta nas briga?

– Otkad ti pušiš?

– Od sada. U čemu je problem? Možemo i mi imati neki porok.

– Nisam ti ja neko koga trebaš pratiti – prihvatila je cigaretu.

Osmjehnula se. Zapalim i sebi i njoj. Povuče dim i poče kašljati.

– Polahko! Nije ovo, izgleda, za nas.

Smije se. Glasno, kao nekad. Smijeh ubrzo utihnu i opet zavlada tišina. Čekat ću da sama počne.

– Znaš, prihvatila sam onu tvoju prijateljicu da me zastupa.

– Kakvu prijateljicu?

– Onu Elmu. Tako se zove.

– Nije mi prijateljica. Ti si mi prijateljica. Teško da bih s Elmom bila prijateljica. Ona pripada onoj drugoj vrsti.

– Onoj pametnijoj?

– Tako nekako... Znači, razvod će biti?

– A šta drugo?

– Nisi se predomislila?

– Kao da se ja nešto tu pitam. A jesam. Zamisli! Bila sam mu spremna oprostiti. Preći preko svega. Ali on neće. Kaže: zaljubio se. Voli je.

– Možda je i bolje. Čini ti se da bi oprostila. To bi te jelo cijelog života. Tako je bolje. Neka svako krene svojim putem.

– Kojim putem? Ja sam svoje puteve završila.

Nikad žena ne izgubi samopouzdanje kao kad je drugom zamijene. Makar ta druga bila mnogo gora, i fizički i mentalno i u svakom drugom smislu. A najčešće je tako. Svu krivicu prebace na svoja leđa. Kao da su one varale, a ne prevarene, kao da su iznevjerile ljubav, brak, zavjet. Nerijetko sam čula: "Da je valjala, ne bi je prevario." Tako su se prevarene žene i osjećale. I šta god sam joj pričala, ona me blijedo posmatrala. Nisam bila sigurna da me uopće slušala. Ostavljena je jer ne vrijedi. Prevarena je jer nije bila dovoljna svom čovjeku. Sad je sama jer bolje ne zaslužuje. A da znaju koliko griješe... One, zapravo, i nisu prevarene. Oni koji varaju – varaju sebe. Druge prevariti i ne možemo. Varaju oni koji sebi ne vjeruju, koji sebe ne poštuju, koji pokušavaju podići sebi cijenu dokazujući i sebi i drugima da mogu više. A to više bilo je malo. Bilo je ništa. Imalo je cijenu.

– Ti ćeš tek svojim putem, mila moja. Vidjet ćeš. Misliš da je Bog tvoj put zatvorio i da bi te ostavio u tami? Sigurno

nije. Ti si dobar čovjek, veliki čovjek, veliki prijatelj, bila si izvrsna supruga.

– To ništa meni je bilo dovoljno. A moje sve njemu je bilo ništa.

Opet me satjerala u ćošak. Istina. On je vjerovatno pronašao manje, ali mu je bilo dovoljno da ovdje ostavi sve. Ona je bila nečija sreća, sigurna sam. Njemu nije.

– Kako god. Ti si moja hrabra prijateljica i sve ćeš lijepo prihvatiti.

– Moram. Drugog izbora nemam. Zamisli: pozvala sam ga na kahvu. Spremna sve oprostiti. A on je pričao kako će mi ostaviti ovu kuću, kako me neće ostaviti bez krova nad glavom. Kako mi neće ništa nedostajati. A sve mi je uzeo: i srce i dušu i tijelo. A kaže da mi ostavlja ovu kuću. Dom nam je srušio! Šta će mi krov nad glavom?

– Kako velikodušno! – promrmljah ironično. – Kao da ova kuća nije i tvoja... Valjda ste je zajedno gradili. Još ti ju je trebao ovdje dovesti. Naravno da će ostaviti. Ali to sad nije ni bitno. Bit će kuća koliko hoćeš.

Šuti. Gleda negdje iznad mene. Opet je zalutala u svoj svijet. Znam da me ne sluša, ali nastavljam. Bojim se da opet ne zapadnem u tišinu.

– Elma će to sve riješiti. Ništa se ti ne brini. Teško se s njom izboriti, a zakon je svakako na tvojoj strani.

– Zamisli: gleda me u oči i kaže da voli drugu. I još ona glupa priča da nije do mene, da ja ništa nisam kriva. Pitam ga do koga je onda. Kaže da je on kriv.

Smije se. Smijeh u kojem odzvanjaju histerija, bijes, ljutnja, nemoć.

– On je kriv, ali on je i sretan. Znači, tako to ide. Kakav bezobrazluk! Kaže: "Preuzet ću odgovornost na sebe." Šta to uopće znači? Odgovornost za šta? Za moju bol, izgubljenu deceniju života i ovo što mi je ostalo, za moju mladost?

Šutim. Neka se ispriča. Danas joj je potreban slušalac, više nego govornik. Ima ona riječi i previše. Ionako ništa ne znače. A čini mi se da svakom riječju izbacuje dio otrova koji joj truje dušu. Neka priča, ja sam joj vjeran slušalac. I slušat ću je koliko bude potrebno. U pravu je. Koliko su riječi isprazne. Oni što su krivi preuzimaju krivicu, kao, na sebe. Šta to uopće značikad sav teret, sva bol ostane kod onih koji su vjerovali, koji su voljeli, davali, praštali? Ovi drugi lahko skupe sve u kofer i promijene adresu. Lahko zamijene i nas. Oni imaju nove prilike, nove šanse, nove početke.

– Ja tebi djelujem kao neka budala, je li tako? – zagledala se u mene. – Znam. I jesam budala. Jadnica koja traži sažaljenje. A ne trebaš me žaliti. Svjesno sam srljala u propast. Kao da me nekad i volio... Neki ljudi vole samo sebe. A meni je bilo dovoljno da ja volim njega. I ko mi je sada kriv? Čovjek je volio sebe i sada je pronašao nekoga da voli.

– Tako ti je u ljubavi, mila moja. Možda je i on sada birao onoga koga voli, a taj neko voli sebe. Ljubav ne priznaje logiku. Prihvatimo je jer nas čini sretnim. Makar neko vrijeme. A kad uslijedi bol, nema stvarnog kajanja jer bismo za one lijepe trenutke ponovili sve isto. Je li tako?

Gleda me široko otvorenih očiju, ispunjenih suzama.

– Tako je, mila moja. Sve bih ponovo. Za onaj mir, onu sreću dok ga dočekujem da mi se vrati i bez pitanja kuda ide i odakle dolazi. Važno mi je bilo da mi se uvijek vraća. Jesi li i ti takva?

– Ne, nažalost, nisam. Meni je važnije kuda ide od toga

što se uvijek vraća. Moj život je jasan plan, odluke logične, razumne.

– Zašto kažeš "nažalost"? Pa ja bih sve dala da imam takav karakter. Zato si ti sretna. Tebe niko ne ostavlja. Ti apsolutno kontrolišeš svoj život.

Nasmijah se. Ljudi uvijek žele ono što nemaju, ne razmišljajući bi li ih to istinski usrećilo.

– Ništa nije savršeno. Moj razum često nadjača srce. Ali to znači da je kod mene sve limitirano. Razumom, logikom. Nema apsolutnog prepuštanja, što znači da nema ni apsolutne sreće. Imati kontrolu ponekad je naporno, traži odricanja. A život pun odricanja je život napola. Nema apsolutne sreće ni apsolutne boli. Zarad ponosa propustim mnogo uzvišenije emocije. Sve ima svoju cijenu.

Slušala je. I kao da se potpuno pribrala, obrisa suze, pokupi šoljice i krenu prema kuhinji.

– E, takva ću ja biti od danas. Samo razum. Kome je potrebna ovolika bol?

– Maloprije si mi potvrdila da bi sve ponovo. To si ti, a od sebe ne smiješ bježati. Prihvati sebe baš takvu kakva si. Samo tako možeš voljeti sebe. A to je mnogo bitnije od toga voliš li druge. Ja te volim baš takvu. Ponekad ti zavidim, ponekad ti se divim. Ti znaš i gubiti i, kad gubiš, ti zapravo daješ.

Zagrila me čvrsto. Kao što se grli ono što nas čuva da ne potonemo. Bila je uvjerena da joj pružam mnogo, nesvjesna da je ona meni davala više.

Prekide nas zvono na vratima. Gleda u mene.

– Otvori, sigurno je Emir.

Na vratima je stajala Ismihanina majka. Kao da je bila

iznenađena što me vidi, trenutak je šutjela, a onda me formalno pozdravi.

– Bajram mubarek olsun, gospođo Mubera!

Nije mi odgovorila. Prođe pored mene. Šta je to? Nikome nisam bila simpatična. Kao da sam bila smetnja, posmatrali su me kao nekoga ko Ismihani daje nadu i smjelost da na nešto stavi tačku. Kao da sam je ja ostavljala. A samo sam ja bila tu. Svi drugi imali su uvjete, tražili ustupke ili su odlazili. Možda je i ona željela da Ismihanu pustim. Kad ne bi imala taj "jastuk" za spašavanje, možda bi se više borila, možda bi ostajala po cijenu bilo čega. A nije imala mnogo toga za šta bi se borila, osim opustjelog života. Čovjek je takav. I kad ga bolovi lome, kad mu se um mrači, moli za još jedno jutro, za posljednji udisaj. Jer šta je život znamo, a šta je smrt ne znamo i to nas plaši. Čovjek bira poznato, makar ono nepoznato nekad bilo i olakšanje.

– Majko? – Ismihana nesvjesno obrisa čelo i krenu k njoj.

– Umorna sam, poslije ćemo se grliti – hladno je odgovorila.

Spusti torbu pored sebe, odmota mahramu i sjede.

Ismihana stoji nasred sobe, nesigurna šta da radi. Zatekla ju je majčina hladnoća. Ne zna da li da sjedne pored nje, skloni torbu ustranu... Ruke joj ostale u zraku željne majčinog zagrljaja. Uopće nisu sličile. Ni fizički. Svakako drugačije – čista suprotnost.

– Nećeš majci ni čašu vode ponuditi? – prijekorno je pogleda.

Otpuhivala je kao da je kilometrima pješačila.

– Oprosti, majko, hoću, naravno, evo odmah – Ismihana izgubljeno krenu prema kuhinji.

– Ja ću, Ismihana, sjedi pored majke, sigurno ste se mnogo uželjele. Kakvu kahvu pijete, gospođo Mubera?

– Ismihana će mi napraviti kahvu. Zna ona kakvu majka voli.

Bila sam tu suvišna. Osjetila sam ono isto kao kad je svekrva iznenada došla. Čak su se slično ponašale, i prema meni i prema Ismihani.

– Odoh ja sad. Vidjet ćemo se sutra.

Okrenuh se da izađem.

– Ostani, Emina. Ostani na kahvi.

Neodlučno stojim pored vrata.

– Molim te...

Očima me više molila. Trebam joj. Ostat ću. Danas me nije iznevjerila. Nije popustila pred majčinim željama.

– I ti ćeš nam kahvu napraviti, a ja ću potražiti nešto slatko.

– Kako potražiti? Pa Bajram je. Bog s tobom, dijete... Valjda si nešto pripremila?!

Stara majka već je nervozno cupkala. Ništa joj se od ovoga što je zatekla nije dopalo.

– Nisam, majko, ništa. Ništa nisam napravila.

Čini mi se da je bila sretna što je i ona nekoga iznevjerila. Makar, eto, za taj bajramski kolač. Eto vam sad! Mogu i ja biti drugačija. I tek ću biti – govorio je osmijeh na njenom licu.

– Ni baklavu? – majka ne odustaje.

– Ni baklavu. Otvorit ću nam neki keks. Nije mi do slatka. A i ti bi trebala smanjiti.

Uvrijeđena i poražena, protegnu se kao da je željela sakriti kilograme koji su se objesili na sve strane.

– Ne brini se ti za mene. Imam ja i drugih kvaliteta. Tvoj otac me nikad ne bi zamijenio.

Šokirana, gledam kako ona kahva izlazi iz džezve. Bože, zar postoje ovakve majke? Zar postoje uopće osobe koje ti sole živu ranu?

– Majko?

– Dobro, oprosti, a i ti si našla da mi brojiš kilograme u ovakvoj situaciji. Baš ti je to najveći problem.

– Šalim se, majko.

Bî mi žao Ismihane. Sjedila je naspram žene koja ju je pod srcem nosila kao potpuni neznanac, neko ko osuđuje kćer koja nije uspjela muža zadržati, nekoga ko je porodicu osramotio. Žao mi i gospođe kojoj je važnije šta će svijet reći od sreće vlastite kćeri. Zašto li je danas došla? Pokajah se što sam ostala. I Ismihani bi bilo lakše da barem ja ovo nisam čula, ona je svakako znala.

Prinesoh kahvu. Rado bih joj otrova poslužila. Nasmijah se. Ona je već zatrovana. Dodatni joj nije potreban. Gleda me očima u kojima se ogleda netrpeljivost.

– Neka Vam je prijatno, gospođo!

Gleda u onu šoljicu sumnjičavo kao da mi je čitala misli.

– Tako, znači. Brak je završen definitivno. Jesi li ti pokušala razgovarati s njim? Muško k'o muško, koje ne vara? A i ti ne pravi od toga nešto što nije. Odu, malo se provedu i vrate se. Da sam ga svaki put ostavljala... eh...

– Mama, definitivno je kraj.

Ismihana je smireno, kao pred sudijom, odgovarala. Gledala je negdje ustranu. A stara, kao orao nad plijenom, gleda s koje strane da kljun okrvavi.

– Dobro, ako je tako, neka ti bude. Ne znam šta sam i mogla očekivati od tebe. Cijeli život odustaješ. Kad si ti nešto do kraja dovela? Kao da je u životu nešto jednostavno... Najlakše je odustati. Da sam ti samo brojala koliko si puta u životu odustala...

– Od čega sam ja, majko, odustala?

Ismihana molećivim tonom pokušava odobrovoljiti majku, pokajnički, kao griješnik koji okajava.

– Od čega nisi? Koliko sam planova za tebe imala... Šta sam dobila?

Nisam je dalje slušala. Gledam Ismihanu. Koliko te najbliži mogu obeshrabriti onim "šta ti možeš, šta ti znaš, eto, ti ćeš uspjeti, samo su tebe čekali"... Nekad svjesno, često nesvjesno, unište svaki san, volju, nadu da ipak nešto možeš, da vrijediš, da se boriš. Puste te da se predaš i da te bujica nosi. Kao da nije dovoljno teško... Prijateljstva koja te ljuljaju u malodušju gora su od onih otvorenih prijezira, mržnje, neprijateljstva. Sve što sam u životu postigla postigla sam iz inata, dokazujući onima"-šta ti možeš" da mogu baš sve. Ali nisu svi te sreće. Nekima je dovoljno jedno "ne" da odustanu od svega: snova, želja, nadanja, od sebe. Ismihana je bila baš takva. Vjerujući u riječi drugih, izgubila je svoje. I danas, kad je svaka staza zatrta, i dalje sluša to "šta ti možeš".

– Ismihana može šta god poželi. Brak nije uspio, ne njenom greškom, nikoga ona nije ostavila, drugi su otišli. A one koji odu ne treba zaustavljati.

– Lahko je tebi – povišenim tonom i s prezirom okreće se meni. – Ti svoj brak sigurno čuvaš.

– Ništa i nikoga ja ne čuvam, gospođo. Čuvam sebe. Ako izgubim sebe, tek onda sam izgubila sve. Oni koji izgube nas – oni su gubitnici. Zašto bi Ismihana trebala osjećati krivicu?

Odmahnula je rukom kao da ne može slušati besmislice. Ismihana se smiješi. Ona nije izgubila sebe. Čini mi se da se tek pronašla.

– Majko, neću se vraćati. Ostat ću u kući. Barem zasad. Možda je prodam, negdje se preselim. Nemoj se brinuti.

– Hajde, barem nešto – na licu joj olakšanje. – A od čega ćeš živjeti? Zidovi se ne jedu.

– Pronaći ću već neki posao. Ne brini se.

Šutjela je. Kao da se mirila s onim što ju je snašlo.

– Dobro. Ostat ću večeras. Sutra se vraćam kući. Otac ne zna ni kahvu napraviti. Znaš kakav je.

Ustala sam. Dobro je. Prošlo je najgore. Čini mi se da će Ismihana dalje moći sama.

– Ja sad idem. Oprostite, gospođo, ako sam Vas uznemirila.

Ništa nije rekla. Mahnula je rukom u znak pozdrava. Ismihana me jako stisnula za ruku. Čitala sam joj zahvalnost na licu. Sad sam je razumjela – više nego ikad.

***

Opet jurim u kancelariju, ljuta na sebe. Moram se bolje organizovati. Savjest me muči. Ne mora mi niko ništa reći. Nije u redu. Na semaforu se jedva zaustavih na crveno. Još ću nekoga pregaziti. Starija žena nešto gestikulira. Ništa lijepo, sigurna sam. Ljuta je zbog moje nepažnje, škripe kočnica. Osmjehnuh joj se da je odobrovoljim, ali je to shvatila kao provokaciju i, u znak bunta, pokaza mi srednji prst. Pošteno. Smijem se. Sva je dotjerana, cipele i torbica usklađeni, damski korača, sve na svom mjestu. Ali mi je podigla srednjak.

Tako mi i treba! Ruke nervozno lupkaju po volanu. Zašto već jednom ne prebaci? Učini mi se da čekam cijelu vječnost. Pogledah ustranu i kao da me grom pogodi. Adnan u drugoj traci, gleda u mom pravcu. Podiže ruku napola, kao da nije siguran kako da se ponaša. Osmjehnuh se i klimnuh glavom. Šta da radim? Ne mogu biti nepristojna. Ipak je on Emirov kolega. Znali smo se, barem sam mislila da se poznajemo. Otvorio je staklo očekujući da učinim isto. Semafor pozeleni i ja stisnuh papučicu gasa. Šta da ti kažem, čovječe? Klimnula sam glavom, to je dosta. Kući sjedi žena koja se raspada, duša me boli zbog njene nemoći, a ti bi da razgovaraš. Ne danas. Nisam raspoložena. Radije bih popričala s onom divnom gospođom, koja se nastavlja vrpoljiti i pogledavati u mom pravcu. Nisam sigurna da bi i ona razgovarala sa mnom, ali draži mi je i njen srednjak nego pristojnost tog čovjeka.

Utrčala sam u kancelariju. Edna me gleda.

– Čemu takva žurba? Znaš da poslije praznika nema mnogo posla. Još se oporavljamo od odmora – smiješi se.

– Joj, šuti, molim te, stalno kasnim.

– Ti barem možeš potrčati. Pogledaj mene – šalila se na račun svog izgleda. – Pojela sam barem kilo baklave.

– Ma šta te briga! Čovjek treba uživati šta god to značilo.

– Došla moja prijateljica – Sanja već nosi hrpu papira.

– Šta si se zametnula tim papirinama? Edna reče da nema mnogo posla.

– Pa nema ko je radio pred praznike – smješka se.

Sva je blještala od neke sreće. Sve ljudi mogu sakriti, ali sreća i nesreća iz zjenica progovaraju. Zato ljudi spuštaju pogled, gledaju ustranu kad žele nešto sakriti. Obično nesreću krijemo. Sreću ljudi često neće ni da vide.

– Šta se to mojoj Sanjici lijepo desilo?

Pogleda me u čudu.

– Ti si prava mala vještica. Kako znaš?

– Oči ti sjaje kao majsko sunce.

Njen hihot ozari prostoriju.

– Znači, ima nešto? – sad se i Edna uključi u naš razgovor. – Pričaj, pričaj!

Gleda u jednu, pa u drugu.

– Tananananaaaa!

Pružila je ruku, na kojoj bljesnu prsten.

– Aaa, je li moguće?!

Grlim je jako. Edna nas stisnu obje. Suze mi krenuše niz lice. Koliko dugo nisam plakala od sreće! A plakala sam gotovo svakog dana. Koliko god bio surov i težak, život vas nagradi, makar sitnim radostima. Ova je bila velika. Blještala je na novi život, na ljubav, sreću, na nove nade i nove snove. A ona zaslužuje sreću.

– Čekaj, čekaj, ugušit ćete me – i brisala je suze. – Pusti, kao, jaka stvar... Udajem se. Pa i vi ste se udale!

Pokušavala je sve okrenuti na šalu. U pravu je. Mnoge su plakale što se udaju, a mnoge tek kad su se udale. Koliko se tih divnih sjajnih prstenova pretvorilo u krug pakla... Koliko li je snova uništeno baš onda kad su im taj prsten stegnuli oko prsta! Umjesto ljubavi postale su zarobljenice nečijeg bijesa, kompleksa, potrebe da dželat ima žrtvu, nekoga kome može kosti polomiti jer je njegovo vlasništvo.

– Neka te samo sreća čeka, kolegice moja! Neka te zaobiđu sva iskušenja, svako zlo...

Edna je nabrajala. Znala se radovati sreći. I kazivala je to. Ja sam samo šutjela. Sve riječi bile su nedostatne.

– Pričaj mi kad će svadba! Mora kuma posebnu haljinu spremiti.

Za to kumstvo dogovorile smo se već odavno.

– Sad si našla da se udaješ kad sam veća nego ikad – Edna se, kao, durila i pipkala svoje "šlaufe", kako je govorila.

– Jednostavno je. Kreni s nama u teretanu. Od sutra te ja uzimam pod svoj režim. Bit ćeš ti meni ko manekenka – Sanja je grli.

Sreća je tog jutra ušla u našu kancelariju. Sve je bilo drugačije. Sunce je smjernije igralo svoje kolo na prozorskom oknu, boje su se prelijevale na sve strane, ni traga dosadnom kancelarijskom prostoru. Život je u nama onakav kakvog ga nosimo. I u podrum svjetlost može prodrijeti samo kad su ljudi sretni.

– Bože dragi, neka u svome naručju uskoro čedo privije i pomiluje svojim velikim srcem! – molim u sebi.

Znam da hoće. Osjećam to. Dobri ljudi samo dobrotu trebaju. I dat će Bog. Koliko god iskušenja treba proći, na kraju se računi podmire.

Direktorica uđe u kancelariju. Odlučno krenu k nama, a onda se okrenu. Gledala je u jednu, pa u drugu. Edna se smiješi i pokazuje prstom na Sanju.

– Šta se to ovdje dešava?

Hladan ton. Hladan kao što je i sama bila. Nekad mi se činilo da se samo uspješno pretvara kako bi sačuvala autoritet. Ne može biti da je takva u privatnom životu. Doduše, nisam sigurna da ga je i imala. U kancelariju je dolazila prva, izlazila posljednja. Činilo nam se da nekad ni ne odlazi.

– Sanja se vjerila! – Edna prostodušno uzviknu.

Stajala je nekoliko trenutaka neodlučna, a onda se ipak osmjehnula.

– Pa šta čekate, cure? Idemo se počastiti!

Je li moguće? Nijedna ne kreće naprijed. Nismo sigurne šta smo čule. Čujemo je već u hodniku.

– Šta čekate?

– Časti nas Željezna Lady! Naprijed, cure!

Edna je zgrabila torbicu i krenula prema vratima. Na spomen ručka mogla je i maraton istrčati. Smijemo se. Džaba,jače je to od nje.

O ljudima razmišljamo na osnovu toga kako se ponašaju prema nama i drugima. A kako bismo drugačije? Nemamo ni živaca ni mjesta ni vremena za neka dublja razmišljanja. Zato smo često u zabludi. Nisu ljudi onakvi kakvima se predstavljaju. To je samo slika kakvu žele poslati u svijet. Ono što oni zaista jesu pokazuju rijetkima. Otud i sve naše predrasude. Nekad vidimo onako kako želimo. Jednostavno etiketiramo nekoga da bismo sebi olakšali. Postalo je lakše vjerovati da je čitav svijet zao, ljudi zlonamjerni. Umorni smo od traženja slamke u plastu sijena. A ljudi kriju svoje slabosti mada su one najčešće njihove vrijednosti, istinske vrline. Strah da ćemo biti povrijeđeni tjera nas da se "slikamo" drugačije, jače, stabilnije, stamenije nego što jesmo. Živimo u zabludi da svojim slikanjem krijemo ono gdje nas najviše boli. Skrivamo se od svijeta, ponekad i od sebe. Možda ćemo time zaštititi sebe od velikih boli, ali i od velikih ljubavi, možda ćemo se zaštititi od razočarenja, ali i od istinskog prijateljstva. Vrijedi li to? U svima ima ljudskosti, makar morali grebati ispod ljušture kojom se okružilo; u svima ima onog dobra koje smo iz majčine utrobe ponijeli, samo treba rudarski kopati dok ispod uglja ne ugledamo dragulj. Ne dajemo ljudima priliku, oni je ne nude. Jurimo kroz život da nešto stignemo. Umorni, na kraju staze osvrnemo se i najradije bismo se vratili na početnu tačku. Sva naša

jurnjava bila je uzaludna. Niti smo pobjegli od onoga što jesmo niti smo dostigli ono što nismo.

Dok sjedimo u restoranu, Čelična Lady priča bez prestanka. Osjeća se nervoza, nelagoda, kao da ju je stid što se barem malo ogolila. Nutkala nas je bez prestanka, jela kao da je danima gladovala. Ponekad baci pogled na ruku s prstenom i osmjehne se.

– A Vi? Jeste li Vi nekada voljeli?

Nisam ja dobra s riječima, a kad ih izgovorim, shvatim da bi bolje bilo da nisam. Edna me drmnu nogom ispod stola i poče se smijati sumanuto. U smijehu se najviše osjetio strah od onoga što slijedi. A uslijedila je znakovita tišina čim je umuknuo smijeh.

– Da, voljela sam.

Nisam to očekivala. Nisam očekivala ništa. Možda samo: "Otkud ti pravo da me takvo što pitaš?"

– Oprostite, ne znam šta mi bî. Oprostite.

Gleda u mene, zjenice joj se šire kao da se trudi da kap ne isteče, mada su slapovi punili tamne oči kao da su od samog mraka satkane.

– Voljela sam – nakašljala se da proguta knedlu koja ju je stezala. – Ali, eto, nisam bila te sreće da se to i kruniše.

Pogleda još jednom u Sanjinu ruku, a ona je nesvjesno sakri ispod stola.

– Nisam nikad dobila prsten. Svako je otišao svojim putem. Ja svom poslu, on...

– Je li se on oženio?

Sada bih ja Ednu rado lupila ispod stola. Ipak sam znatiželjno čekala odgovor. Sada svakako nema povratka. Hoće li

nas ovaj ručak mnogo koštati više nije bilo važno. Prvi put vidjela sam emociju, potpuno novu ženu, čovjeka ispred sebe. Sve drugo bilo je manje važno.

– Da... oženio se. Srela sam ga prošle godine. Za ruku je vodio divnu kćerkicu.

– Šteta... – Edna ne staje.

Aman, ženo, dosta je! Nikad nam neće oprostiti.

Čelična Lady se nasmija. Ali od srca. Otkud sad ta transformacija?

– Zašto šteta, kolegice? Baš sam bila sretna. Vidjela sam sreću u njegovim očima. Bio je sretan i ispunjen čovjek.

Kao da je predosjetila šta bi neka od nas mogla pitati, nastavila je:

– Sretna sam i ja. Sve nas usrećuju neke druge stvari.

Nije se tu imalo šta dodati. Baš tako. Svako ima svoju sreću. I treba je živjeti. Ali njena rečenica "sretna sam i ja" bila je u suprotnosti s uzdrhtalim glasom, rukama koje je stezala ispod stola da ne vidimo koliko drhte.

Gradimo zidove da slabosti skrijemo. Ne branimo se od zagrljaja jer nam toplota ne prija. Strah je da nas tijelo ne izda, da nam u zjenicu stanu sve boli, pa isplivaju. A tamo nas čekaju zloslutnice koje jedva dočekaju – "Eno je, jadnica..." Nekako nam je lakše da nas s prijezirom gledaju, ali nadmoćnu, nego da probiju sve zidove i provire "iza četiri zida".

***

Ljeto je u meni budilo čudnu sjetu. Emocije navirale, smjenjivale se sreća i nesreća, a dolazile iznenada. Iako je bilo vrijeme odmora, stalno sam bila umorna, iscrpljena. Kad bi Emir

i Ema otišli na jedan od obližnjih bazena, ja bih se sklupčala u stolici na terasi, čitala. Ponekad bih samo zurila u jednu tačku. Čini mi se da mi pola života prođe u sjećanjima, ali voljela sam tu svoju samoću. Suočavala sam se sa sobom, preispitivala djeliće svog srca, zavirivala u dušu. Kad bih čula da dolaze, trčala sam pred njih s osmijehom kao da nisam brisala suze ostatak dana. Emir je u početku govorio da je zabrinut za mene, da bih trebala s nekim razgovarati, da sam previše opterećena, a onda je prihvatio da sam takva.

Tog ljeta odlučili smo otići u bliže mjesto na Jadranu.

– Idite, lijepo se odmorite. Javite nam samo da znamo da ste dobro – rekla je mati.

Već je čeprkala po kuhinji.

– Ujutro kad krenete, svratite da nešto ponesete, da imate za puta.

– Draga mama, idemo na odmor. Kupit ćemo šta nam zatreba. A rano je da svraćamo. Spavajte, zašto da ustajete?

– Ma kakvo rano, mi smo ti u to doba već na terasi i pijemo kahvu. Čekat ćemo vas da naiđete. Usput vam je – otac napola sluša, a napola Emu zadirkuje.

Spremam kofere, Ema poskakuje od sreće i sprema svoj ruksačić. Želi svoje pakovati. Gledam i smijem se. Pakuje lutku bez koje ne može spavati, medvjeda jer joj ga je dedo poklonio...

Pred očima mi slika majke. Ublijedjela. Svaki put kad dođem kao da se smanjivala, topila. Na sve čovjek može biti spreman, ali gubitak majke je smrt poslije koje se ne živi. Sve mi je moglo nedostajati, sve je moglo stati u uspomenu, ali ona nikako. Bila je dio mene, duša kojom dišem, dah koji mi daje snagu za sve moje bitke. I kad sam gubila, zahvaljujući njoj,

skupljala sam hrabrosti i kročila u nove. Znam da je učestvovala u svakoj, prešutno odobravala, sa strahom ispraćala. Stajala dugo na kapiji dok ne zamaknemo, a usne joj se pomicale u molitvama da joj se sa sretna vratim. Kakvi bi putevi bili bez majčine molitve?

Dugo u noć okretala sam se po kući kao da nas još pakujem, a san mi nije dolazio. Emir je ustao u neko doba i pronašao me na terasi. Sklupčana u stolici, čekala sam zoru.

– Ti baš hoćeš da se posvađamo? Ujutro nas čeka dug put, a još nisi ni legla.

– Ne spava mi se.

– Samo se igraj sa svojim zdravljem! Pomisli nekad i na ono dijete kojem još trebaš.

– Kako misliš "nekad"? Pa vi ste dio svake moje misli – sad sam se već ljutila.

Razumjela sam njegovu brigu, ali ne može mi spočitavati majčinstvo.

– Znaš ti dobro na šta mislim. Hajde, idi ispred mene.

Blago me povuče za ruku i povede u postelju.

Jedva da je zora zarudjela. Emir me budi. Trgnuh se. Alarm nisam čula. On je već i kahvu napravio. Emu ćemo samo unijeti u auto. Neka spava. Dok se vozimo, razmišljam da li da majci svratim. Vidim ih na terasi. Nemam izbora.

– Izaći ćemo, pozdraviti se i idemo dalje, da se Ema ne probudi – Emir razmišlja naglas.

Samo sam klimnula.

– A vi baš ustali...?

Majka stoji nasred terase i drži smotuljak.

– Nešto sam Emi napravila, obradovat će se kad se probudi.

– Pa, majko draga, jesi li uopće spavala?

– Hajde, hajde, kao da imam neku obavezu, mogu spavati kad god.

– Čuvajte se! Čuvajte mi onaj smotuljak – otac gleda prema autu.

– Čuvat ćemo je, ne brinite se.

Krenusmo.

– Majko!

Iznenađena, krenu prema meni.

– Jeste li nešto zaboravili?

– Majko, hajdete i vi s nama!

– Kuda? – gleda me iznenađena.

– Kako kuda? Idite s nama na more.

Svi me posmatraju iznenađeni.

– Šta bi vam falilo? I vama treba odmor – nisam odustajala.

Nasmija se.

– Pa ja more nisam u životu vidjela.

– Eto, baš zato. Pođite s nama. Hajde, spakujte se nabrzinu i idemo.

Otac je gleda. I njega je zatekao moj prijedlog.

– Ako ti želiš... – gleda u majku.

– Pa sad si i ti, stari, poludio. Kuću da ostavim? Šta će mi to? Ne dolazi u obzir. A ti, luda kćeri, kreni već jednom, ono dijete će se prehladiti.

Nije bilo rasprave. Stajali su naslonjeni na ogradu dok nismo zamakli. Majka podigla ruku, maše i smiješi se. Iz daljine

vidim kako joj se usne pokreću. Znam, moli Svevišnjeg da joj se živi vratimo.

Majčica moja! Nikad mora nije vidjela. Nije žudjela za onim šta je iza brda, njoj je bilo dovoljno ono dokle joj je pogled sezao. Čuvala nas je i skupljala u svom naručju. A mi smo sve vidjeli, maštali o onome šta je iza planine, šta li smo u životu propustili. Obilazimo gradove, države i uvijek nam se učini da je negdje drugdje bolje, ljepše. Ono što nam je ispred očiju nismo vidjeli. Žudjeli smo za budućnošću i srljali u nova iskustva. I ta suluda želja toliko nas je zaslijepila da sadašnjost ne doživljavamo. Olahko donosimo odluke, koračamo, nesvjesni koliko je svaki korak čovjeku važan. Da nam je još.... Ne znamo čega...samo da nam je još...

***

A more je tog puta bilo drugačije. Bježala sam s plaže u obližnji kafić kako bih na miru odlutala u svoj svijet. Nisam bila raspoložena, bježala sam u osamu. Gledala sam u telefon, možda su zvali, sigurno će zvati. Emir je bio malo tužan, ali je ispoštovao moju želju da Emi uljepša svaki dan odmora.

– Mama, zašto se danas ne smiješiš? – upitala me čim smo oči otvorili.

– Glava me boli, mila. Ali proći će. Tata će se brinuti o tebi.

Zadovoljio ju je taj odgovor jer tata je svakako bio glavni za zabavu. Mama je tu da mazi i postavlja granice. Kod tate je sve prolazilo.

Sjedim na terasi obližnjeg kafića. Mogla sam vidjeti Emu i Emira, a opet sam bila sama. Danas se ne mogu ni kupati, a sunce me već prilično zahvatilo. Ponijela sam knjigu, pa ću,

kao, čitati do ručka. Nekoliko puta bacila sam pogled, ali sam još bila na prvoj stranici. Danas me ni knjiga nije mogla zaokupiti. Oko mene vrio je život. Posmatrala sam prolaznike. Neke samo onako okrznem pogledom, drugi bi mi zaokupili pažnju. Za susjednim stolom sjedi par, dvije tinejdžerice i starija gospođa, pretpostavljam da je baka. Pokušavam odgonetnuti čija bi mogla biti majka. Mogla sam savršeno čuti kad bi se obratili jedno drugom, mada je to bila rijetkost. Svako je bio u svom svijetu. Gospodin se javio na telefon i objeručke prihvatio ponudu za pivo. Posmatrala sam ga dok im, kao, objašnjava, ali nisam vidjela da se neko zbog njegovog odlaska uzbunio. Majka mu se osmjehnula, ostali su bili zagledani u svoj svijet. Da, to je bila njegova majka. Na licu stare gospođe očitavala se blagost, smirenost, bila je tip žene koju morate prigrliti. Odisala je, čini se, ljudskošću koju ne možete ne zapaziti i ne osjetiti, ali je, očito, bila neprimijećena.

– Hoćeš li još jednu kahvu, kćeri? Glava me malo boli – obratila se snahi.

Ova je samo odmahnula rukom; nisam sigurna ni da je čula, a kamoli da ju je bilo briga što je glava boli. Koliko se čovjek može ogriješiti! S koliko je ljubavi starica posmatrala tri mlada bića ispred sebe, s koliko im se pažnje obraćala... Njima je bilo zanimljivije ono što su gledale na telefonu.

– Ti se, kćeri, danas malo pričuvaj, leđa su ti preplanula – blago dodirnu mlađu unuku.

Izmaknula se kao da ju je dotaklo nešto neprijatno. Nešto joj je skretalo pažnju u šta je buljila. Stvaram slike na osnovu onoga što vidim. Vjerovatno ih je staramajka i odgojila, a sada je nisu ni pogledale. Snahu je oslovila sa "kćeri". Malo li je... A sin... Posmatrala sam ga dok se udaljavao do obližnjeg kafića. Sada je sjedio s nekim znancima, ispijao pivo, bahato, grlato se

smijao da je sve odzvanjalo. Pokušavam shvatiti šta će staramajka s njima. Imaju oni tu neku računicu, sigurno.

– Jeste li popile? Idemo! – snaha se hitro podiže.

– Ja ću još ostati, danas mi sunce ne prija.

Sva tuga ovog svijeta slila se u jednu rečenicu. Pred očima mi moja majka. I ona njena ruka podignuta dok joj iz vida zamičemo.

Odlazile su, a da se nisu ni osvrnule.

– Gospođo, imam Vam ja tabletu protiv glavobolje – nisam odoljela. – Oprostite, čula sam...

Osmjehnula se zahvalno, zbog lijeka ili zato što ju je ipak neko čuo, obratio pažnju na nju.

– Hvala Vam najljepša.

Pružila sam joj lijek i vratila se za svoj stol.

– A i Vi sami? – željela je nastaviti razgovor.

– Nisam,suprug i kćerka su na plaži. Ja se danas neću kupati, pa ću ih sačekati do ručka.

Otvorila sam knjigu, ali sam je gledala krajičkom oka. Kao da je shvatila da ne želim razvijati razgovor. Ponovo je dobila onaj tužan izraz. Mahnuh konobaru i naručih dvije kahve.

– Hvala Vam, divni ste. Ja se baš ne snalazim ovako sama. Sve mi je nelagodno čim izađem iz svog doma.

– Nema razloga da Vam bude. A i Vi ste s porodicom na odmoru?

– Jesam. Sin i snaha me nagovoriše, a nisam Vam ja za ovo. Džaba, čovjek voli ono na šta je navikao. A oni, opet, hoće navečer do kasno da izađu, pa ja ostanem s unukama. A one navikle na mene. Šta god im treba, zovu nanu. A ja sretna što je to tako.

– To su naše divne nane. I moja Ema jedva se rastavila od svoje.

Bože, kakva li će nana biti ova njena snaha? Gledam oko sebe. Mnogo ih je, možda baš takvih. Kakav li vakat dolazi...

Slušam pažljivo, a starici drago. Kao da je jedva čekala progovoriti s nekim. Pitam se kako takav čovjek može odgojiti onakvog sina. Kako ovaj umilni lik nije barem malo duše u njega usadio. A, kažu, sve je iz kuće. Možda i jest, ko će ga znati? Ko zna s kim je staramajka dom gradila...

Vidjela sam Emira kako mi maše.

– Idem sad, gospođo, nadam se da Vam je bolje.

– Jest, jest, kćeri, dobro mi je. Neka Vas Bog čuva!

Zbog pažljive riječi nazvala me "kćeri". Idem i smješkam se. Dobri ljudi mora da su uvijek sretni. Njih tuđe zlo ne može okrznuti, a na zrno dobrote duša im se ispuni. Kako ih je Stvoritelj samo nagradio!

***

Osvanuo je dan kad ne znate hoće li Sunce izaći ili će Mjesec zamračiti. I radost i tuga idu u istom danu. Danas će Ismihana zauvijek okončati nit koja ju je držala vezanu za prošlost. Ne znam hoću li je zvati. Možda je bolje da je pustim da to sama proživi, neka oluja splasne.

Poslijepodne idemo na vjenčanje. Udaje se Sanja. Kao neko predskazanje. Na jednoj strani prijateljica se raduje novom životu, živi svoje snove, a na drugoj kao da se život gasi, nade umiru. Sve u jednom danu. Iscrpljena sam, umorna, ali ih ne smijem iznevjeriti. Razvod i sve ono što nosi nisam mogla spriječiti, Sanji nisam smjela tugu donijeti. Ne sviđa mi

se ono što vidim u ogledalu, ali šminka će sve prekriti. Moja Sanjči kroči ka svojoj sreći. Zaslužila je. A ko sreću nije zaslužio? Sanja se borila. Bori se i danas. Prihvatila je sve teškoće i suprotstavila im se. Samo tako i možemo dotaći sreću, šta god ona značila.

– Znači, danas je moja ženica kuma – muž, raspoložen, otvori vrata.

– Kakva je to faca? Ko bi želio tako tužnu kumu?

Zagrlio me. Znao je šta me danas tišti.

– Hajde, mila, možeš ti to. I Ismihani će se otvoriti neka vrata. Vidjet ćeš.

– Znam. Ali danas se zatvaraju jedna. Ona misli i da su jedina. Užasno mi je što je sama. Zamolit ću Elmu da ostane duže s njom. Učinit će ona to meni.

– Ti danas moraš biti lijepa. I sretna. Svako od nas ima i jedno i drugo u sebi. Zar misliš da je Sanja uvijek sretna samo zato što se smiješi?

– U pravu si.

– Sanja je borac. To je još jedna pobjeda. A tebe je izabrala da budeš dio nje. Moraš to cijeniti.

Dobri moj Emir. U svakom trenutku znao je šta mi treba. I kad sam sretna i kad sam tužna. Imao je strpljenja za sve moje hirove, trenutke zurenja u jednu tačku.

– Idem ja sad. Vidimo se poslijepodne. Bit ćeš spreman, nadam se.

– Bit ću. A ti se sad lijepo prepusti i uživaj. Kumstvo ti je za cijeli život. Danas vi krunišete svoje prijateljstvo. Koliko si puta bila kuma?

Čim je to izgovorio, vidjela sam da se pokajao.

– Još jednom. Irmi. Rahmet joj duši!

– Oprosti, dušo. Uvijek nešto pogrešno kažem.

– Ne, ništa tu nije pogrešno. Ne brini se. Ostala mi je ta slika urezana u sjećanje. Koliko je tog dana bila sretna, sjećaš li se? Sjećaš li se njene nervoze?

Osmjehujem se. Pred očima mi razigrani djevojčurak. Danima smo birale vjenčanicu. I u svakoj je izgledala "debelo". Smijem se. A bila je vitka kao jela.

– Hajde, dušo, nećeš stići.

– Ma stići ću, ne brini se. Znaš da sam srela Azema na mezaru. Ostario. Sve se teže kreće. Možda da nekad svratiš...

– Svraćam ja, svratim ponekad.

– Nisi mi rekao – iznenađeno ga gledam.

– Nisam. Šta da ti kažem? Znam koliko tebe sve to pogađa.

Razumijem ga. I ja bih tako postupila da sam na njegovom mjestu. Onima koji su živjeli sa mnom nije bilo lahko. Brinuli su se za moje zdravlje, a ja sam im bezuspješno ponavljala da sam zaista dobro. I bila sam. Koliko god emotivno doživljavala svijet oko sebe, nikad nisam bila ni blizu toga da pokleknem, da se slomim. Kad je bilo najteže, prikupila bih svu snagu koju imam i udarala jače, tako da bi i najveći isisivači života odustajali. Ima ljudi koji nikad ne pokleknu. Na kraju se samo spuste. Crnoj zemlji.

Danas ću se baviti trivijalnim stvarima, pa ću se malo i odmoriti. Samo što se neće odmoriti moja frizerka, šminkerica. Kad bih ulazila u salon, već im nije bilo dobro. Uvijek sam nešto zanovijetala, a one su imale svoje kalupe i prema njima sređivale sve što kroči u salon. Svi u ovoj provinciji nekako su izgledali slično: iste istetovirane obrve, frizure, što bi

se reklo,"u pet deka", tri-četiri vrste pudera da se poslije ni sami ne biste sjetili vlastite puti. A ja bih od prve četke krenula s navođenjem. Neću nikakve njihove pundže, hoću samo urednu frizuru, šta god to značilo. A njima nije značilo mnogo ili im je značilo nešto drugo nego meni; neću nikakvu pretjeranu šminku, a opet hoću da prikrije tamne tragove oko očiju. Znam da bi bile sretnije da nisam svratila, ma koliko na kraju ostavljala bakšiša. Bila sam im teža nego salon žena koje su u čudu slušale moje navođenje, zgledale se i uglavnom prekidale trač-partije koje su vodile. Nisam ja pokvarila dan samo frizerki nego i cijeloj njenoj klijenteli. To je bila ispovjedaonica u kojoj su se žalile na zlu svekrvu, odbjeglog sina, nemoralnu snahu, nasilnog muža... Kad bi se ispovjedile, obično bi se brzo prebacile na druge, koje nisu trenutno tu, ali su mušterije: kako su njihovi životi gori, kako im je život bijedan, a one, mučenice, sve to podnose. Ne znam zašto sam im ja smetala – nikad nisam imala nijedan komentar na te njihove zajedljivosti, ali bih prostrijelila pogledom onu zloslutnicu koja je sinoć, eto, čula i vidjela sve kod komšinice, kao da joj je virila kroz ključaonicu. I jedva je dočekala jutro da pod izgovorom kako treba feniranje iznese svojim "prijateljicama" nesreću kojoj je prisustvovala. O tuđim problemima pričale su s toliko žara, strasti, uživljavale se u uloge, a emocije su im bivale u rasponu od sažaljenja ("Jadnica, šta će sada, mora trpjeti!") do osvetničke želje ("Ja bih njoj šamar za dobro jutro i svaku večer od uha do uha, pa bi ona bila uzorna supruga, a ne pustila jezik do zemlje, pa paluca k'o zmija!"). Eto, tako su izgledale te ispovijedi i trajale satima, a kad bi ispucale svaki trač, ono što su "čule" ili "vidjele" ili slučajno "naslutile" ustajale su i odlazile, vraćale se svom jadnom životu, uvijek jednim uhom u tuđoj avliji. Neka! Neka pričaju! Nisam ih osuđivala. To je njima bio jedini izlaz u svijet, medij preko kojeg su komunicirale, olakšavale dušu ili

ono što je ostalo od nje. Jednostavno, bilo je to mjesto gdje je njihov život poprimao neki smisao. Nevjerovatno je koliko je taj njihov medij bio utjecajan. Uglavnom, ono što su pretresale, prepričavale većinom je ili već bilo ili bi se tek desilo, ali su njihove priče dobijale neke stvarne obrise, pa je i ono "jutros se priča u salonu" dobilo težinu.

– Neću Vas danas maltretirati – smješkam se s vrata. – Prepustit ću vam da me sredite kako želite. Neću gledati u ogledalo, pa, eto, iznenadite me.

Kao da im je kamen pao sa srca, brzo mi ponudiše slobodnu stolicu, već pripremljenu kahvu. Nekoliko njih koje, pretpostavljam, sjede tu od jutros jer su im se šoljice već skorile, gledaju me ljubazno. Čini se da će se danas osmjeliti da nešto i pričaju. Još ako su znale da ću doći (a šta one ne znaju?), uranile su da ispričaju sve što trebaju dok ja ne stignem. Sad im je već tema ponestajalo, a još je bilo rano krenuti kući.

– Sanja se danas udaje!? – nešto u vidu pitanja ili konstatacije govori Admira, komšinica iz susjedne ulice.

Znala sam je površno. Ponekad u prolazu zaustavim se pored njene bašče, koja je uvijek bila uređena, svaki cvijetak na svom mjestu, udijelila bih joj komplimente i krenula dalje. Kuća se isticala u ulici neobičnom arhitekturom, govorila je o nekoj nadmoći nad ostalim stanarima, a gazdarica uvijek ispred, kao da se šepurila: "Šta ću vam ja kad se niste dobro udale!" A ona se baš dobro udala, za poslijeratnog profitera. Od ničega je počeo s nekakvom građevinskom firmom, gradio kuće za povratnike; provlačila se priča o njegovim sumnjivim projektima, ali nikad pred zakonom nije odgovarao, tako da je to ostala samo mahalska priča. A gazdarica k'o gazdarica. Kad bi završila kućanske obaveze, salon je bio njen izlazak.

– Udaje – potvrđujem s osmijehom.

– Mašallah! – frizerka mi promrmlja iznad glave.

– Neka, hvala Bogu, ima ona i finih godina.

– Ih, ima, Boga mi, išla u školu s mojom Zinom. Ona već dijete u školu upisala.

Šutim. Ne mogu kvariti dan, ni sebi ni njima. Neka.

– A šta radi taj njen odabranik?

– Radio je godinama u Vašoj firmi, sada je samostalni preduzetnik.

– Aaa, to je onaj, kako ga je zvao moj suprug... Ma, povlačilo se dijete po firmi, ima obrazovanje, ali svojeglav, brate. Neka! Neka! Možda ga brak promijeni.

Osjetim da se frizerka unervozila. Pretjerale su, a sad bih ja mogla uzvratiti istom mjerom, pa ih rastjerati. Možda bi sad to i željele, sjede tu od jutra. Neću. Ne mogu dopustiti da me ovaj polusvijet uvuče u svoje mreže. Neka!

– Neka im je sa srećom! Pa jä! Nije lahko ni u brak stupiti. Boga mi, posebno danas. Svega ima – debeljuškasta dama sjedi do vrata.

Viđala sam je u salonu često, ali je ne poznajem.

– Nije lahko kad je sve divno, kad čovjek bez problema stupa u zajednicu, a ona...

Admira se zaustavi i dobro mi osmotri lice.

Svi su je gledali i čekali da nastavi.

– Šta "ona"? – priupita dama iza vrata znatiželjno.

– Pa, ne može imati djece.

Užas koji se očitovao na njihovim licima kao briga, saosjećanje, žal, bio je ništa drugo nego ono zlotvorsko "aha, evo ima i gore". Kroz nesreću drugih, ljudi pokazuju svoje zlo. I da me cijeli svijet uvjeravao da su one nekad bile divne, naivne,

ne bih mu povjerovala. Trebaju vam tri života da takvo zlo othranite, ovu neman ugojite i pustite je da bljuje gadosti.

– Možda im Bog dadne, ko zna, On je svemoguć i pravedan – progovori treća, koja je dosad samo šutjela i slušala dvije kvočke.

– Mislite, gospođo, da Bog daje djecu onima koji ih zaslužuju? – obratih se gospođi, ignorišući one dvije.

Žena je šutjela. Samo je slegnula ramenima.

– Zamislite da je tako. Pa čovjek bi odavno izumro. Odavno bi ovo bila pustinja. Rađaju, gospođo, i oni koji su dobri i loši i zli i pokvareni i bogati i siromašni i majke i nemajke. Nije majka ona što ga rodi nego koja ga odgoji u insana. A moja Sanja je insan i odgojit će, sigurno, insana. I, znate – pogledala sam kvočke – ostvaren je samo onaj ko dobrotu rađa i dobrotu sije oko sebe. Zahvaljujući njima, ovaj svijet još postoji.

Tišina. Neprijatna. Brzo su ustale, uz neke izgovore, jednako originalne kao i njihovi životi, i izašle. Frizerki kao da je lahnulo. S lahkoćom je povlačila četkom i ubrzo je bila gotova. Za divno čudo, bila sam zadovoljna.

– Nije ni tebi lahko – osmjehnem se na njen zabrinuti izraz. – Ti im dođeš kao psiholog.

– Više kao psihijatar, ali izgleda da ću onog pravog sama uskoro posjetiti.

Nasmijala sam se njenom komentaru. Emir je uskoro zatrubio. Baš na vrijeme. Idemo slaviti život.

Svadba nije bila uobičajena za našu provinciju. A nisam to od Sanje ni očekivala.

– Imaš li ti kakvih želja, kumi? – upitala me kad se sve stavljalo na papir.

– Samo nemoj one *džigare*! Znam da nećeš ti, ali da gosti ne naručuju, mozak će mi na uši izaći.

– Ma ne brini se, znaš da neće biti toga.

Gledam divno dekorisan prostor. Prisjetih se svoje svadbe. Nije tada bilo ovoliko mogućnosti. Sanja nije bila običan djevojčurak, nisam od nje manje očekivala. Gosti – samo najbliži članovi porodice i uzak krug prijatelja.

– Ovo ti je i uzak i širok – smijala se Sanja. – To ti je sve što imam.

– Imaš čitavo bogatstvo, sele.Kome su ljudi prijatelji...

– Eh, pa sad, imaš ti onih društvenih ženica koje se ne znam s kim sve druže.

– Imaju ih u sreći, sele moja, a ti bi isti broj imala i da te kakva nevolja zadesi. Samo ti se to računa.

Na početku sam se malo opteretila jer nije šala biti kuma, pa sam se brinula da šta ne propustim, ali, kako je večer odmicala, baš sam uživala. Oko mene su bila sretna lica. Svi su bili srdačni, opušteni, nije se tu mnogo klanjalo nekakvoj tradiciji, formi, ljudi su jednostavno uživali.

Sreća je vrlo jednostavna. Sve što se kažeto se i misli, nema podozrivih komentara, podbadanja, mjerkanja sa strane, lažnog laskanja, dvosmislenih opaski. Radovati se sreći drugih dio je vlastite sreće, nema tu nekih filozofiranja, misli od kojih vam mozak stane.

U uglu stola sjedi starica. Plemenitost kao oreol obasjava njeno lice. Našla sam sebi sagovornika. Kad sretnete čovjeka, prosto vas vuče svojom blagošću i vi se zalijepite za njega kao za nešto što vas čuva u životu.

– Allah mubarek, nano, dočekali ste i unuka da oženite.

Smiješi mi se starica.

– Svašta sam ja, sine, dočekala. Dočekat ćete i vi, ako Bog da.

– Koliko li ste sreće vidjeli u svom životu, koliko ovakvih svadbi, mladih ljudi koji kreću u novi život...?

– Mnogo sreće – gleda negdje u daljinu, kao da pokreće slike prošlosti – ali mnogo više nesreće, sine moj. Sreća je uvijek na početku, kad se rađamo, kad se upisujemo u školu, kad se udajemo, kad djecu rađamo... I traje koliko tren. A nesreća? Ona dođe poslije i razvuče se, uzme vam najbolji dio života.

– Zašto je to tako, nano?

– Eh, čovjek ti je, kćeri, satkan od slabosti, malo ih je snagom darovano. I, eto, poklekne pred šejtanskim poslom. Igramo se vatrom, a kad nas opeče, onda je kasno. Pogledaj ove ljude... Danas im se sreća podrazumijeva. A ništa se u životu ne podrazumijeva. Za sve se treba boriti, izboriti.

Znala sam sve to, ali kad je to izgovarala, slušala sam kao konačnu istinu, kao nešto što je čovjeku unaprijed zapisano.

– Kako sačuvati sreću? – ispitujem staricu koja, čini mi se, sve tajne svijeta krije u svojim sijedim vlasima.

– Eh, da sam ja to znala, i sama bih je čuvala.

– Zar Vi niste sretni? Na licu Vam ne vidim ništa osim dobrote, smirenosti, ljubavi.

Svojom rukom uhvati moju.

– Dijete moje, hvala ti. Nisam ja ni toliko dobra ni satkana samo od ljubavi. A smirena jesam. Vodila sam ja svoje bitke. Pobjeđivala i gubila. Pomirila sam se sa životom. Prihvatila sam ga onakvog kakav i jest. Prihvatila sam sve nesreće i čuvam ovo malo sreće što mi je preostalo. A da sam na vrijeme shvatila, moglo je biti više sreće. A mladost k'o mladost. Nikad joj dosta. Danas sam sretna kad otvorim

oči, a napolju lijep dan, kad me moj unuk pozove, pa izvede u šetnju. Sretna sam kad su svi zdravi. A nekad sve mi je bilo malo. Od života sam tražila više i više, a dobila sam samo više boli, nesreće... Eh, kćeri moja, mogla bih ti pričati danima, ali nema ti tu neke fajde. I meni su pričali stariji, ali ja sam tjerala svoje. Džaba, tek kad dođeš u moje godine i osvrneš se... Eee, kad bismo tad dobili novu priliku, koliko bi čovjek bio sretan...

– Znači, nano, ne učimo mnogo na tuđim greškama.

– Ma kakvi, čovjek ti je proklet. Pa koliko puta roditelje nismo poslušali, a ko može posumnjati da mu roditelji ne žele najbolje? Insan je proklet, pa to ti je.

Na tren se zagledala u mene.

– Jesi li ti sretna, kćeri? Mnogo je tuge u tim zjenicama.

– Sretna sam, nano; i sa svojom tugom, sretna sam.

– Čuvaj to. Nemoj da ti se bilo šta podrazumijeva. Jer to onda može i nestati. Biljku ako ne zalijevaš, uvehne. Tako ti je i s ljudima. Budi im potrebna, budi ona bez koje bi sve bilo besmisleno. I ponašaj se prema njima kao da su ti dragulj bez kojeg bi svjetlost dana ugasla.

– E, našli su se pravi sagovornici – Sanja zagrlili nanu i smješka nam se. – Jeste li malo filozofirale? Da znaš da ti mene podsjećaš na nanu. Mislim, ne fizički.

– A šta to meni fali fizički? – kao, uzjoguni se nana.

Čvrsto je stezala Sanjine ruke. Smijale smo se od srca. Sanja je sretna žena. Dobila je porodicu koja joj pruža toliko ljubavi. Nadam se i molim da ne traži vraga, da ne traži ništa više. Više od toga ne postoji. Kad se čovjek u sreći uzoholi i traži više, više od toga je nesreća.

Pozdravila sam se sa Sanjom u zoru. Kročila je u novi

život, a ja sam se vraćala svom, sa svim onim sretnim i tužnim trenucima. Ali bio je moj i voljela sam ga baš takvog.

– Možda bismo i mi mogli nešto ovakvo ponoviti – Emir se smješka dok se vozimo kući.

– Vjenčanje?

– Da.

– Ma kakvi, nemoj baksuzirati. Prvi put nam je uspjelo, ne izazivaj sudbinu.

Mislim u sebi: "Ne traži vraga!"

Smijao se. Ulica je nekako tužna, tiha. Mačka preskoči preko zida i kanta smeća se zakotrlja. Ponegdje samo žmirka svjetlo. Nedjelja je. Niko ne rani na posao. Nad Ismihaninim prozorima potpuna tama. Ne spava, sigurno. Čeka novi dan u ćošku naslonjača i nada se nekom novom putu. Ja se također nadam. Ona je izgubila svaku nit koja životu daje smisao.

***

Alarm je zazvonio, a kao da nisam ni trepnula. Polusvjesno pipkam oko sebe da ga isključim. Umorno tijelo nema snage da se pomjeri. Nedjelja je. Zaboravih ga isključiti. U sjećanju mi prethodni dan. Sanja, svadba... A onda se prisjetih Ismihane. Skočih kao ožarena. Nije mi se više spavalo. Danas moram biti tu. Jučer sam je zapostavila. Molila me da se posvetim Sanji.

– Kuda ćeš? Tek što smo zaspali – Emir se vrpolji.

– Moram vidjeti šta je s Ismihanom.

– Ma svako normalan sada spava. Nećeš je buditi.

– Elma ne spava. Ona nikad ne spava.

Na prvo zvono javila se.

– Znala sam da ne spavaš.

– Pa nema svako društveni život kao ti. Zaspala sam prije devet. Jučer je bio naporan dan. Nego, šta ti radiš ovako rano?

– Nisam mogla spavati.

– Znam, znam. Nemoj se brinuti. Sve sam ja riješila.

– Kako je Ismihana?

– Ne znam šta da ti kažem. Rastale smo se odmah poslije ročišta. Nije mi dozvolila da joj pravim društvo. Htjela je biti sama.

– I ja gluposti pitam. Naravno da nije dobro. A on? Kako se ponašao?

– Kao i svaki kreten. Borio se za svaku marku, svaki pedalj imovine. Znaš da je želio zadržati kuću, a Ismihani isplatiti bijednu sumu.

Kao da me neka nadnaravna struja pogodila u svaki živac. Mogla bih ga rastrgati na komade kad bih ga samo dohvatila. Koliko god upoznavali loše ljude, zle, podmukle, licemjerne, svako novo zlo šokira iznova i postavlja prosto pitanje na koje nema odgovora – kako je moguće da su ljudi toliko zli?

– Emina, jesi li tu?

– Tu sam. Samo sam šokirana. I bijesna.

– Ali sam se iznenadila koliko je bila smirena. Nailazila sam na svakakve ljude, ali Ismihana me šokirala. Nije ni trepnula. "Moja Elma, pa on je uzeo cio moj život, tresnuo ga o zemlju i razbio na milion dijelova. Zašto bi me iznenadilo da mi želi oduzeti imovinu? On je ionako siguran da je to sam stekao, zaslužio. A ja sam zaslužila baš ovo."

– Nije, valjda, uspio?

Smijala se.

– Ne može on biti toliko pametan. To mi je bio dodatni podstrek da ga oderem.

Našla je baš pravu riječ. Svinju treba oderati.

– Na kraju svega prišao nam je i priprijetio: "Još ćemo se mi vidjeti!" Nisam se ni snašla da mu odgovorim, ali Ismihana jest: "Ne viđam se s bivšim muževima ni s bivšim ljubavima. Posebno ne u svom domu. Tamo više nisi dobrodošao!"; a on se zajapurio kao da će prepuknuti.

Ima ona snage. Potcijenila sam je. Bit će dobro. Udarila je o dno, ali se sabrala, podigla se jača nego što je bila. Možda joj je sve to trebalo da počne misliti na sebe.

– Elma, hvala ti puno. Znaš koliko je meni sve ovo značilo!

– Pa eto, možeš me častiti nekim ručkom kad ti bude zgodno.

– Može, naravno, i Ismihanu ću pozvati.

– Nisam sigurna da je to pametno. Neka je malo prođe, ja ću je samo podsjetiti na užasan dan.

– Elma, znaš li koliko si pametna?

– A znam. Znaš li ti koliko si sretna?

– Malo tvoje pameti ne bi mi škodilo. A sretna si i ti. Ne izazivaj vraga.

Čim sam spustila slušalicu, napravih dvije šoljice kahve i izađoh na gumno. Gledala sam u spuštene rolete. Neću joj kucati. Možda ipak spava. Ako je budna, vidjet će me. Iz šoljica je već odavno prestalo dimiti, a ja sam, zagledana u svoju tačku, vrtjela teške misli. Jutarnja svježina prijala mi je, ali, svejedno, dan je vonjao na nešto teško, sumorno.

– Ima li mjesta za tvog muža?

– Nema je, Emire.

– Ti si baš opsjednuta. Žena spava. Pusti je na miru.

– Ja ću ipak pokucati. Ne mislim da spava.

– Kako ćeš ovako rano udarati nekome na vrata?

– Pozvonit ću jednom. Ako ne otvori, vratit ću se.

Nije me zaustavljao. Znao je da bi to bilo uzalud. Pozvonih jednom. Ništa. Još ću samo jednom. Lagano pokucah. Dobro. Neka ti bude. Pustit ću te. Vratih se na gumno i s Emirom u tišini popih kahvu.

Nekad gumno, pa igralište, a onda naša ispovjedaonica. Sada ni jedno ni drugo ni treće. Sad je gumno mjesto gdje caruje tišina.

Pitam se kad je ovdje prštalo od sreće. Valjda onda kad se zemlja obrađivala samo ljudskom snagom, kad su žene radile teške fizičke poslove, a poslije njih pripremale obroke za mnogočlane porodice, sve za sutra, pa opet, prije nego što zora zarudi, ustajale da podmire stoku, pa u polje. Rađale i odgajale djecu, mnogo djece, bez obdaništa, igraonica, bejbisiterki. Danas žena uglavnom službuje, ali uvijek ratuje s vremenom, uvijek joj se žuri, ali ništa ne stiže. Vrijeme u kojem ste slobodni, a slobode nigdje. Ništa na Balkanu nije doživjelo toliku transformaciju kao život žene (ovdje se inače ništa ne mijenja, a kako i bi – tek što se oporavimo od prethodnih stradanja, prizovemo sljedeći rat i tako ukrug). Borba je za život, ljepši, bolji, lagodniji, slobodniji. Ali, nisam sigurna da se ostvarilo išta od toga; borba još traje. Jesmo li promijenile smjer, tražile hljeba preko pogače, mijenjale i ono što je dobro samo zarad promjene? Jesmo li izgubile kompas, pa svaka luta za sebe, sudaramo se s prošlošću i budućnošću, strahom od onoga što

je prošlo i onoga što bi moglo biti, a sadašnjost ne shvatamo? Mene su okružile baš takve: Elma, Željezna Lady (žena iz budućnosti kojoj bi i roboti mogli pozavidjeti) ili Ismihana, koja je potpuno zavisna od partnera, koja živi njegov život, a kad on više nije tu, život je stao.

Gumno je sada bilo moja ispovjedaonica gdje postavljam pitanja, a onda, zagledana u jednu tačku, pokušavam pronaći odgovore. To je moj problem. Previše je pitanja. Nemam odgovore. A i da ih imam, šta bi to promijenilo? Svako plovi svojom lađom.

***

– Jučer sam te tražila cijeli dan. Kucala, zvonila...

Samo se pomjerila ustranu da prođem. Super. Dovoljno. Otvorila mi je. Ako i ne bude htjela razgovarati, šutjet ćemo. Posmatram je. Bez riječi je krenula ka kuhinji.

– Ne moraš praviti kafu,već sam popila.

Nije odgovorila. Plašila me njena šutnja. Lakše bi mi bilo da plače, vrišti, bilo šta. Šutnja je bila gotovo nepodnošljiva.

– Ismihana?

– Molim?

– Jesi li...?

– Jesam li dobro?

– Nisam tako mislila.

– Ma ne brini se, stara moja. Preživjet ću.

– Naravno da ćeš preživjeti.

Sjela je nasuprot meni. Iz džepa izvuče kutiju cigareta.

– Ti sad baš pravo? – pokušavam se našaliti.

– E, pa, eto, sad sam ti velika djevojčica. Čuj "djevojčica"? Kako se zovu one koje muž ostavi? Raspuštenica... Hm, zanimljivo. Ima nešto u toj riječi.

– Ne lupetaj, ti si moja djevojčica. Elma mi je sve ispričala.

– Eh, eto, sad ti je jasno s kakvim sam idiotom živjela. Ali, znaš, i nesvjesno mi je olakšao. Jutros sam se probudila i shvatila da ništa nisam izgubila.

– Ma ti od danas počinješ živjeti.

– Izgubila sam godine života. Ali dobro je, nije kraj. Prvi put sam slobodna. Nadam se: i pametna da naučim živjeti. Naučila sam... na vlastitim greškama, nažalost.

– To je bio tvoj put, morala si ga preći. Da bi ovaj drugi zaslužila.

– Nisam baš sigurna. Ali ti si moja prijateljica koja ne osuđuje, koja sve razumije. Vjeruj mi da ja sebe sada ne razumijem. Kao da sam bila druga ličnost u ovoj istoj koži.

– Ko sam ja da sudim? Niko od nas nije bezgrešan. Ti si povrijedila samo sebe. Za sve druge bila si najbolja.

Okrećem se oko sebe. Jedna fotografija na zidu. Željela je ukloniti sve tragove prethodnog života. Pored vrata crne vreće.

– Spakovala sam smeće. Ako niko ne dođe, bacit ću u kontejner.

Bile su to njegove stvari.

– Ja bih to davno u kontejner. Odvratno mi je bilo sve što me podsjećalo na njega. Neka! Najveći dio sam mu ja kupila. Ako hoće, neka on baci. Ali, kakva je stipsa, ne bi me iznenadilo da dođe po njih.

Ponovo ona sjena na očima.

– Moram ti nešto reći, mila. Koliko god sam pokušavala skloniti sve što me podsjeća na njega, vidiš i sama, slike su tu. Mislim da ću se preseliti. Ova kuća nije više moj dom.

– Razumijem te. Neka bude onako kako si odlučila.

– A opet... nedostajat će mi. Nedostajat ćeš mi ti.

– Bože, pa nisam umrla. Ja ću biti uz tebe kamo god se odseliš.

– Znam. Ali sve će biti drugačije. Falit će mi ovo naše gumno.

Zagrlih je. Koliko god sam se trudila, nisam mogla sakriti bol. Kao da je i dio mene umro. Navikla sam da je tu, da sve čujem, i dobro i ono najgore, ali bila je tu. Sad sam se bojala da će otići, da neću znati kad joj trebam. A trebala je i ona meni.

– Zašto sad ti plačeš? Dobro, evo neću, ostat ću. Srušit ćemo je, pa ću napraviti novu – pokušavala me nasmijati.

– Vrijeme je da ti misliš na sebe. Drugi neka se prilagode. Ja sam samo sebična i nedostajat ćeš mi. Ako ti je teško, pređi kod nas dok se ne snađeš. Ne moraš ovdje boraviti.

– Ma ne. Tu si. Već sam počela tražiti neki stančić. Šta meni treba? Sobičak za početak.

– To je najmanji problem. Samo ti budi dobro. Tražit ćemo zajedno.

– I posao tražim, samo da znaš. Znaš da tvoja drugarica nema neko obrazovanje. Dvije godine na fakultetu ništa mi ne znače bez diplome. A radila bih bilo šta.

Izašla sam mnogo rasterećenija. Znam da joj duša krvari, ali bori se. Makar se pretvarala, ali se smješkala. Bila sam i tužna jer sam znala da je jedan dio života iza nas. Ismihana odlazi, ulica će biti pusta. Sama ću piti kahvu na tom gumnu dok se druge komšije dosele. A onda ću možda napokon početi koristiti terasu koja gleda na drugu stranu, na drugačiji život.

***

Jutros sam poranila. Ne kasnim na posao. Polahko se vraćam na staro. Otvaram vrata kancelarije. Elma je, naravno, tu.

– Ti si stvarno bolesna – smiješim se, a dijelom to i mislim. – Pa imaš li ti svoju kuću?

– Imam, ali tamo nemam šta raditi.

Rastužila me malo ta rečenica. Ljudi bježe od kuće. Mnogo ih je. Bježimo od mjesta na kojem nismo sretni. Čudila sam se kolegicama koje su na sve moguće načine pokušavale izbjeći penzionisanje. Ali zakon je neumoljiv. Kad otkuca vrijeme, jednostavno te precrtaju. Kraj! Svoje si dala. Sad si slobodna. Preko noći te zamijeni novo lice. Mlađe. I sve za šta si vjerovala da bez tebe neće funkcionisati ide dalje. Kao da nikad i nisi bio prisutan. Ljudi te pamte kratko vrijeme, ponekad ih podsjeti neki detalj, neki predmet koji si zaboravila staviti u onaj paketić. A u paketić bi stalo sve. Četrdeset godina rada. Nekad sam se i ljutila: pa šta još traže? Idite kući, uživajte s porodicom! Nisam znala da porodica ne čeka svakoga. Mnogima je posao bio izlaz iz pakla, a kad se sva vrata zatvore, ne ostane ništa. Poslije, kad bih ih sretala, ostala bih šokirana koliko su se brzo mijenjale, topile se, umirale. "Nemam više osjećaj da nekome trebam, dijete moje", objasnila mi je jednom kolegica dok je svojih četrdeset pakovala u paketić. "Ujutro ću se probuditi i kuda? Svejedno. Mogu i da se ne probudim. Nikome više ne trebam. Svi su otišli za svojim životom." "A zašto ne biste putovali, kolegice? Nadoknadili sve što ste propustili." "Ništa se nadoknaditi ne može. Kuda ja sad da putujem? I s kim? Muž je toliko bolestan da mu je i dvorište daleko. A nema ni volje. Nikad nismo putovali, sada ne znamo ni kako bismo. Pola života provela sam za ovim stolom. I bio mi je dovoljan. Kuda ću sad?" Mislim, ne treba se ničemu potpuno predati. Posebno ne

poslu. Ionako će jednog dana to raditi neko drugi. Kao da te Bog nije ni dao.

– Jučer su ovdje planirale nešto, ne znam je li te neko obavijestio. Posjetit ćemo Ednu. Imala je toliko radosti i žalosti, a nikad joj nismo otvorili vrata. Nekako kao da je to izbjegavala, ali danas ćemo joj samo saopćiti, neće nas imati priliku odbiti.

– Lijepo – iskreno sam se obradovala. – Naravno da ću ići, samo da obavijestim svoje da se organizuju.

Direktorica otvori vrata.

– A, vidim, danas ste i mene pobijedile. Elma, evo ti dio novca za danas, ja neću stići, ali vi možete malo ranije krenuti, danas nemamo težak raspored.

– Hvala Vam, direktorice.

Izašla je. Vjerujem da je imala vremena, ali nije nikoga posjećivala niti ko nju, bila je potpuno zatvorena. Ja sam to poštovala. Svako ima pravo izabrati način na koji će živjeti.

– Eh, evo je. Slušaj: danas poslije posla doći ćemo ti na kafu. Ništa nećeš spremati, dolazimo na jednu kahvicu i svako svojoj kući.

Stajala je na vratima kao zaleđena. Neprijatan izraz na licu kao kad se nađemo u situaciji koju bismo rado izbjegli, ali biva kasno.

– Ali danas... danas ne mogu...

– Možeš i hoćeš. Ranije izađi s posla, direktorica je sve odobrila, a mi ćemo ti oko trice pozvoniti na vrata.

Bez riječi je prišla svom stolu. Bez riječi je ostala do kraja radnog vremena. Bî mi je žao. Možda griješimo. Možda ima razloga zašto ne želi da je posjetimo. Možda "katil"... Hm, to je sigurno. Možda baš zato trebamo otići.

Pred kraj radnog vremena Ismihana me iznenadi posjetom.

– Završavam neku papirologiju, znaš kako je to sad kod mene, pa sam svratila ako imaš vremena da izađemo malo na zrak.

– Joj, mila, već smo dogovorile posjetu kolegici, tako da...

– Zašto Ismihana ne bi mogla s nama? – Elma me iznenadi prijedlogom.

– Ma neee, šta bih ja tu radila? Pa ni ne poznajem gospođu.

– Ma ideš s nama. A znaš Ednu, kako ne znaš? Prijat će ti tračarenje sa ženama.

I meni se ta ideja učinila odličnom.

Nakon kraćeg uvjeravanja Ismihana prihvati prijedlog.

Priđosmo sumornoj kućici. Okolo ni cvijetka ni travke. Kao da je sve umrlo i kao da niko tu već godinama ne živi. Ispod krova gnijezdo tek svijeno. Živi se ovdje. Edna je u kući, možda...

Ne znam. Tražila sam neke tragove, a samo sam vidjela sjene koje su mi stvarale jezu napuštenog doma. Umjesto zvona, pored vrata rupa s presječenim kablovima.

– Pokucaj – prošaptah Elmi.

Ona me čudno gleda.

– Zašto šapućeš?

– Ne znam.

Neko je prilazio vratima. Pojavi se krupan čovjek. Gledao nas je nekako bezvoljno. Neuredan, izgledalo je kao da se tek probudio. Košulja pogužvana, izvučena iz raspojasanih hlača, lice sakriveno neurednom bradom. Gledao nas je kao kad

pijanica gleda konobara koji mu odbija donijeti još jednu. Bože, u šta se mi upustismo... Da smo barem zamolile kolegu Esmira da krene s nama...

– Da? – upitno nas je gledao, kao da je iznenađen što četiri žene vidi pred vratima.

– Dobar dan – Elma se, naravno, prva snašla. – Mi smo Ednine kolegice, došle smo joj u posjetu.

Edna se pojavi iza njegovih leđa. Izgledala je kao preplašena srna koja bi najradije pobjegla i ostavila nas tako na vratima.

– Uđite, drage moje, zaboravila sam ti reći – sada je već gledala u raščupanog. – I mene su iznenadile prijedlogom... – kao da se izvinjavala.

Nešto je zabrundao sebi u bradu i povukao se.

Uđosmo u uzak hodnik. Pitam se kako onoliki čovjek tuda prolazi. Provela nas je do dnevne sobe. Soba kao kutija u koju je natrpano svega i svačega i nečija ruka dobro bi došla da to sve vrati na svoje mjesto. Edna se izvinjavala dok je razbacane novine kupila sa stola.

– Ma pusti, molim te, da vidiš kako je kod mene. Ema nema živa mira. Sretni smo kad ne stanemo na neku od igračkica, pa nas mozak zaboli – malo sam se opustila, pa je pokušavam odobrovoljiti.

Nije bio važan taj nered. Postoje kuće koje, i kad je u njima sve razbacano, odišu toplinom, urednošću, čistoćom. Ova je bila od onih u kojim je sve lijepo posloženo a, opet, sve tako neuredno. Nije bilo ni traga toplini kojom odiše uredan dom.

On sjede u fotelju. Uze daljinski i nastavi gledati sportski program. "Kakav neotesanko!", mislim u sebi. Nije se potrudio ni košulju zakopčati. Na stoliću do fotelje napola ispijena boca. Sve se osjećalo na alkohol.

– Sad ću ja, samo da nam kahvu napravim – brzo je nestala.

– Lijepa Vam je kućica – Elma je pokušala odobrovoljiti mrguda.

Pogleda je i cinično se osmjehnu.

– Što "kućica"? Vi sigurno živite u nekom dvorcu.

– Nisam tako mislila – Elma se, kao, izvinjavala. – Rekla sam to onako, od milošte. Pravi jedan dom.

Mislim: "E, sad si ga pretjerala! S ovim namćorom i najljepša kuća izgledala bi kao straćara." Esma i Ismihana nisu progovarale. Ismihana se stisnula uz mene. Vjerujem da je već požalila što je došla.

– Dragi, hoćeš li i ti s nama popiti kahvu? Možda želiš u radnoj sobi.

– Eh, u radnoj... Tamo nemam televizor, a vidiš da je utakmica.

– Edna, imaš divnu terasu, mogle smo napolju piti.

Riješit ćemo te se, namćore, makar crkla!

Zahvalno me pogledala. I ona ga se željela riješiti, više nego ja.

– I meni donesi kolač – čujem ga dok izlazimo.

– Crkni! – procijedila sam kroz zube.

Ismihana me čula i sva se stresla, suzdržavala se da ne prasne u smijeh. Čim smo izašle, i Edna se promijenila. Postala je ona umilna ženica iz kancelarije, nasmiješena, zahvalna. Uživale smo u popodnevnom druženju.

– Ednaaa! – zagrmilo je iz dnevne.

Poskočila je kao da je u njoj pedeset kilograma, a ne još gotovo toliko i nestala.

– Kakav bolesnik! On je ozbiljan sociopat – Ismihana šapuće.

– Ma možda je samo namćor, ne mora značiti. A možda mu i nije dobar dan.

– Kad ti kažem, ovaj je bolesnik, gori od onog mog. I ne govorim ti to zbog njegovog ponašanja nego zbog njenog. Ovo sam bila ja. Sigurna sam da je ona jedna sluđena, zlostavljana žena.

Elma je sluša i potvrđuje glavom.

– Znači, i ti misliš?

– Nažalost, Ismihana je u pravu.

– Pa zašto ostaje? Ne razumijem.

– Zašto sam ostajala ja? To su ti ozbiljni manipulatori koji te prvo naprave ovisnikom o njima, pa tek onda njihovom žrtvom. Vrte vas ukrug dok ne zaboravite ko ste, šta ste, gdje pripadate. Ubiju svaku mrvu samopouzdanja u vama. Strah vam utjeraju u kosti.

Uđe Edna, a Ismihana zašutje.

– Izvinite, nešto mu je trebalo.

– Ma zašto se izvinjavaš? Mi ćemo ionako još kratko.

Nije nas zadržavala. Ostatak posjete sjedila je kao na iglama. Bî mi žao Ismihane što je sve to preživljavala. Rekoh joj to dok smo se vraćale.

– Ma neka, žao mi žene, a meni je lakše kad vidim ovakve monstrume, sjetim se koliko imam razloga biti sretna. Nego, ti vidi kako Edni da pomogneš.

– Ma kako da joj ja pomognem, draga Ismihana?

– Lijepo, ohrabri je, kao što si mene.

– Kako sam tebi pomogla?

– Tako što si me uvijek pogledom opominjala kad sam modra s tobom sjedila na gumnu. Nisi govorila, ali očima bi mi sve rekla. Najteže mi je bilo kad bih vidjela tvoje sažaljenje. To me baš boljelo, ali i davalo snagu.

– Znači, sve si vidjela. Nisam znala kako ti reći. Bojala sam se da se još više ne povučeš.

– A ja sam jedva čekala da me pitaš. Gušilo me sve to, a stid me bilo prva reći. I opet sam čekala da on prekine to prokleto kolo. Hvala Bogu pa jest.

– Znači, bolje je da je nešto pitam.

– Mnogo. Možda će u tom trenutku reagovati kao da je uvrijeđena, ali, vjeruj mi, njoj treba neko da shvati da mu je bitna.

– Ne brini se – Elma se uključila. – Ipak sam ja majstor za razvode.

Smijemo se.

– Potrudit ćemo se ovih dana da je malo izvedemo iz kuće. Mora. Ugušit će se u onom sivilu.

– Kako ti reče – "divna kućica"?!

– Joj, šuti, morala sam reći bilo šta. Bolje i to nego da je izvadio kakav čekić, pa nas zatukao.

Smijale smo se njenim blesavim opaskama. A izgledao je baš tako.

***

Ne sjećam se šta sam sanjala, ali probudio me Emir. Niz čelo se slijevao znoj.

– Nešto si loše sanjala?

– Ne znam... ne sjećam se. Jesam li u snu pričala?

– Nešto nepovezano. Nebitno, spavaj.

– Sad ne mogu.

Ustadoh da popijem vode. Šest je sati, a u sedam inače ustajem, pa ću napraviti kahvu, pripremiti doručak za Emu. U sedam zazvoni telefon.

– Halo?

– Jesam li te probudio?

Otac. Nešto se desilo.

– Jesi li dobro, tata?

– Dobro sam.

– Mama?

– Dobro je i ona. Ako stigneš, poslije posla svrati malo.

– Je li se nešto desilo?

– Ništa se ne brini. Svrati poslije posla.

– Doći ću sada. Spremna sam već, ima vremena do posla.

Spustio je slušalicu. O čemu bi razgovarao? Nešto se sigurno desilo. Ne bi me ovako rano zvao. Ostavih Emiru poruku i krenuh. Zatekoh ga na terasi, samog.

– Tata, šta se desilo? Gdje je mama?

– Još spava. Nisam je htio buditi.

– Kako misliš "spava"? Pa ona ustaje prva.

– Noćas nije zadugo zaspala.

– Šta se desilo, tata?

Gledao je ispred sebe. Lice blijedo, podočnjaci, slika čovjeka koji dugo nije spavao.

– Mama se sinoć čudno ponašala.

– Kako misliš "čudno"? Kako, je li nešto rekla?

Šutio je. Da mu nije nešto predbacila? Da nije...

– Nije me mogla prepoznati.

Kao da me grom pogodio, prošao kroz svaki dio tijela. "Nije me mogla prepoznati." Bože dragi... Ona koja je uvijek sve znala, sve kontrolisala. Sad je gubila razum. Ma ko zna u kakvom je bunilu bila... Noći su čudne. Možda ju je umor savladao.

– Možda je to samo trenutak, tata. Možda je bila umorna.

Pokušavala sam se sabrati, ali me šokiralo to što ga nije mogla prepoznati.

Šutio je. Kao da mi ne vjeruje. A opet me ispod oka pogledao. Kao da mu je moja primjedba ulila malo nade.

– Ostat ću s tobom.

– Ma pusti, moraš na posao, mogu ja.

– Ne moram ja nikud, čekat ću da se majka probudi.

Sjedili smo u tišini. Nikad ga nisam vidjela takvog. Tako tužan, izgledao je još stariji. Pogrbio se. Preda mnom je sjedio starac koji se plaši onoga što slijedi. Bez majke bio je izgubljen. Pod starost, bio je dijete o kojem se brinula. Sad su bili istinski povezani. Bili su prijatelji koji su se razumjeli bez riječi, čak i u beznačajnim sitnicama kojima su ispunjavali dane.

– Otkud ti ovako rano?

Majka stoji preda mnom, odjevena, počešljana, uredna kao i uvijek. Nikad iz sobe nije izlazila dok se ne bi dotjerala.

– Malo sam svratila prije posla.

– Sad ću nam brzo kahvu napraviti.

– Neka, ja ću, mama.

– Ma sjedi, molim te – već je nestala u kuhinji.

Otac me gleda. Kao da mu se vratila nada da je to bio samo trenutak pomračenja.

– Ipak ćemo otići do bolnice. Da čujemo šta ljekar kaže – nisam ga smjela ostaviti zabrinutog.

– Možda ipak da sačekamo. Kako da joj objasnim? Samo ću je nasekirati. Neka se malo odmori. A možda sam i ja pogrešno shvatio. Čovjek u noći zapadne u bunilo.

Najviše je tako tješio sebe. A ja sam silno željela vjerovati u njegove riječi.

– Šta se vas dvoje domunđavate? Da mi ne krijete nešto?

Gleda me svojim bistrim očima. Ima u njima još života. Ne predaje se moja majka. Nikad nije, pa neće ni sada.

– Ma šta bismo se domunđavali? Hajde da popijemo kahvu, pa da Emina ode na posao – otac ustade i blago joj dodirnu rame.

– A gdje si ti krenuo?

– Da uzmem pepeljaru.

– Neka, ja ću. Samo ti sjedni. Progovori koju riječ sa kćeri.

Gledam ih. Smiješim se. Kao djeca su. Kažu da se u starosti često vratimo u doba kad smo bili sretni, slobodni. Prisjetimo se djetinjstva kao da se želimo odmoriti od oluja koje su nemilice i bespoštedno vitlale našim životima, vratimo se u doba kad nas je majka milovala. Nisam prihvatala da se krug života mojih roditelja polahko zatvara. Kod drugih sve lahko objasnimo. Starost, godine... A kad čujemo da je neko u poznim godinama preselio, nekako nam je to sasvim normalno. "Pa i živio je." Samo naši roditelji godina nemaju. Nikad nisu dovoljno stari. Nismo nikad spremni prihvatiti da se i njihov sudbinski krug zatvara.

– Sigurno si mu ti nešto rekla, zlobnice mala – majka me blago kucnu po koljenu. – Čuj: on sam da nešto uradi u kući...

Ti bi prevaspitavala čovjeka i pod stare dane.

Nisam je slušala. Gledala sam i uživala u svakom njenom pokretu. Uhvatih je za ruke, poljubih obje.

– Hvala ti, majčice moja.

– Za šta? Šta je vama jutros?

– Hvala ti za život koji si mi podarila, svu ljubav kojom si me hranila, strpljenje kojem si me učila, a ti si tu bila najbolja.

Sjela je pored mene. Ruke su joj drhtale. Džennetske ruke.

– Znam da nisam bila najbolja majka. Znam to dok gledam tebe i Emu. Nisam znala bolje. Nisam te baš uvijek štitila.

Nekakav žal joj u očima. Nije znala bolje. A bila je najbolja. Dala mi je sve što je mogla, sve što je imala.

– Pusti sad to, majko. Bila si i sada si najbolja majka. Nemoj se brinuti.

– Žao mi je što neke odluke nisam na vrijeme donijela.

– Ma pusti, molim te. Ko se još životu suprotstavio? Nemoj misliti o tome. A sada vidim da je svaka tvoja odluka bila ispravna. Sve drugo bilo bi pogrešno. Muči li tebe nešto, majčice?

– Ništa, kćeri. Baš ništa. Svi ste mi zdravi, sretni. Šta čovjek više da očekuje? Bog mi je dao i više nego što sam tražila.

– Ništa osim dobra ti ne zaslužuješ. Ne umaraj se previše. Tu je i tata. Pomoći će, iako pomoć ne znaš tražiti. Nauči to, majčice. Mi ćemo te rado poslušati.

– Pusti ti to. Nama hizmetiti još mogu. Za drugo mi snage i ne treba.

Otac se pojavi na vratima.

– Emina, zakasnit ćeš na posao. Hajde, sine, a ja ću s majkom u miru popiti kahvu.

Tog dana samo sam gledala u telefon. Od posla nije bilo ništa. Zvala sam oca nekoliko puta. Majka se ponašala uobičajeno. Možda se to ocu samo učinilo. Tugu i gubitak teško prihvatamo, pa dopustimo iluziji da nadjača, želimo povjerovati i u ono čega nema. I ja sam radije živjela u iluziji. Šta mi je istina mogla donijeti? Da majka polahko odlazi, oprašta se um, pa će duša polahko otploviti. Za tu istinu nisam bila spremna. Ne još.

Usred noći zvuk telefona. Emir se javlja. Obavljao je takav posao da je to bilo gotovo uobičajeno. Telefon je zvonio u svako doba. Nekad bih ga prekorila zašto telefon čuva pod glavom. Nije zdravo, makar da se u snu odmori. Ali džaba. Njegov posao bio je takav. Čujem ga samo kako kratko odgovara: "Aha, aha... aha... Doći ćemo odmah." Prekinuo je vezu. Pogled mi je bio dovoljan i sve sam razumjela i prije riječi.

– Otac. Majka je u bolnici.

Ništa više nisam čula. Tražila sam ključeve auta. Emir me smirivao, ne znam ni kako sam se obukla. Pogledah Emu.

– Probudit ćemo Ismihanu – Emir je bio pribraniji.

Čim smo pokucali, vrata se otvoriše. Još Ismihana ne spava. U dvije rečenice sve sam objasnila. Prigrlila je Emu i odnijela je u krevet. Zatvorih za njima vrata. U autu nismo progovorili ni riječ. Dug bolnički hodnik, nigdje mu kraja. Kao zmija isplazio jezik, pa krivuda. A ja jurim, noge mi teške. Vidim oca kako poguren sjedi.

– Oprostite što sam vas ovako nadigao – uspravi se kad nas ugleda.

Uplaših se onoga što sam vidjela. A još jučer sam vidjela oca. Preko noći starost mu se na lice navukla.

– Dragi tata, šta pričaš? Pa koga da zoveš osim nas? Što si

ti vozio, što nisi odmah zvao? Gdje je majka? Šta se desilo?

– Probudila se usred noći. Tražila je prvo svoju majku. Kaže da joj je obećala da će se brzo vratiti, a sad je nema. Plakala je i dozivala je. A onda je tvog brata dozivala. Tepala mu je kao da je među nama. Stezala je jastuk i pjevala mu uspavanku koju mu je svake noći pjevala dok...

Plače otac. Majka se vratila svojoj boli. Duša je popustila, nagomilana bol eksplodirala i razorila sve što se poslije dešavalo. Željela je zatomiti svoje rane, pa se vratila u vrijeme kad ih nije bilo. Čovjek se jednom rodi i mnogo puta umre. Vratila se majci, gdje je bila zaštićena, sklonjena u njenom krilu od sve boli, stradanja, bez obaveza i velikih želja, osim da tu i ostane. Miriše joj haljina na džennet, na jorgovan, čistoću, ustreptalu dušu, na strah i skučenost.

Vratila se mati svom prvom čedu, koje je isto tako stiskala, štitila od svega, molila Stvoritelja da joj ga čuva, ali ga je uzeo, otkinuo od njene duše. Vjera i sabur bili su jači. Nije odustajala od šaputanja molitvi da joj ga najljepšim baščama nagradi, da joj pored njega mjesto ostavi kad ih jednog dana spoji. Bježala od stvarnosti, od nas. Majčice, zar ti ja nisam dovoljna? Ne ostavljaj me još jednom, ja toliku snagu i sabur nemam.

Ljekar se pojavi na vratima. Gledali smo u njega bez riječi. Silno želimo da nam nešto kaže, a u isto vrijeme od straha bih produžila taj tren neizvjesnosti.

– Doktore, kako je moja supruga? – otac se prvi pribrao.

– Ne mogu vam još ništa reći. Ostat će nekoliko dana na pretragama. Vi možete ići da se odmorite.

– Možemo li je vidjeti? Moram je vidjeti – krenula sam ka bolničkoj sobi.

Bio je to Emirov školski drug. A nije ni bilo smisla

zaustavljati me. Vidjela sam vrata majčine sobe i, prije nego što je klimnuo glavom, već sam krenula.

– Uđite, samo nakratko. Potreban joj je mir. Uključili smo terapiju.

Otvorih vrata. Ispružena na bolničkom krevetu, ruku spuštenih niz tijelo kao da se predala i vapi: "Evo, neka prestane kucati ovo srce, ja sam svoj krug završila. Idem tamo gdje me čekaju oni koji su mi radost i smiraj donijeli." Oči zatvorila, lice još bljeđe, sraslo s bijelom posteljom. Krik u grlu zadržavam, a osjećam da će me ugušiti, tijelo se skamenilo, suze presušile. Moja majka leži. Ona koja je mogla po cijele dane trčkarati i tražiti nove poslove, koja nas je sve opsluživala, o svima brigu vodila. Sad je kao beživotna ležala na bolničkoj postelji. I sada, kad prvi put oną treba nas, stojimo nemoćni i molimo se da nam je Stvoritelj vrati. Ona bi znala šta treba uraditi, kazati, kuda krenuti. Mi nismo znali. Bez nje smo bili latice cvijeta čiji je korijen istrgan i sada čekamo da uvehnemo. Soba se okreće oko mene. Osjetih kako me Emir pridržava. Nešto mi šapuće, ali ne razumijem ga. Čujem samo vapaj duše: "Vrati mi se, majčice moja!" A nije se vraćala. Na licu smiraj. Majka je sve dugove podmirila. Toliko je dobrote posijala, nikad nikome ni koliko trun zla nije nanijela. Ruke leže pored tijela. Sve svoje poslove pozavršavale i sada miruju. Brazde života na njima mozaik prave i nose priče sa sobom. Sve one koje majka nikad nikome ispričala nije. Vidi Bog, zna Bog. I njoj dosta. Gledam je skamenjena. Makar da mi ova slika ostane. Da je tu, s nama, u istoj sobi. I tišinom nam je sve govorila, put pokazivala. Spavaćica se oko tijela obavila, ona "za ne daj Bože", koju je čuvala. Tijelo mršavo, gotovo sraslo s krevetom.

– Majko?

Nisam znala čuje li me. Tijelo je mirno ležalo.

– Majko?

Dodirnuh joj ovlaš ruku, kao da sam se bojala da je ne povrijedim. Spava. Ostat ću noćas pored nje. Zamolit ću doktora. Ne mogu dozvoliti da se ovdje sama probudi, izgubljena. Mora imati nekoga poznatog pored sebe. A ko zna hoće li me prepoznati. Kad sam im rekla odluku, otac nije htio čuti.

– Idi ti, Emica će se zabrinuti. Idi, molim te.

– Ali, tata, hoću da budem uz nju.

Otac je sve češće plakao. Vidim koliko mu je teško. Ruke mu podrhtavaju. Izgledao je mnogo starije. Koliko je majka smirajem odisala toliko je on bio uznemiren.

– Znam da nisam uvijek bio dobar suprug ni dobar otac. Molim te, ne uskraćuj mi ovo. Ne želim se odvajati od nje. Makar ovo što nam je preostalo da učinim kako treba.

Emir me pogleda, i on isto razmišlja. Doći ćemo rano ujutro. Neka otac ostane. Ujutro ćemo ga odvesti kući.

– Odmarat ću se ja ovdje pored nje. Kući bih izludio. Šta ću tamo sam?

Tata moj, svi ćemo jednog dana biti sami. Onako ćemo kako budemo morali. Koliko je puta majka bila sama, koliko je boli podnijela usamljena i izgubljena, a opet o svima nama brigu vodila... Drugog izbora nije imala. A nije ga ni tražila. Prihvatala je sve što joj je život donosio, bez pitanja, odgovora, sumnji.

Svratismo da kuću zaključamo jer je tata u onom metežu to zaboravio. Odškrinuta vrata vjetar je pokretao. Škripa vrata tada mi se učini kao neki jezivi zvuk, neko priviđenje, znak.

Uđoh. Miriše kuća. Na majku. A nje nema. Sve mi nekako drugačije, pusto i tužno. Majčice, ako tvoje ruke ne budu sve ovo milovale, ovo više neće biti dom. Samo kuća s bolnim i

najljepšim uspomenama. Sjedim, ne mogu se odvojiti od njene šamije. Otac joj je drugu stavio kad su polazili u bolnicu. Sjetio se.

Emir uđe za mnom.

– Šta to radiš? Živu ženu oplakuješ? Ostavi se gluposti i krenimo kući.

Baš je bio ljut, ali je stalno odmahivao rukama da suze skloni. On je majku davno izgubio. Tu ranu na srcu već dugo nosi. Jednom sam ga upitala prolazi li, bude li lakše s vremenom.

– Nikad. Samo rupa koja se stvori kao da se širi i, što si stariji, teže dišeš.

***

Noć je odmicala. Emir je uspavao Emu, a ja sjedim i buljim u jednu tačku. Samo u jednu tačku stale su sve slike, čitav jedan život kao na filmskom platnu vrtio se ispred mene. I sreća i tuga i ljubavi mržnja i očaj – sve se splelo u mrežu iz koje nisam mogla izaći. Majka je vehnula, a ja sam mislila: šta će biti sa svima nama? Ona nas je okupljala, držala zajedno, tješila, hrabrila. Šta će biti sa mnom? Imam Emira, Emu, Sanju, Ismihanu (Bože, potpuno sam je zapostavila, ali nadjačala me moja bol). Šta će biti s ocem? On je bez majke potpuno izgubljen. Samo da noć odmakne. Zašto mislim na najgore? Majka je još tu, među nama, trebamo joj. Zašto smo ovoliko sebični? Mislimo na sebe, a šta je s njom? Zaslužuje li da joj barem djelić vratimo od onoga što je ona nama pružila?

Emira je san prevario, pišem mu na ceduljici da idem kod majke, Emu neka ostavi kod Ismihane, vidjet ćemo se poslije njegovog posla, ja ću uzeti bolovanje. Čuvat ću majku.

Prolazim bolničkim hodnikom, istim onim od jučer, ali danas mi se učinio nešto kraćim. Majka je sigurno dobro. Javili bi da nešto nije u redu. Uzimam telefon. Nazvat ću na posao.

– Halo? – javlja se direktorica.

I jutros je stigla prva.

– Dobro jutro. Izvinite što zovem ovako rano.

– Reci, je li se nešto dogodilo?

Svi pretpostave nešto loše čim skrenemo od uobičajenog. Pozivi u neobično vrijeme, posjete, neki postupci, sve što nije u skladu s očekivanim slutilo je na neko zlo. Radost čuvamo za neko "pristojno" vrijeme. Jedino je nesreći sve priličilo.

– Majka nije dobro. Ostala je u bolnici sinoć. Upravo idem prema njoj. Danas neću doći na posao. Ni sutra. Vjerovatno ću uzeti bolovanje.

– Naravno, naravno, naravno da ćeš ostati – prekinula me. – Nemoj misliti o poslu. Treba li ti nešto?

– Ništa. Zapravo, ne znam ni sama šta mi treba. Treba mi da majka ozdravi – glas mi je podrhtavao i rado bih prekinula.

– Svratit ću poslije do bolnice. Čuvaj se. Čuvaj snagu. I ti si majka. Ne zaboravi to.

Nisam je više zvala Željezna Lady. Ni u mislima. Koliko se puta pokazalo da se oni koji se ne smiješe osmjehnu baš onda kad treba... I taj osmijeh vrijedi više od svih onih svakodnevnih, usputnih, neiskrenih, izvitoperenih. Zašto očekujemo da nam se ljudi stalno smješkaju i tim osmijehom uljepšaju naš dan? A kakav je bio njihov? Je li im bilo do smijeha? Zbog svoje sebičnosti lijepimo im etikete, vidimo ih onakvima kakvima ih želimo vidjeti.

Otac sjedi uz krevet, naslonjen na ruke, ne vidim mu lice. Osjetio je moje prisustvo. Podiže glavu.

– Tata?

– Dobro je. Budila se nakratko, ništa me nije pitala, pogledala me i opet zaspala.

– Bit će dobro, tata, sačekat ću doktora, a ti, molim te, idi kući.

Bio je na izmaku snage. Starac moj. Tijelo ga više nije slušalo.

– Neka, ostat ću još malo, donijet ću nam kahvu iz kantine.

Krenu, ali zatetura. Prihvatih ga da ne padne.

– Pruži se malo, molim te. Ja odoh po kahvu.

Telefon. Emir s druge strane. Ljuti se što ga nisam budila.

– Moraš na posao. Ti moraš biti odmoran. A ništa mi ne možeš pomoći. Neko se mora brinuti o porodici. Moram prekinuti, doktor ide prema meni. Molim te, poljubi Emu. Nemoj joj ništa govoriti za nanu.

– Dobro jutro, doktore.

– Dobro jutro, gospođo Smajić.

– Oprostite što Vas ovako presrećem...

– Ma ništa se ne brinite. Razumijem. Ali nemam Vam još nikakvih konkretnih informacija.

Bože dragi, ima li šta gore od neizvjesnosti? Ima: loše vijesti. A svi očekujemo dobre. One najbolje.

Nosim kahvu ocu. U posljednjih godinu dana zbližili smo se više nego za cijeli život.

Sreća i nesreća zbližavaju ljude, opominju, stavljaju "pred lice pravde", da se pogledamo, zagledamo u svoja djela, u ono što zaista jesmo, a ne ono kakvima se prikazujemo. Stavila je i mog oca, mene, direktoricu, Ismihanu. Svi smo stajali,

iznenađeni, skamenjeni, pomalo užasnuti, ali spremni prihvatiti istinu i s njom krenuti dalje.

Majka se pridigla. Šute. Zagledani svako u svoju tačku.

– Budna si, majko? – sa strahom joj se obraćam, a ne znam kome: onoj što se vratila u djetinjstvo, onoj koja se vratila u mladost ili ovoj ostarjeloj, koja nam svima treba.

– Budna sam, kćeri. Pitam oca zašto sam ovdje, a on šuti.

– Ništa strašno, majko, nemoj se brinuti – pružam joj svoju kahvu.

Ne znam ni smije li, ali znam koliko je voli.

– Probudila se staramajka – doktor s osmijehom prilazi krevetu. – Kako si, staramajko?

– Dobro sam, doktore, ne znam ni zašto sam ovdje.

– Brzo ćeš kući, majko, nemoj se brinuti. Postavit ću ti nekoliko pitanja i spremna si za put. Hoćemo li nasamo porazgovarati?

– Kako nasamo, sine? Pa to su moji, sve što imam. Slobodno pitaj.

– Jesi li ti, majko, imala kakvih nelagodnosti ovih dana, je li te nešto posebno nasekiralo?

Majka se na trenutak zamisli.

– Ništa, sine, a šta bi i bilo? Mi smo ti stari ljudi koji se vrte oko kuće, malo u vrtu. Mi smo svoje brige prebrinuli.

– Mašallah, majko! Dobro. Znači, nisi doživjela neki stres, nešto što bi te mnogo poremetilo?

– Ma ništa, sine.

– Majko, ti si ovdje jer si na tren odlutala iz stvarnosti.

Majka ga gleda začuđeno.

– Nisi prepoznala svog muža, majko. Vratila si se u neko prošlo vrijeme. Nije to ništa neobično za Vaše godine.

– Hoćeš da kažeš da sam posenilila? – majka se iznenada poče smijati.

Svi smo gledali u doktora.

– Dobro je, majka to dobro podnosi.

– A vi me odmah poslali u bolnicu zato što vas jednom nisam prepoznala. Ja mislila: ko zna šta je...

– Bit ćete Vi dobro, staramajko – doktor kratko pogleda karton i krenu ka vratima.

Pozdravi i dade mi znak da izađem.

– Majka je dobro. Nalazi su uredni. Jedino što možemo konstatovati jest da povremeno izgubi svijest o stvarnosti. Senilnost. A tu ne možemo ništa. To dođe i nestane. Ne znamo hoće li se vraćati i koliko često. Morate je stalno nadgledati.

– Ali, doktore, majka nije toliko stara.

– Nema Vam tu nekog pravila. Jednostavno se desi. Pratit ćemo kako će se demencija razvijati. Možda je to bilo trenutno. Svakako će koristiti terapiju, redovno dolaziti na kontrolu. Ako se nešto slično ponovi, kontaktirat ćete sa mnom.

Jednostavno se desi... Pričao je dalje, ali nisam mnogo slušala. Majka nas polahko zaboravlja. Mi bismo trebali nju tješiti, a ne znam jesmo li sposobni za to. Pozdravila sam doktora i vratila se u sobu. Majka se već pakovala.

– Čekaj, mama, ja ću to sve...

– Ma pusti, molim te, evo samo što nisam gotova. Samo da se vratim našoj kući! Niste me trebali dovoditi. Godine idu i šta je tu čudno? Ali ovaj moj stari neće da prihvati.

– Šta da prihvati, majko? Nisi ti još stara. Vitalnija si od

nas – Emir joj ogrnu mahramu preko ramena.

Blaženo mu se osmjehuje. Majka ga je voljela kao sina. Nekad bih joj u šali prebacila kako zeta voli više, a ona bi ozbiljno odgovarala: "Nema on majke, Emina moja, ne znaš ti kako je to." Ne znam, majko, ne želim ni znati.

Pri povratku smo tražili neke teme koje bi nam odagnale misli. Znam da joj je teško. Čini mi se da bih lakše prihvatila da to i pokaže. A ona se bori. Da nam olakša. Da joj ne budemo zabrinuti. Kako smo ušli u kuću, tako je počela pospremati.

– Jedan dan me nema i vidi... Stari moj, teško bi se ti snašao bez mene.

– Ma nisam ni ušao u kuću poslije tebe. Eto, tako bih... nikako.

Otac je bio izgubljen, više od majke. Okretao je glavu da suze obriše. Čitav život suzu mu nisam vidjela, a sad nije prestajao.

– Majko, ostat ću ovdje nekoliko dana. Otići ću samo da donesem nešto stvari.

– Kako ostati? A posao?

– Uzela sam bolovanje.

– Zašto? – gleda me u čudu kao da se ništa nije desilo.

– Mama, nećemo se pretvarati da se ništa ne dešava. A ne smeta ti, valjda, da tvoja kćerka bude tu.

– Ma šta pričaš? Neka te, sine. A Ema?

– I nju ću dovesti.

– E, pa, ima da se pretvaram da vas ne prepoznajem čim vas se uželim.

Bila je presretna što ću ostati. Otac je i dalje šutio. Znam da je preplašen i potrebna sam im oboma. Njemu možda i više.-

– Brzo ću se vratiti – prišapnula sam mu. – Samo da Emu preuzmem. Ismihana nije baš najbolje, neću da je opterećujem.

– Hajde, hajde, tu sam ja, ništa se ne brini.

Ostavila sam ih nikad tako nespokojna. Samo da budu dobro. Pomoći ćemo majci, možda će je Ema držati u sadašnjosti.

***

Dugo večer nije ovako bila ispunjena vriskom, bukom, smijehom. Ema je bila van sebe od sreće što će prespavati kod nane i dede. A oni su bili još gori. Igrali su s njom žmurke, pa su, kad bi pronašli jedni druge, vrištali kao pobjesnjeli.

– Dosta, smirite se malo! Odakle vama, starci, toliko energije? Sjednite, pozlit će vam.

– Ma šta pričaš? Ko ti je ovdje star? – otac se smijao.

Nikad kod njega nisam vidjela taj dječački osmijeh. Sretan je moj starac. Bože, zar je moguće da je nekada... Majka protrči pored mene i ja ispustih šoljice iz ruku.

– E, sad ste pretjerali. Pogledajte šta ste uradili. Pogledajte u šta se kuća pretvorila.

– U dom, kćeri, u dom – poljubi me zvonko. – Ujutro će to majka srediti.

Sjela sam bespomoćno. Neka. Sretni su. A ja tu nešto zvrndam. A koliko jutros su mi se pred očima prikazivale najgore slike.

– Mogu li se i ja igrati s vama?

– Neka, mama, možda sutra.

Nasmijala sam se. Ema je ljubomorno željela dedu i nanu samo za sebe. Neka ih. Uđoh u svoju sobu. Onu u kojoj sam

provela djetinjstvo. Sjedoh na krevet. Sve je bilo isto, kao nekad. Ništa nisu pomjerili. Majka je samo prašinu brisala. Sve je bilo mirisno i čisto. Povukoh prvu ladicu. Moje školske stvari. Listam, a slike naviru. Na radnom stolu moja školska slika. Gledam tu tužnu djevojčicu. Bože, koliko patnje u pogledu djeteta... Je li ovo neko vidio? Vidi li ovo majka?

Jedan, dva, tri... deset, jedanaest... Neko snažno udari u vrata i otvori ih. Otac. Stresla sam se. Sjetih se one slike kad je otvorio vrata da mi priprijeti zbog osvojene likovne nagrade: "Kakve ti slike crtaš, mala? Znači, to si odabrala da radiš u životu. Bit ćeš uspješna kao i mati. Bolje ti je da radiš nešto korisno, a ne da pišeš budalaštine!"

– Deda, jesi li se sakrio? – šapuće Ema i uvuče se pored njega.

Ema, otac i ja. S njom je igrao žmurke, sreća odzvanja kućom, a ja sam iz ove sobe slušala...

– Šta je bilo, deda? Hajde, sakrij se! – Ema ga gura.

– Izaći ćemo, mila, mama ovdje ima posla – još me jednom tužno pogledao i izašao.

Sjeća se. I njega proganjaju slike. Teško mu je. A ja ga podsjećam. Stalno ga vraćam u prošlost. Nije fer. Svi smo dovoljno tugovali. I on. Dosta mu je boli.

Ema se oko ponoći ipak predala. Zaspala je na djedovim rukama.

– Tata, prenijet ću je u krevet. A i vi biste trebali leći. Ema vam je sve poremetila.

– Ma šta nam je poremetila, molim te? Unijela nam je života, ne znam kad sam se ovako provela – majka je zadihana ležala na sofi.

Sva je bila zajapurena. Kao kakav djevojčurak.

Neće majka otići. Neće. Kad je bila najviše tužna, ostajala je, kad joj je bol dušu razarala, izdržala je. Zar da ode sad kad je sretna?

– Lijepo spavajte, vidimo se ujutro.

Spustila sam Emu. I sama sam bila iscrpljena. Fizički umor je jedno. Emotivni je najteži. Obukoh pidžamu i krenuh ka kupatilu. Otac sjedi na trijemu. Neka. Ostavit ću ga na miru. Danas smo im život potpuno okrenuli naopako.

Ugasih svjetlo, ali sjene su igrale. Kao stare aveti. Zatvorit ću oči, san će doći. Posteljina miriše na majčine ruke. Čime li pere posteljinu? Sjetih se kad bi se uvukla pored mene i grlila me dok zaspim. Njene ruke otjerale bi sve strahove, znala je pričati najljepše priče. Odvela bi me u carstvo snova, gdje je sve bilo onako kako sam željela. Princ je spašavao princezu od svih zlotvora. Tako će i otac majku – sanjala bih otvorenih očiju. I zaspala. Sretna.

Prevrćem se. Uzalud. Ustadoh, provirih kroz prozor. Otac je još sjedio na trijemu.

Napravit ću nam čaj. Ionako nema spavanja.

– Izvoli, tata.

Stresao se tako jako da jedva izmakoh vreo čaj.

– Polahko. Prekinula sam te u mislima. Vidjeh da ne spavaš. Možda nam čaj pomogne.

Šutio je. Neka, pustit ću ga. Ako želi, šutjet ćemo.

– Znam da mnogo tražim – pročistio je grlo. – Hoćeš li ikad oprostiti svome ocu?

Uh... Ne to... Samo ne o tome. Ne večeras. Nemam više snage, oče. Ni za tugu ni za sreću. Iscrpljena sam, umorna. Predala sam se. Samo san neće da dođe. Da me spasi. Da mi snagu vrati.

– Pusti, tata, nemam ti šta oprostiti.

– Nisam zaslužio nijednu od vas. Nisam zaslužio ništa. A ipak uživam. Zahvalan sam vam za svu ljubav koju mi pružate. A ne znam kako da izbrišem...

– Pusti, tata, bio je težak dan.

– Nisu svi ljudi hrabri kao ti, nisu svi jaki. Ja sam, sine, jedan bijedni slabić.

Plač. Teški, muški. Prolomi se krik iz staračkog tijela.

– Nemoj, molim te, uznemirit ćeš mamu.

Malo se pribrao.

– Bio sam van sebe. Nisam znao kako da pobijedim bol. Prvih godinu-dvije nekako sam se borio. Mama je bila loše.

– Znam, sve mi je ispričala.

Kao da me nije čuo. Nastavljao je. Izjeda ga sve to.

– A onda... bilo mi je lakše kad malo popijem. A onda više... I, eto, izgubio sam kontrolu. Mrzio sam sebe kad se otrijeznim. Kad bih vidio modricu na maminom licu... – ponovo je zajecao. – Jednom sam htio ruku i na sebe dići.

Gledala sam užasnuto. Za to nisam znala.

– I za to sam bio kukavica.

– Ma šta pričaš, tata?

Zagrlila sam njegova pogurena leđa, tijelo mi je drhtalo. Naša bol učini nam se tolika da druge ne vidimo. Ja sam imala svoju nesreću, svoje tužno djetinjstvo. Očevu tugu nisam vidjela.

Pogledao me.

– Večeras, kad sam ušao u sobu, pogledala si me onako, kao... Znam da mi nisi oprostila. Ko bi mi oprostio? Majka

kaže da jest. Ona je svetica. A nisam je zaslužio. Nisam je zaslužio, kćeri.

– Šš, mama spava, Ema spava.

Poslušao me. Polahko se smirivao. I ja. Mogla sam pričati. Morala sam. Nisam ga mogla ostaviti da tu dočeka zoru. Sa svojim strahovima, avetima iz prošlosti.

– Bilo je teško, tata, užasno teško. Svoju bol gušio si mojim, dječijim suzama, majčinim bolom. Nije bilo fer. Nije. Bilo je užasno. Mrzila sam te. Željela sam da nestaneš, da ti se nešto desi. Molila sam majku da te ostavi, preklinjala je. A ona je ostajala jer te voljela. I takvog te voljela. Razumjela te. Da, majka je svetica. Opraštala je tebi, opraštala je i meni mnogo toga.

Zastala sam na tren. Čujem: teško diše. Žao mi ga. Tijelo mu je izmučeno, a duša mu je u još težem stanju.

– Voljela bih da sam imala oca onakvog kakav si sad prema Emi. Mnogo sam sretna kad vas vidim. Koliko joj ljubavi daješ... Znam, oče, znam da se za sve kaješ... Ali... nazad ne možemo. Zato ćemo ići naprijed.

Nisam ga smirila. Ni čaj nije pomogao.

– Oprostila sam ti, oče. Oprostila sam ti. Ovo što si večeras vidio samo su aveti iz prošlosti. Ali sve su bljeđe. Mnogo su jače ove slike u kojima smo sretni, u kojima voliš majku. A cijelo moje djetinjstvo stalo je u jednu molitvu: da je voliš.

Ponovo je plakao. Neka. Neka plače.

Polahko se smirivao. Čula sam kako duboko diše. Noć je odmicala. Zvijezde prostrle tepih po nebeskom svodu. Noć mirisna, ljetna. Miriše majčin jorgovan. Pili smo čaj u tišini. Otac je motao cigaretu. Pružio je i meni.

– Neću. Ne mogu, idem. Ema se može probuditi. A trebao bi i ti. Uskoro će zora.

Uhvati me za ruku.

– Hvala ti, kćeri. Ja sebi nikad neću oprostiti.

Uđoh u dnevnu sobu. Majka stoji nasred sobe. Plače. Čula je sve.

– Zašto ne spavaš, mama?

Samo me čvrsto zagrlila. Mirna je. Sad je i ona mirna. Zatvorit ćemo aveti prošlosti. Možda ni majčina svijest više neće bježati. Možda zato bježi.

Zagrlih Emu. I ja sam mirna. Eto, sveli smo račune. Svako je dobio svoje. Ocu je dovoljna kazna savjest koja ga slama. Da mogu, i toga bih ga oslobodila. "Otac je to, kćeri. Oprosti mu." Tada nisam razumjela majčine riječi. Sad ih razumijem.

Zaspala sam poput djeteta.

***

– Kako to majka ne budi na kahvu?

Skočila sam iz kreveta kad sam vidjela da je Sunce visoko odmaklo. Da se nije šta dogodilo? Budili bi me, sigurno. Tek sam tada shvatila da ni Ema nije u krevetu. Vrata se zalupiše za mnom i vidjeh majku kako skoči iza stola. Dotad je sjedila u trpezariji i nešto zapisivala.

– A budna si. Hajde, napravit ću ti kahvu.

– Zašto me niste budili? Gdje je tata, gdje je Ema?

– E, oni su ti na uranku otišli svojim putem. Tata će platiti račune, pa će negdje svratiti na sladoled. Tako mi rekoše. Neka ih, neka se druže.

Govorila je brže nego inače. Zbunjeno je okretala glavu od mene.

– Zar ću sada sama piti kahvu?

– Popit ću i ja s tobom, mogu jedan.

– A šta si to radila, majko?

– Ma nešto nevažno.

– Vidjela sam da nešto pišeš.

– Neke gluposti. Čekala da se probudiš, pa nešto onako...

Ne sjećam se da sam ikad vidjela olovku u njenim rukama i rekoh joj to.

– Eh, pa sad... nisi nikad. A ko je tebe učio da pišeš, molim te?

– Ma znam, ali ja se toga slabo sjećam.

Nije mi željela išta reći. Promijenih temu. Neka. Upitah je da li je uzela lijekove.

– Uzela sam, ne brini se. Ne brini se. Dobro sam ja, kćeri, neću da se brinete. Nije to ništa u mojim godinama. Nego, pitala sam oca kako sam se ponašala; odmahnuo mi je rukom. Šta to vi krijete od mene?

Šta da joj kažem? Da joj otvaram bolne rane? Neću. Otac je dobro postupio. Poštedjet ćemo je makar toliko.

– Nije bilo ništa strašno, pričala si malo nepovezano. Otac se preplašio i, eto, odvezao te u bolnicu.

Zamislila se. Pijemo kahvu. Krivo mi je što ne uživam u trenutku nego razmišljam o obavezama koje me čekaju. Zvono. Stresoh se.

– Polahko, kćeri. Vjerovatno poštar.

Razmišljam: već sutra ću promijeniti zvono. To iz djetinjstva želim zaboraviti. Otjerat ću aveti koje me proganjaju.

Čujem majku kako s nekim razgovara.

– Uđi, kćeri, evotaman smo kahvu ispekle.

Iza majčinih leđa Željezna Lady, nasmiješena.

– Tako, znači... Da znaš da bi i meni odgovarao jedan takav odmor.

Zbunjeno sam sjedila i gledala je u čudu.

– Otkud Vi? Kako ste znali? Mislim...

– Kako sam znala adresu? Kao da je to neki veliki problem – smijala se razdragano, veselo, kako nikad nije u kancelariji.

– Htjela sam vidjeti kako je staramajka.

– Hvala ti, kćeri, dobro sam. Ma samo bespotrebno paniče.

Gledam majku. Rado bih joj prišapnula da persira. Ipak je ona...

Kao da mi je pogodila misao:

– Oprostite, ja se Vama obraćam kao da...

– E, to mi se već ne sviđa – prekide je direktorica. – Ako ste Vi meni staramajka, ja samo mogu biti kćerka – srdačno je prigrli. – A tako me već dugo niko nije zvao – tuga joj na tren osjenči lice, ali je brzo odagna.

– Prepoznam ti ja, kćeri, dobrog insana. Čim sam ti otvorila vrata, nikako te nisam mogla drugačije osloviti.

Za mene je ta žena godinama bila "Željezna Lady" sve dok je, evo, ne upoznah bez maske – tu suštu ljudskost i osjećajnu osobu. A majci je bilo dovoljno da je pogleda. Prepoznaje insan insana.

– Vratit ću se ujutro na posao, znam kolika je sad gužva.

– Ma nema govora, ovu sedmicu provedi s majkom.

Snaći ćemo se. Drago mi je što ti je majka dobro, to je najvažnije.

Majka je gleda zahvalno. Već je pronašla i slatko i nešto da prezalogaji. Ja sam i dalje bila kao izgubljena. Pričale su kao da se dugo poznaju, a ja sam bila po strani.

– Usamljena duša – uzdahnula je kad je za njom zatvorila vrata.

– Kako si ti to, molim te, mogla zaključiti? Poznaješ je pola sahata.

– Ne treba ti pola sahata da vidiš kad je čovjek tužan i nesretan. Samo ako gledaš. A, nažalost, ljudi se sve više gledaju, ali se ne vide.

– I – šta si vidjela? – više rekoh u šali, a ona će:

– Bolje da ti kažem šta sada vidim ispred sebe. Vidim zadovoljnu ženu koja ima majku, oca, supruga, dijete kojim ju je Bog blagoslovio.

Smiješila sam se. Da, imala sam to sve.

– A sada zamisli – nastavlja – da nemaš ništa od toga. Da si sama na ovom svijetu. Da imaš samo posao – posao, i to da ti je sve...

Hladnoća prostruji tijelom. Sva sam se stresla.

– Hoćeš li da ti kažem šta vidim sad?

Šutjela sam. Ne vidimo jedni druge. Gledamo, a ne vidimo. Kod drugih opazimo sreću i odmah pomislimo: "Eh, kad bih makar ja...", a nesreće ne doživljavamo. I ne znamo za njih. U tuzi smo sami, a usamljenost je nekad i veća i bolnija. Tuga splasne, misli nas odvedu na drugu stranu, ali samoća ne utihne. I vraćamo se tamo gdje tražimo sebe, gdje pokušavamo ono što nam nedostaje nadoknaditi trivijalnošću. A te trivijalne stvari vidimo: "Blago njoj, ona stalno putuje, stalno kupuje, mijenja frizuru." I svima nam na usnama "blago njoj". Nikad

ne posmatramo to iz spoznaje da možda samo bježi od kuće koja je ispunjena zvukovima samoće, čiji su zidovi ispunjeni kricima, pozivima koje niko ne čuje. Možda se skriva iza stotina slojeva odjeće, prikriva bezličnost, traži smisao postojanja. A moja majka? Ona ljude gleda i vidi. Posmatra im lice, oči i dušu. Gleda insana.

– Možda ona nije sama, majko.

– Nisam ni rekla da je sama. Ali je jako usamljena. Nekad je bolje biti sam. Neki ljudi su kao otrov, kao bolest kojoj nema lijeka. Ništa vam lijepo ne donesu, ali, eto, tu su.

Lijepa moja majka. Ne gubi ona svijest. Ne još. Razboritija je od mene, od svih koje poznajem.

– Mami! – Ema me doziva s kapije.

– Lijepo, mamu si ostavila – kao, durim se.

– Deda me vodio na sladoled. Poslije smo išli u park. Upoznala sam novog druga.

– Odlično! A kako se zove taj novi drug?

– Muhamed. Znaš, mama, šta me naučio?

Gledala sam je sa zanimanjem.

– Kaže da je veći od mene, a ima tek četiri godine. Ja sam mu objasnila da ja imam pet.

– Možda i jest veći.

– Ali nije, mama. Tek mi je do ramena – pokazuje rukom. – Evo dovde. Ali Muhamed kaže da su muškarci uvijek veći i važniji.

Razmišljam kako da petogodišnjoj djevojčici objasnim šta to znači "velik, veći, važniji".

– Budala – otac me preduhitri.

– Tata, nemoj tako pred njom.

– Nego kako? Kaže: babo ga naučio. E, pa, onda je i taj babo budala.

Ema se smijala. Mislim i ja isto, ali bojim se kako će to dijete razumjeti.

– Ništa me ne gledaj tako. Uče djecu šovinizmu čim ih zaljuljaju i poslije se čude što je svijet pun nasilnika, diskriminatora i budala svake vrste. Čuj: muško veće čim se rodi... E, pa, moja Ema sad je veća od tog njegovog babe.

– Eh, sad i ti pretjeruješ.

– Ništa ja ne pretjerujem. Zamisli ti šta je on djetetu utuvio u glavu! Upitah ga: "Šta ti kaže majka na to?" Kaže on meni da majka ne kaže ništa. Htjedoh ga upitati je li veći i od svoje majke, ali, opet, rekoh: dijete je to, nije ono krivo. A, eto, taj njegov ćaća sigurno misli da je i od majke veći.

Uzalud sam davala znak ocu da ne govori tako. To ga je baš naljutilo. Majka se smješka.

– A, sine, ko je imao odgojiti njegovog babu? Znaš li ti čiji je on?

Još jedna predrasuda. Šta li je?

– Znam, mama, pusti sad to. Možda Ema nije dobro shvatila. Možda su oni to nekako s vjerske strane tumačili.

Otac se toliko smijao da se zacenuo. Nekoliko se puta iskašlja.

– Čuj"vjerske"... Draga Emina, otkad Pinjići znaju šta je vjera? Oni samo vjeruju u šljivu. Može i kruška ako rod ne bude dobar.

– Tata, molim te...

Mama i on smijali su se. Nisam sigurna ni da su me čuli. I Ema se smijala iako ništa nije razumjela. Koliko pogrešnih

učitelja imamo u životu? Koliko su shvatanja, uvjerenja, tvrdnje zapravo naše? Kakvi bismo bili ljudi kad bismo imali sreće upoznati prave učitelje? One koji nas uče pravim vrijednostima. Možda Muhamed bude te sreće.

– Emice, Muhamed je pogrešno shvatio, ali znat će kad poraste. Nije bitno ko je veći, važniji. Svi su ljudi jednako važni. A vrijedni su samo onoliko koliko ljubavi poklanjaju. Možda ga sada nema ko naučiti, ali, ako kažeš da je Muhamed dobar dječak, sigurna sam da će naučiti.

– E, to si u pravu, nemaju svi od koga naučiti. Hvala Bogu, ti si imala majku.

Otac se više nije smijao. Sjetio se svog "uroda" šljive ili kruške. Sjeo je i zapalio cigaretu.

Majka je vidjela očevu promjenu, pa okrenu temu na drugu stranu.

– Znaš, Emice, kad je mama bila malo veća, upoznala je jednog dobrog dječaka. Edhem se zvao.

– Ma šta to pričaš, mama? – postidjela sam se kao da sam djevojčica.

– Jest, jest, stalno je ponavljala kako je dobar dječak i pričala mi fore koje je u školi govorio.

– Hajde, pričaj mi, mama, pričaj!

Zagrlih je i ponesoh prema kupatilu.

– Poslije tuširanja. Sad idemo namirisati te ručice, koje su danas čeprkale u parku.

Dječija pamet. Poslije tuširanja utonula je u san. Sutra se vraćamo kući. Deda i nana neće biti sretni kad saznaju.

***

– Jesi li viđao Ismihanu? – pitam muža i vidim da je nešto ublijedio. Izgledao je iscrpljen. Nisam se suzdržala da mu to ne kažem.

– Ma šta pričaš? Nije te bilo nekoliko dana. Malo sam umoran. Uobičajeno za ovo doba godine. A Ismihanu sam viđao. Jučer je svratila da vidi treba li mi nešto.

– I kako izgleda? Baš sam je zapostavila.

– Dobro je, ne brini se. Danas će na razgovor za posao. Sve se polahko vraća u normalu, što znači da bi i ti trebala malo povesti računa o sebi.

– Ma ja sam odlično. Sad kad se sve smirilo mogu se posvetiti tebi i Emi.

– I sebi. Stalno koriš majku, a imaš istu potrebu svima udovoljiti; sebi si na posljednjem mjestu.

– Važno je da sam vama na prvom i tada sam sretna – priljubih se uz njega.

– Nemoj se šaliti s tim. Moraš voditi računa o sebi.

– Hoću, obećavam. A sad moram na posao. Svi su imali razumijevanja, ali je vrijeme da počnem i raditi.

Žurila sam da makar ne stignem posljednja. Prijao mi je jutarnji zrak i zato sam jutros zaobišla automobil. U kancelariji već graja. Kao da se nešto važno dešava. Inače je gotovo uvijek bio potpuni mir, svako bi buljio u monitor ispred sebe. Otvorih vrata i svi pogledi bijahu uprti k meni. Edna stoji na sredini, a svi se okupili oko nje.

– Šta se desilo? – priđoh im bliže.

– Ništa posebno. Imat ćemo još jednu bebicu, eto to se dešava! – Edna nikad sretnija, osmijeh razvukla.

– Je li moguće?

Grlim je. Znam da je glupo sve što izgovaram. Pobogu, zašto ne bi bilo moguće? Ali sliku sumorne kuće i dječije nožice koje tabanaju nisam mogla spojiti. "Sad više kuća neće biti turobna i siva, budalice!", sama sebi objašnjavam.

– Dobro, dobro, ugušit ćete me!

Edna je kao biljka koja je u zimskim danima gotovo uvehla, zaledila se, a onda u proljeće proviri novi izdanak i uskoro zapupolji, pa procvjeta. Mirisala je na sreću, na nadu da se sve može popraviti, da i u sivim vrtovima može procvjetati ruža.

– A ja mislila da ću uskoro imati još posla – šapuće mi Elma.

– Šš! – udarila sam je po ruci. – Šta to pričaš?

– Ozbiljno. Kome je onaj dom mirisao na život, molim te?

I ona je razmišljala isto. Ali Svevišnji je imao druge planove. Pustio je da u pustinji kiša zamiriše, da se u najdublju hladovinu zrake Sunca probiju i udahnu život.

– Vidiš, sve se može promijeniti, i on će sigurno biti bolji – šapućem joj dok krećemo prema stolu.

Smije se.

– Koga je briga kakav će biti? Dao mi je razlog da živim. Imat ću svog anđela. Sve drugo je nevažno.

Nisu me obradovale njene riječi. Koliko samo griješi... Važno je da bude bolji. Sada bitnije nego ranije. Koliko smo svi sebični! Ona će imati razlog za sreću, a koliko će taj anđeo biti sretan? Hoće li viriti iza ključaonice i moliti Boga da otac nestane, da majka bude sretnija?

– Griješiš! Mnogo griješiš. Ta mrvica koju nosiš ispod srca ima pravo živjeti u zdravoj porodici, da ima i oca i

majku. A sretna će biti samo ako vi budete sretni, ako ti budeš nasmijana, ako oko kuće ne bude korov nego ruža koju ljubavlju zalijevate. Niko ne zaslužuje onakvo sivilo. Ali ti si to sivilo izabrala. I ostala pri svom izboru. Ti prihvataš takav život. To dijete nema ništa s tim. Nemaš mu pravo uskratiti djetinjstvo.

Osjetila sam da me svi posmatraju. Nesvjesno sam povisila ton, mlatarala rukama. Dugo me nešto ovako nije uznemirilo. Kad bi roditelji manje razmišljali o vlastitoj, a više o sreći svoje djece, ne bi nas aveti prošlosti proganjale. Stvara li djetinjstvo i napasnike i žrtve, preuzimamo li recept svojih roditelja? Obilježe nas za čitav život i onda se, kao, čude u šta smo izrasli. Brinu se da nam priušte materijalne stvari, a kroz kakve strahove prolazimo, kakve navike usvajamo, koliko nam duša strada – ko se brine o tome?

– Oprosti, oprosti – najradije bih u zemlju propala.

Preživljavala je najveću sreću, a ja se tu sramotim. Dajem sebi za pravo da svima držim pridike, kao da sam ja savršena.

– Pogrešno si me shvatila – uhvatila me za obraze kao dijete kad želimo da nas pažljivo sasluša. – Moje dijete neće živjeti ni u kakvom korovu, ni u kakvom sivilu. Htjela sam reći, ali si me prekinula: nije važno šta će biti s njim. Dat ću mu priliku da bude otac. Ako bude želio. Onako kako moj anđelak zaslužuje. Mogla sam prihvatiti da je sebi na prvom mjestu, ali sada, kad dođe beba, nema toga ko može i smije biti ispred nje. Ili će se mijenjati ili će svako imati svoj krov. Moj anđeo živjet će u najsretnijoj kući na svijetu. To ti obećavam. Ja ću biti sretna, beba će biti sretna. I svi koji žele dijeliti našu sreću. Za sve druge vrata će biti zatvorena.

Plakala sam. Od sreće. Vjerovala sam joj.

– A sad me pusti da sjednem. Vidi kolika sam! A kolika

ću tek biti... Uvijek ti ja imam razlog za svoje kile. Debljala sam se od nesreće, a sad ću od sreće.

Smijale smo se. Neka. Kilogrami sreće. Neka ih bude i u tonama. Pred očima mi ono sivilo. Neće ga više biti. Edna je blistala od sreće.

– Znaš, neka je živo i zdravo, ali toliko bi me usrećio jedan dječačić! Ali šta ću, Bog je tako htio.

Gledam je u čudu. Godinama je čekala ovu sreću i sad joj je važan spol djeteta.

– Ma šta pričaš? Kao da je važno... Šta bi falilo jednoj djevojčici da moja Ema dobije drugaricu?

– Nemoj mi reći da nisi željela dječaka? – gleda me sumnjičavo.

– Apsolutno mi je nebitno. Naravno da želim i dječaka, ali moja Ema je moj svijet. Ne bi bilo drugačije ni da je dječak.

– U pravu si. Ja to zbog bebe. Lakše je.

– Šta je lakše?

Sad me već ljutila. Allah ti se smilovao, poklonio nešto najvrednije. Bog nas još drži na ovoj Zemlji, zar to nije znak njegove najveće milosti? A nismo zaslužili ništa. Ljudi su bahati, sebični, uskogrudni, sebi važni, a za druge ih baš briga.

– Lakše je dječacima. Teško je, mila moja, odgajati djevojčicu u ovakvom društvu.

– Posebno kad ih rađaju takve majke – više nisam imala milosti prema njoj.

Šutjela je. Uvrijedila se. Gleda preda se.

– Nisi fer – jedva je prošaputala. – Nisi preživjela ono što sam ja, pa zato tako pričaš.

– Ne, draga moja, ja sam izabrala da to ne preživljavam. A mogla si i ti.

– Nemamo svi izbor u životu.

– Nemamo, slažem se. Ta beba koju nosiš ispod srca nema izbor. Ona će imati tebe za majku, onog, kako ga ti zoveš, katila dobit će za oca. Ti si njoj napravila izbor. A sve dalje birat će sama. Ja sam birala da ne živim s katilom, da se moja Ema nikad ne osjeti manje vrijednom zato što je žensko. I nikad neće, jer nema takav primjer u svom okruženju.

– Nisam ja birala da budem rođena u patrijarhalnom društvu – uspravila se i bila spremna za raspravu.

– A u kojem društvu ja živim? Na kojoj planeti ja odgajam dijete? Niko nije više štete nanio ženskom djetetu kao žene, ponajprije majke koje ih odgajaju da nešto moraju, da društvo tako nameće. Oprosti mi, ali ljuta sam. Trenutak ranije bila sam sigurna da si se promijenila, ali ni dva srca koja u tebi kucaju ne mogu od tebe napraviti hrabrog čovjeka.

Rasplakala se. Uze sa stola papirnu maramicu i nestade u toaletu. Ljuta sam na sebe što ne mogu šutjeti, ljuta na nju, na sve žene svijeta koje se osjećaju manje vrijednima zato što su žene. Ljuta sam na majke koje odgajaju sinove misleći da su vredniji od kćeri. Ljuta sam na Muhamedovog oca što je već to svom sinu u glavu utuvio. Kakva je to bijedna tradicija koja veliča sinove, a kćeri ostavlja na ulici, bez imetka, bez prezimena, bez zaštite? Kakva je to majka koja više voli jedno od drugog djeteta? Kakav je to bijedni izgovor da će joj biti lakše? Bit će joj teško samo ako ona ne stane uz nju da je zaštiti. Znači li to da će dopustiti katilu da ga odgaja s uvjerenjem da je ispravno što tuče njegovu majku, pa da će i on jednog dana tako? Bože dragi, zašto se ta djeca rađaju nesretna? Imaju li snage odbraniti se od najbližih, najmilijih? Koliko ih je tako u kandžama

porodice koja licemjerno čuva ono što joj odgovara, a što tradicijom zovu! Koliko ih ubije snove vlastite djece ne bi li oni u narodu bili "veliki, ispravni, porodični"? Muka mi je od licemjerstva u kojem živim, od svih onih kojima je važnije kakvi na ulici izgledaju nego šta se dešava između njihova četiri zida.

Elma priđe.

– Uzalud ti je razbijati glavu. Koliko sam ih ovakvih kroz posao upoznala... I kažeš: kako mi nije žao što razvodom rušim nečiji dom? Takve domove, draga moja, trebalo bi bagerom preorati da se takav nikad ne sagradi. I, što je još gore, oslobodim je jednog nasilnika, a ona već sljedeće godine gradi dom s istim takvim. Ili s još gorim. Postoje žene koje ne znaju živjeti u slobodi, pa to ti je. I zašto da ih žalim? Ne žalim ih, pa ti mene osuđuj koliko hoćeš.

Nisam je osuđivala. Nažalost, znala sam mnogo takvih o kojima je pričala. Edna se vrati iz toaleta. Sva podbuhla. Još joj ja trebam na svu njenu muku.

– Oprosti mi, ne znam šta mi bî. Oprosti. Znam da ćeš učiniti samo najbolje za svoju bebu. I imaš je pravo odgajati kako ti želiš. Ko sam ja da ti pridikujem?

– Plačem jer znam da si za sve u pravu. Stid me mojih misli, stid me i pred vama i pred Bogom, koji me nagradio. Strah me. Strah me da moja djevojčica jednog dana ne bude prolazila ono što sam ja.

– Takva kukavica biti neće. Još u stomaku, natjerala te da se preispituješ. I sada je hrabrija od tebe.

Elma se smješkala, a zapravo je sve to i mislila.

I Edna se nasmiješi. Ohrabrena. Bože, kako li je živjeti sa sobom, a biti svjestan koliko si slab? Koliko ti monstrumi ubiju samopouzdanje, vjeru da nešto možeš promijeniti... Učine te zavisnim od njihovog maltretiranja, poslušnim, potlačenim.

– Zašto joj se izvinjavaš? – Elma se sad ustremila na mene.

– Ma pusti, žao mi je.

– Ništa dobro neće joj donijeti tvoje sažaljenje. Ljudima možeš ponuditi bilo šta, ali sažaljenje nikako. Ni najvećem neprijatelju. Prije nekoliko trenutaka natjerala si je na suze. Ništa njoj od toga biti neće. Proplakala je dosta u životu. Ali svojom iskrenošću natjerala si je da razmišlja, da svom djetetu stvara bolji svijet na koji još ni kročilo nije, natjerala si je da razmišlja o rušenju onog sivog doma. Znaš li ti koliko si dobra učinila svojom iskrenošću? Dobrota bez iskrenosti ne znači ništa. Dobrota i sažaljenje nisu sestre blizanke. Jedina je korist kad s dobrom namjerom čovjeku uputiš kritiku, pa makar ga ona i zaboljela. To je trenutak. Dugoročno, iskrenost i dobrota spas su za čovječanstvo.

***

Rastrgana sam između posla, majke i oca, Emira i Eme, koji najviše ispaštaju. Čini mi se da sam upala u vrtlog iz kojeg ne mogu lahko izaći. Otac je opet jutros zvao. Majka je ponovo odlutala. Pričala mu je neke priče koje su mu poznate, vraćala se u svoju mladost. Bilo mi je žao oca. Majka odluta tamo gdje je sretna. A on? On nigdje nije sretan. Proganja ga prošlost u kojoj je bio ono čega se sada stidi, a sadašnjost mu je bolna jer gubi ženu. Budućnost nije mogao ni zamisliti. Često je ponavljao da, kad ga ona zaboravi, on više neće ni postojati. Bila sam iscrpljena, emotivno ponajviše. I meni je bila potrebna utjeha. Kako da tješim druge? Nemam više snage, nemam riječi, sve je postalo besmisleno. Život je ionako vozio po svom šta god ja kazala. Žurim do kuće da majci

donesem ono najpotrebnije. Ponovo će je zadržati u bolnici. Otac želi da je kod kuće, ali ja se bojim. I on je ostario, nema snage. Ko zna šta može pokušati...

Otvaram vrata. I kuća mi nekako odjednom oronula. A uspomene iz svakog budžaka zovu, prizivaju. Žurim do majčinog ormara. Sve je uredno. Slažem jedno po jedno kao da je svetinja, da šta ne oštetim, pogužvam. Na dnu album sa slikama. Neću gledati. Ne mogu. Nemam ni snage ni vremena. Drugi put. Ispod albuma sveska. Zastadoh. Šta će mami sveska? Prisjetih se jutra kad sam je uhvatila kako nešto zapisuje. Uzeh svesku i otvorih je. Majčin rukopis. Možda ne bih trebala. Da je željela da vidim, pokazala bi mi. Vratih je ispod albuma. Ali ne mogu se odvojiti. Šta ako je nešto važno, nešto što će joj pomoći? I šta bi to krila od nas?

– "Da ne zaboravim!" – velikim slovima na prvoj stranici.

Stresoh se. Naslućivala sam šta slijedi: "Nikad ništa nisam zapisivala. Pisala je moja duša i ono što sam htjela zapamtiti, a još više ono što sam željela zaboraviti. Kažu mi da sada zaboravljam. Sigurna sam bila da će se srce prvo umoriti. A umorila se duša. Tužna sam što me takvu gledaju. Ne znam hoće li se snaći, ko će ih voditi kad mene ne bude. Brinem za Aliju. Bez mene je izgubljen. Bio je najbolji muž, pomogao mi da preživim najveću bol, a ja to za njega nisam znala učiniti. Iz najveće boli dao mi je toliku nadu da život vrijedi živjeti. A moja nada je moja Emina, moja radost."

Zastala sam na tren. Slova nisam vidjela. Kao da se cijeli život slijevao iz očiju. Moja majčica. I u svojoj bolesti brine se za nas. Kako ćemo i možemo li bez nje? I bila je u pravu: "Svakog dana molim Boga da ogorčenost koju nosi u sebi zamijeni ljubavlju, oprostom. Tvrdoglava je moja djevojčica.

Kad bih barem mogla izbrisati ružne slike i zamijeniti ih novima, slikama kakvi smo sada... Otac je otac. Život ga je pobijedio, ali je nastavio borbu i sad je opet tu, među nama. Oprostit će moja Emina. Znam. Sada, kad je sebi rodila ljubav, shvatit će. Ponosna sam na ono što je postala, što se nije sakrila iza boli. Moja Emina je temelj koji će ih držati na okupu i kad odem. A moja Emica... Kako sam nju mogla zaboraviti? Moj anđelak..."

Dalje nisam mogla. Majka je pisala o onome što nije željela zaboraviti. Pisala je da pročita kad je mozak iznevjeri. Ako bude znala. Ako bude mogla. Ispod teksta zajednička fotografija i opis: *Moj svijet.*

Svijet joj se gubio iz pamćenja, a i mi smo gubili cijeli svoj svijet. Majka je odlazila. Za to nisam bila spremna.

Umila sam se i krenula ka bolnici. Ista slika. Nemoćna leži u postelji, otac nagnut nad njom, sjedi i plače. Priđoh im. Majka je budna. Gleda u mene, oči potpuno prazne kao da je gledala u zid.

– Majko?

– Pomozi mi da ustanem, moram do majke. Jutros je nisam pronašla. A ne znam gdje bi mogla biti. Ona se nikad ne udaljava od kuće.

Nije me prepoznala. Strašan urlik raskidao mi je dušu. Moram biti pribrana. Sve dok mi je otac pričao još je bilo i podnošljivo, a sada, kad sam je vidjela u tom stanju, duša mi se cijepala.

– Prestani plakati! – grubo sam se obratila ocu. – Ako ne možeš, izađi i sačekaj vani.

Alzheimerova. Doktor mi je jutros potvrdio. Majka neće biti bolje. Bolest je napredovala brže nego što su pretpostavili.

Nije to obična senilnost. Posljednjih nekoliko mjeseci pročitala sam sve što se moglo pročitati i znam da joj očeve suze neće pomoći. Moramo joj osigurati ugodniju atmosferu. Moramo dati sve od sebe da joj olakšamo.

Izašao je. Opet se predaje. Kao da samo njega boli. Čini mi se da mi je bilo lakše da krivicu prebacim na nekoga. Bijesna sam na sve oko sebe, na život, na Njega koji sve to daje... Zar majka nije dovoljno propatila, zar ja nisam dovoljno boli podnijela? Zašto opet udara tamo gdje najviše boli? "Allah daje iskušenja odabranima" – majka bi to često ponavljala. E, pa, ne biraj više nas, Bože! Ne biraj moju majku! Zar nije imala dovoljno iskušenja? I na svakom je ustrajala. Dokle više? Zašto? Za šta je još stavljaš na iskušenje?

– Ići ćemo, samo se odmori, pa ćemo zajedno – doktor mi je objasnio da nije dobro da joj kontriram.

– Zašto ti? Zašto bi ti išla? Ja ću sama do majke. Ko zna, možda se nešto i naljutila. A nisam ništa zgriješila.

– Ići ćemo, majko, kud god poželiš.

Nisam više mogla. Bol me slomila. A ona gleda začuđeno.

Ljekar otvori vrata.

– Dali smo joj terapiju. Uskoro će malo zaspati. Treba joj odmor.

– Doktore, zar baš nema nikakvih lijekova, nikakve pomoći?

Znala sam odgovor. Više je to bio moj vapaj Onome što sve određuje. Tražila sam pomoć od Njega, niko drugi pomoći mi ne može.

Slegnuo je ramenima.

– Možemo pokušati usporiti bolest. Okružite je pažnjom i ljubavlju. Možemo samo čekati neko čudo.

U čuda već dugo nisam vjerovala. Ali ona je vjerovala, pa su se i dešavala. A ja? Ja nisam imala njezinu snagu, ni toliku vjeru. Kad je zaspala, izađoh u hodnik. Otac sjedi i puši.

– Ne smiješ ovdje, tata! Hajde, izaći ćemo ispred.

Pogledao me, ali nije spustio cigaretu.

– Oprosti mi, moramo se držati, tata. Znam da ti je teško. ali njoj je najteže. Moramo biti uz nju, smijati se, paziti je, svakog dana misliti da je možda posljednji. Moramo, tata! Shvati to!

Opet je plakao. Čini mi se da je najviše sažalijevao sebe. Bez majke on ne zna živjeti.

Kad se probudila, ponovo me gledala sjajem ljubavi, svetije od svih. Bila sam zahvalna Bogu na svakom trenutku kojim mi je podario mjesto u majčinim mislima. Doktor nam je objašnjavao šta slijedi, šta možemo očekivati. Znala sam to i bez njegovih uputa. Predlagao nam je da je smjestimo u dom. Uskoro će trebati cjelodnevni nadzor. Ali, zar nije najbolje da boravi u poznatom prostoru, tamo gdje je navikla?

– Jest, ali morate shvatiti da je takvim pacijentima potreban stalni nadzor, njega.

Otac je šutio. Čini mi se da je bio izgubljeniji od majke.

– Idemo, oče. Vodimo majku kući.

Zahvalnost koju sam vidjela u njegovim očima dotakla me. Kao da je očekivao nešto drugačije. Znao je da bih sve učinila za majku. Pribojavao se onoga što ne bih učinila za njega. A učinila bih sve. Majka me naučila oprostu. Željela sam im ovo života što im je ostalo učiniti ljepšim. Još jedna bol ukopala bi ih oboje. Činila sam to i zbog sebe. Majka i otac bili su moja tvrđava. Ja sam svoju gradila za Emu. Ali meni je bila potrebna ona moja, majčino krilo, makar i

izgubljen pogled. Samo neka ih tu. Da ih čujem kako dišu. Istog dana preselili smo se u majčin dom. Emir nije imao dileme. Shvatao me. Živjet ću za trenutke kad me mati prepozna. Sve drugo je nevažno. Sve drugo može čekati.

***

Na poslu sam bila rasijana. Izgubila sam volju. Ali svi su razumjeli. Pogledam u Ednu, stomačić se već dobro oslikava. Bože, daj snage ovoj ženi da sivi dom zamijeni onim u kojem će biti samo ljubav! Zbog djeteta koje treba doći.

Ismihanu nisam viđala danima. Pronašla je novi posao, preselila se u novu ulicu. Snalazila se bolje nego što sam očekivala. Kao da ju je zlo ojačalo, činilo mi se da tačno zna kuda ide. Ko sreću potraži sigurno je i nađe. Možda ne onda kad zatraži, ali sreća ne može zakasniti. Prvi put bila je slobodna od muža, od majke, od svih koji su je tretirali kao sluškinju. Sinoć me nazva i kroz smijeh mi kaže: "Zamisli, danas sam otvorila svoj račun. Hej, ja imam svoj račun!" Davno si ga trebala imati, mila, davno.

– Ne znaš koliko sam sretna! Ne mogu vjerovati da sam cijeli život morala čekati da se neko smiluje i dadne mi za frizuru. Ko je bila ta žena? Zašto me nisi nekad ispljuskala na onom gumnu? Ah, da, pljuskali su me drugi. A ja se skrivala, lagala. Znaš li ti koliko prezirem tu ženu? Kao da sam bila opsjednuta. Ne znam samo kako si mogla biti prijateljica s takvom osobom.

– Zato što sam ja znala kakva si, zapravo. Znala sam da je to samo krug iz kojeg još izlaz nisi našla. Dobar si ti čovjek. Bila i ostala. Samo si sada i slobodna.

– Hvala ti. Nekad je bolje imati prijatelja nego oca,

majku, muža i sve koji se porodicom zovu.

– Za sada. Nego, nemoj se previše opustiti. Sad kad si slobodna, nemoj to previše bukvalno shvatiti. Vrijeme je za neki novi život. Otvori to svoje veliko srce.

– Polahko, polahko, sad sam dovoljna sama sebi. I sretna sam.

To mi je bilo dovoljno. Neka je ona sretna. Nekad su ljudi najsretniji kad su sami. To je dobar početak da i s drugima budu sretni. Kad prihvatimo i zavolimo sebe, tek onda možemo istinski voljeti druge.

– Idemo li mi na pauzu, ili ne? – Sanja stoji pored stola. Svi su već bili izašli.

– Hoćemo, hoćemo.

– Ne možeš stalno biti u svom svijetu. Odmori se malo. Puknut ćeš.

– Ne brini se, lijepe su mi misli. Razmišljam o Ismihani. Sinoć smo razgovarale.

– A znam, čujemo se. Divna je Ismihana.

– Hvala ti što si tu za nju, ja sam ovih dana malo izgubljena.

– Znam, znam, tvoji prijatelji su i moji. Zašto mi se zahvaljuješ?

Ne mogu jesti. Nikad nisam voljela doručak. Majka me uvijek korila i, prije nego što bih i stigla reći da ne mogu, preduhitrila bi me. Doručak bi već bio pripremljen.

– Zalogaj. Makar zalogaj. Kako ćeš imati snage za bilo šta?

I zaista bih jedva progutala taj zalogaj, ali ona bi bila zadovoljna.

– Zašto ne jedeš? – ponovo me Sanja prekide.

– Znaš da ne doručkujem.

– E, Boga mi, hoćeš! Pogledaj kakva si! Sva si se zalijepila. Pojest ćeš makar zalogaj.

Zaplakala sam.

– Šta sam sada rekla? Dobro, ne moraš.

– Uzet ću. Samo si me podsjetila na majku.

– Šta da te podsjećam? Majka ti je, hvala Bogu, živa.

– Jest. Tu je. Fizički. Sve me teže prepoznaje. Teško je to, Sanjić moj.

– Prepoznaješ ti nju. Grli je, ljubav se osjeća i kad te ne prepozna. Eh, sele moja, kad bih mogla svoju vratiti... Makar ništa ne progovarala. Samo da me kao slika dočeka na vratima.

Bila je u pravu. U kući sam se trudila biti vesela, a uz Sanju bih se opustila. Bol je morala nekud izaći. Ugušila bih se, čini mi se.

– A ti, Sanjić, ništa mi ne pričaš. Ja samo o svojim problemima.

– Ma normalno kad je sad takvo stanje. Još trebaš o meni misliti... Dobro smo. Razmišljamo da Emici uskoro dovedemo jednu drugaricu.

– Ma šta pričaš? – ta djevojka donosila je sreću.

– Da, već smo pokrenuli proceduru, pa dat će Bog.

– Koliko će to dijete biti sretno! Kakva ćeš ti biti majka!

– Zafrkana, vjeruj mi – smijala se svojim zvonkim glasom.

– Ma pusti, molim te, ti si satkana od ljubavi.

– Vidiš ti kakvo je danas vrijeme. Vjeruj da neću biti popustljiva. Posebno zato što je žensko dijete.

– Eh, evo je... Pa zar i ti?

– Ma nisam tako mislila – nastavila se smijati. – U pravu si. Teško je danas vrijeme za svu djecu. Nego, kažem ti, onako općenito, ovaj svijet baš je naopak.

– Uvijek je bilo teško. I bit će. Ali, dok postoje takvi ljudi, još imamo šanse.

Dijelila je ljubav, sijala ju je kud god je kročila. Život ju je lomio, a ona mu se smješkala i išla dalje. Sad je tražila da nekom maksumu, koga su oni koji su ga rodili ostavili, pruži ljubav, život, radost. I takvih je ljudi mnogo oko nas. Zbog takvih nam Svevišnji pruža milost i priliku da postanemo bolji. A bolji teško da ćemo ikad postati.

***

Subotnje jutro. Miriše majčina kahva. Čujem je kako hoda hodnikom. Zbog Emira joj nezgodno da nas budi onako kako je to uvijek radila. Samo otvori vrata i kaže:

– Hajde, kahva je gotova.

Vrata obavezno ostavlja otvorenim. Koliko me to nekad nerviralo... A sada priželjkujem da ih otvori. Ustadoh brzo. Emir me gleda.

– Polahko. Tek je osam. Odmori se.

– Zar ne čuješ da je majka već kahvu napravila? A naspavala sam se.

– Sabah-hajrulah, dijete moje!

Nikad mi ljepša subota osvanula nije.

– Je li i Emir ustao?

– Sad će, majko.

– Da ti i ja malo popričamo nasamo.

– Reci, majko.

Spustila pogled, nešto je muči. Miješa kahvu, a jedva da je koje zrno šećera ubacila. Nikako da prestane, kao da će ostrugati dno šoljice.

– Šta te muči, majko? Molim te, reci mi šta god da je.

– Znam ja, kćeri, koliko sam vas poremetila.

Prstima traži nešto po stolu, a stol čist, uglancan. Vidim joj odraz na staklu. Kad sam je pokušala prekinuti i reći joj da nas ona nikad ne može poremetiti, samo je podigla ruku u znak da je ne prekidam. Šutim.

– Izostaješ s posla, pa i Emir. Znam ja, sine, kakav je vakat. Znam i da sve košta.

Izvuče iz njedara maramicu. Stavi je ispred mene.

– Majka je nešto sačuvala. Makar da pokrije dio bolničkih troškova. Uzmi, nije mnogo. Toliko se zateklo.

Gura mi onu maramicu, a meni duša u grlo izašla, pa bi da vrisne, zaplače, nešto izusti, ali ne mogu. Od usta je odvajala da joj ja gladna ne ostanem, da mi koju krpicu novu priušti, da joj s obrazom pred djecu izađem. A sitniš je čuvala u jednoj plastičnoj zdjeli u hodniku ispod cipelara.

– Uzmi, kćeri, kad ti zatreba – kao da je skrivala i od sebe i od drugih.

– Majčice moja, sve zaboravljaš, ali brigu o nama ni sada – guram joj onaj smotuljak nazad. – Nema toga teškog vakta u kojem si ti s nama. Samo ti budi dobro, a ovo, molim te, vrati tamo odakle si i uzela.

Gledam u onu maramicu. Cijeli život ju je imala. Koliko mi je puta suze njome obrisala, brige skidala i pogled zaklanjala... U mahrami sve brige čuvala, kao čarolijom ih skidala i sebi u njedra stavljala. Sad se postidjela što prvi put neko o njoj brigu vodi, što je nemoćna sakriti svoju bol. Začu se bat koraka. Još me jednom molećivo pogleda, a ja joj gurnuh onaj smotuljak u njedra.

– Ovdje čuvaj nas, majko. Ovdje, u njedrima, u srcu, ovdje gdje si me nosila. Brigu o nama prepusti meni. Naš brod ima svog kormilara.

Krupna suza staračka na ruke mi pade. Majčine ruke, dobrotom ispisane. Na svakoj liniji po jedna briga koju je s moje duše skidala i sebi u njedra stavljala. Ogrubjele od teškog života, sada se na krilu primirile. Sve moje želje u jednu su stale: da me majka još koji put pomiluje, da mi svojom rukom kosu splete, da mi mahne kad joj dolazim. Njena podignuta ruka slika je koja me čuvala i vraćala tamo odakle sam polazila. Bila je to utjeha, obećanje da ću joj opet doći. Da čujem sigurni, blagi glas da će sve biti dobro. I bivalo je. Nekad bismo se načekali, ali bivalo je. Dok bopke na tespihu prebire, da od Svevišnjeg zamoli da nas čuva kad nje više ne bude. Majčine molitve uslišene su i prije nego što ih izgovori.

Tog dana smijeh je odzvanjao kućom. I onog sljedećeg. I sljedećeg. Majka je bila s nama, smiješila se, gulila krompir da nam svoju čuvenu krompirušu napravi. Ema je sjedila pored nje i svojim prstićima jednu jufku razvlačila. Tijesto je pucalo ispod malih prstiju, ali bi joj majka ponovo zakuhavala. Mene je naučila s nepunih dvanaest. S Emom je baš požurila, kao da se bojala da je bolest ne pobijedi. Ja sam još tada vjerovala da je jača, da može baš sve, ako treba; i neko čudo nadjačati, ako treba, i čekati na dobrotu, ali pobijedit će. Vjerovala sam. Samo sam tako mogla nastaviti sa životom.

***

Moram dalje. Noge mi otežale, ali idem. Obećala sam majci da ću je ja voditi naprijed. U kuću danima nisam kročila. Ono najpotrebnije prenijeli smo. Žurim ulicom, a ona kao da mi bježi. Kućica kakvu smo željeli, takvu i sagradili. Ali, kad god bi me pitali idem li kući, ja bih odgovarala da ću za vikend. Moja kuća ostala je tamo. Ona u kojoj me majka zaljuljala. Mogla sam graditi i dvorce, ali prva i prava ostala je roditeljska kuća. Priđoh dvorištu. Sve zaraslo. Ruže se objesile, gotovo uvehle. Kako ih Ismihana nije zalijevala? Pogledah prema gumnu. I tamo isto. Priroda podivlja tamo gdje je nema ko pripitomiti. Sjećam se: majka je uvijek cvijeću tepala. Kad bih se požalila da mi ne ide kako treba, rekla bi mi da ga dovoljno ne volim. Činilo mi se to smiješnim, ali bih je ipak poslušala. Dok bih ga ujutro zalijevala, ispričala bih se kao s najboljim prijateljem. Ne znam ima li to neke veze, ali znam da se i moja bašča rascvjetala, ujutro bi me dočekala kao nasmiješen prijatelj, a ja bih joj pričala. Otvorih prozore da se makar malo prozrači. Ulica mi je izgledala kao potpuni neznanac koga treba upoznati. Sve mi je bilo tužno. Nema Emice da taj osjećaj smijehom otjera, nema moje Ismihane. Izađoh na terasu. Pred Ismihaninu kuću stiže automobil. Djeca istrčaše i krenuše prema gumnu. Majka ih doziva, ali se ne obaziru. U igri, samo im vesele okice svjetlucaju. Sjedoh nakraj terase. Jedan dio života zauvijek je zatvoren. Ismihana i ja više nećemo piti kahvu na gumnu. Ali život nije stao. Oživjele su ga ove vesele glavice, dva brata i sestrica koja trčkara oko njih i u svemu se nadmeće. Gospođa me zapazi i krenu prema meni.

– Dobar dan. Ja sam Ajša. Doselili smo se prošle sedmice. Vi ovdje živite? Nikoga nisam viđala.

– Da, ovo je moj dom. Trenutno smo kod majke.

– Hvala Bogu, prepadoh se da nema nikoga. Sve druge kuće nekako su udaljene. A ja se volim družiti. Tamo gdje smo živjeli imali smo divan komšiluk.

Dobrodušna ženica. Neprestano je pričala.

– I ja sam imala divan komšiluk – gledam u pravcu kuće i zamišljam svoju Ismihanu.

– A Vi ste bili dobri s prethodnom vlasnicom?

Kao da se rastuži.

– A žao mi je. Ni ja ne volim rastanke. Potpuno Vas razumijem.

– Ništa se ne brinite – nasmijah se. – Ne volim ni ja. Ali čitav život ti je nekoliko rastanaka. Donose nam i tugu i radost, ljubavi najviše. Barem je tada najviše postanemo svjesni. Koliko god mislili da nam neko fali, nedostajanje je zapravo kad nekoga imamo u duši, u srcu, u mislima.

Ni sama nisam sigurna koliko je to istinito. Neka nedostajanja su zauvijek. Nepodnošljiva su, guše nas, lome, a svako sastavljanje duše previše je bolno. Neke ljude nismo spremni pustiti. Nikad. I koliko god bili svjesni da se vratiti neće, mi ih čuvamo, s njima razgovaramo kad niko drugi ne sluša.

Ajša je i dalje stajala.

– Svaki put kad zatvorimo jedna vrata, otvorimo druga. Moja kćerka bit će sretna što će imati društvo. Dobro vi nama došli!

– Hvala Vam.

Kao da je bila zbunjena mojim pametovanjem. Sad bi mi Emir prigovorio zašto ne mogu jednostavno s ljudima pričati o banalnim, bezazlenim stvarima: "Evo, kiša će, baš je upeklo, jutros me vjetar probudio." Jednom me toliko nasmijao tim svojim komentarima. Rekoh: "Pa, dragi moj, nisam meteorolog.

Šta će ljudi reći?""A jesi, kao, psiholog? Pusti, molim te, ljude plašiš kad im odmah u dušu zagledaš." Možda je bio u pravu.

Ajša se zahvali i krenu prema svojoj kući. Tako, znači. I ovaj će dom, izgleda, napokon biti ispunjen srećom. Ipak sam se prevarila. Rolete neću spuštati. Svjetlost će i dalje sijati i s ove strane. Slušat ću dječiji smijeh, graju, igru. A naša ispovjedaonica? Neka bude s druge strane. Sigurno će biti sretnija, bez onih sumornih priča, modrica oko usana, suzâ u očima.

Požurih. Jedva čekam da Emi ispričam da je dobila nove drugare.

Teško sam prihvatala promjene. A još češće su mi donosile nešto dobro. I dalje sam bila sumnjičava i držala se poznatog. Vezala bih se za ljude, prostore, predmete. Valjda je i to dio odgoja. Teško se odvajamo od roditeljskog doma. Kad to i učinimo, svijemo svoje gnijezdo i čuvamo ga od svega nepoznatog. Ako možemo, odvajamo od usta da još jedan sprat dozidamo, pa još jedan. Za djecu. Odmah im odredimo adresu za čitav život. Slušala sam od prijatelja koji su se odselili vani da su promijenili posao, grad, prijatelje. A mi smo se držali jednog. Čim bi na rješenju pisalo "stalni radni odnos", ništa nas više nije zanimalo. "Neka, ne traži hljeba preko pogače" – majka me opominjala kad bih spomenula nove mogućnosti. A ko zna, možda bi taj hljeb bio slađi, bolji, uzbudljiviji. Ali pogača je sigurna. Šutimo i trpimo jer, eto, pogača i treba da je sa stotinu kora, život je svakako težak, pa ga takvog i prihvatimo. Često ta pogača bude gorka da je jedva progutamo, dijelimo je s onima s kojima nije dobro ništa u životu dijeliti, puštamo da na nas prenose svoje komplekse. Dijelimo je s ljudima koji nikad snove ni imali nisu, pa vam svojom pričom ubiju svaku volju da idete dalje. Umjesto snova rastu vam čirevi, pomalo vam grickaju svaki dio tijela dok na kraju postanete bolesnici

bez dijagnoze, hodajući mrtvaci koji su još tu; srce kuca, a drugi organi su zakazali. Sve zbog nekog straha jer, ako te pogače ne bude, ne daj Bože, umrijet ćemo, iako još nikad nismo ni čuli ni vidjeli da je neko od gladi umro, barem ne zbog toga što se usudio na nove početke, što nije dozvolio da mu drugi godine broje. "Kud ćeš sada, već si u godinama, šta ćeš s djecom, misli na njih, pusti svoje snove..." I pustimo. Jer živjeti treba za djecu, za okolinu, prijatelje, muža, porodicu. Sebi si, kako bi moja nana rekla, posljednja rupa na svirali, a i na tu rupu već dugo niko ne svira.

Zašto li je tako? Možda zato što živimo tamo gdje ništa nije sigurno. Tamo gdje svi drugi odlučuju i ko smo i šta smo, a svaki put kad glavu podignemo i riječ izustimo, krvlju je platimo. Uvijek je tamo neko drugi odlučivao ko smo i šta smo, historiju nam kroje i prekrajaju kako hoće, kako je "dobro" tamo za nekoga. "Samo neka ne puca" – od šale postala je ozbiljna misao. Ovdje ne vrijedi ni ono što vidiš svojim očima. Bilo je onako kako neko drugi kaže i ponavljaju to tako sve dok u knjige ne bude zapisano. A onda to generacije uče i u laž se zaklinju. Jer istinu ne krojimo mi, istina je ono što je zapisano. Nikad ne znaš hoćeš li se sutra probuditi u istoj zemlji u kojoj si i zaspao. Jer, eto, ta istina nije dobra. Valja je opet krojiti, prekrajati. I šta je ostalo običnom čovjeku? Graditi vlastitu tvrđavu u kojoj će se šaputati istina, čuvati najmiliji. Ograditi avliju, pa makar u tih nekoliko kvadrata slobodno živjeti. I onda se ta tvrđava čuva, kao amanet, kao vjera u kojoj su naši stari znoj prolijevali. Jer, ako drugdje kročiš, ko zna kakva te nevolja čeka... Ušuškamo se u stare uspomene, u sehare ostavimo nanin vez, koji bi davno požutio da ga pažljivo svako malo ne preperemo "na ruke" jer mašina bi ga oštetila. Sakrijemo majčin čajnik jer nas je njime othranila berući trave protiv svakakvih bolesti za koje ni medicina nije čula, čuvamo

albume, crno-bijele fotografije brižno oblažemo folijom da se ne pocijepaju i listamo ih samo u posebnim prilikama. To je bila jedina sigurna historija, jedina istina koju smo prenosili kao najveće blago. Kad bi se zašlo po tavanima i ostavama, pronašli biste takve tragove historije i kulture kakve nijedan muzej ne posjeduje. E, to smo ti mi!

***

Sok od ruže. Nikad ga nisam napravila, a cijelo moje djetinjstvo pila sam ga čim oči otvorim, majka mi spravljala da ponesem u školu. Dijelila bi i drugoj djeci. Svi su znali za mamin specijalni sok od ruže. A ruža? Ne znaš kad je više dobrobiti davala: kad bi mirisala cijelom ulicom ili kad bi je ona u sok pretvorila. Ponekad bih otkinula ružu i otkidala joj laticu po laticu. Ne znam zašto, znam samo da su mi ruke poslije satima mirisale. Kad bi majka pripremala sok, ja sam samo otkidala latice i stavljala ih u posebnu posudu. Majska ruža. Kao da je iz godine u godinu najavljivala neki novi život, nadu, vjeru u neka ljepša, mirisna ljeta. Đul-šerbe! Svake godine majka je isto pripremala za moju Emu. Šta god bi gostima na stol iznosila, uvijek su tražili da ih počasti svojim đul-šerbetom. I nikad se nije desilo da ga nema.

Otac pažljivo otkida ružu po ružu i spušta u pletenu korpu.

– Znači, vrijeme je da se pravi mamino šerbe.

– Vrijeme, vrijeme, jutros me je narezilila zašto još nisam obrao.

– Pa kako će sama? Zar je morala i ove godine? Neka je, neka cvjeta. Šta će nam avliju zamirisati?

– Ostavit ću one pri vrhu, neka ih dok ih sunce ne osuši.

Majka se pojavi na vratima.

– Znači, stigla si.

– A ja požurila, rekoh: ko zna šta se dogodilo...

– Eh, vi samo mislite na najgore, čovjek vas više ni nazvati ne može. Rekla sam samo da se mnogo ne zadržavaš. Jesi li mi kupila limuntos?

– Jesam, majko, ne znam samo kako se nisam sjetila da je vrijeme za šerbe.

Kako li ćemo se bez majke snalaziti? Jako li sam ja kormilo... Bez majke ne znam ni u kojem pravcu krenuti.

– Hajde, presvuci se, pa na posao.

Ema se pojavi na vratima. Majka joj obukla kecelju, a ona, sva važna, cvrkuće:

– Mama, ja ću sa dedom otkidati latice.

Smijem se. Niti su ona niti dedo ikad to radili.

– Sjećaš li se ove kecelje?

Sjećam. Kako se ne bih sjećala? Moja kecelja za đul-šerbe. Gdje li ju je mati čuvala, kako li se sjetila?

– Hajde, kćeri, dok se ti presvučeš, mi ćemo sve pripremiti.

– A šta ću ja, majko?

– Kako šta ćeš? Praviti đul-šerbe. Šta misliš ko će Emi šerbe pripremati kad jednom...

Nije završila rečenicu. Nisam ni ja. Željela je da i ja naučim praviti njeno đul-šerbe. Mahnem rukom da ko ne primijeti suze. Ema neprestano priča, otac se smije. Majka mi daje upute, a ja šutim. Sretna sam, svi smo tu, na okupu. Majka je s nama, možda prvi i posljednji put dok pravimo čuveno šerbe. Otac prvi put radi "ženski posao". I sretan je. Život je, shvatam, staza preduga, sa svim krivinama i raskrsnicama koje valja

preći... A kad se počne sužavati i sve manje vijugati, kad se raskrsnice izgube, tek onda shvatimo. Primijetimo svaki kamičak na putu, sija nam kao dragi kamen, nježno koračamo, svaki korak nam mio. Kad bismo samo mogli vratiti onaj dugi put koji smo prešli, koliko bismo krivina zaobišli, na koliko raskrsnica drugi put odabrali... A sada, kad više nemamo izbora, zahvalni smo i za najuži puteljak kojim zajedno kročimo. Samo da se još malo produži. Još korak. Pa još jedan...

– E, neka ste je, majko, zaposlili! – Emir se smije još s kapije. – Koliko li je popila šerbeta... Sad neka i ona malo napravi.

– Vidjet ćeš ti, sine, kakvo će to šerbe biti – majka je vesela.

Čini mi se da je ona svoj put iskoristila. I da se vrati na sami početak, u istom bi smjeru skrenula, iste odluke donijela.

– Majko, ima li nešto za šta se kaješ? Kad bi mogla, šta bi promijenila? – kao iz vedra neba, izletjelo mi je pitanje onog dana kad smo se posljednji put vratile iz bolnice.

– Ništa, kćeri moja. Ono što bih mijenjala ne bih ni mogla. To Onaj gore odlučuje. I hvala Mu. Toliko toga mi je dao da me strah da se požalim.

Gledam je u čudu. Život joj je bio više maćeha nego majka, a ona...

– Ali, mama, toliko si propatila!

– A ko nije, sine moj? Svakome su njegove boli najteže. Neki ih dijele s drugima, drugi uz Božiju pomoć istrpe i šute. Srce izdrži. Tako je to Bog odredio. Da ti toliko tuge koliko podnijeti možeš, a onda te nagradi da ti srce stane od zahvale. I meni je, kćeri moja. Dao mi je da vidim tvoju sreću, tvog oca nasmijanog, Emu, koja me svojim glasićem svakog jutra budi. Zar misliš da postoji više od toga? Sva borba, sva bol, sve je

bilo vrijedno ovoga što smo sada. Hvala Mu. Ja sam spremna krenuti.

– Šta pričaš, majko? Zašto sve okrećeš u tom pravcu? – spustila sam se pored nje i zaplakala.

– Svi će oni biti dobro, za tebe se brinem, draga Emina. Svi oni znaju kad je dosta, kad je teško, kad je vrijeme da odustanu. I svi imaju tebe. Tješit ćeš ih, biti njihova snaga kad zatreba. A ko će tješiti tebe, kćeri moja?

Nikad se nisam osjećala tako bespomoćno. Kad sam bila djevojčica, tuga bi s vremenom izblijedjela, život bi me zaigrao i odveo bezbrižnim stazama. Sad nisam imala kuda. Sve sam svoje izbore načinila.Tiho sam jecala dok me majčina vlažna ruka milovala po kosi. Živjet ću, majko, od uspomena, sanjat ću tvoje ruke dok me miluju, a kad pretjeram, slušat ću tvoj glas koji me opominje. A ti ćeš me čuvati. Znam to, majko.

Te večeri pili smo moj šerbe. Nije bio ni sličan majčinom. Otpila je nekoliko gutljaja i s ponosom me pogledala:

– Eto, i to si naučila.

– Ma nije to ni slično, majko.

– Mama, jako je ukusno, najbolje na svijetu! – Emica me zagrli.

Majka se smije. To je to. Majčine ruke i čuda mogu napraviti. Ja sam Emi napravila đul-šerbe.

***

Za sve što smo tih dana radili imala sam osjećaj da je posljednji put. Majka se po cijele dane radosno osmjehivala. Čini mi se da nikad nije bila ljepša i sretnija. S lahkoćom se kretala, sjedala udno bašče i prema Suncu lice okretala.

– Pogledaj kako je ove godine sve rodilo! Plodova, mašallah, da možemo ulicu nahraniti! Kad sve bude zrelo, zimnicu lijepo da pripremite. Višak znaš gdje ćeš i kako ćeš.

To je značilo da odnesemo Omeraginici na kraju ulice. Starica je živjela sama. Nije imala poroda, a od rodbine bi rijetko ko i svratio. Majka bi joj na vrata odnijela šta god bi pripremila; starica bi je blagosiljala, a majka je odmahivala rukom: "Od Boga je, Omeraginice, to je tvoja nafaka, kako da ti je ne donesem?"

– Teška je starost, kćeri moja. Ne dao Bog da samoću osjetiš! Sve joj onako lijepo odvoji i spremi da može sama otvoriti. Onemoćala je, Boga mi, jedva se kreće.

– Hoću, majko, ali i ti si tu. Odnijet ćemo joj zajedno.

Odmahnula je. Ostavljala nam u amanet da joj sa staze ne skrenemo.

– Još ću ti nešto, kćeri, zapovjediti:u sokak pored džamije došla neka ženica s troje maksumčadi. Nema više muške glave da im pripomogne, pa svrati nekad. Znat će ona ko je Alijaginica. Spusti nešto u ruke dječici, a njoj odnesi. Neka ima. Ne možete pojesti, kćeri. A Bog će vratiti. Šta god iz ruku ispustiš, Allah će ih mnogostruko napuniti blagostanjem. Pogledaj ljude u komšiluku. Onako, kao usput, spusti nešto. Niko ne voli milostinju, pa joj ti to, kao usput, odnesi. Nemaju ljudi nekad ni hljeba, ali dostojanstvo ne gube. Nemoj ih povrijediti, kćeri.

Pluća hoće da mi se prsnu, krik gušim u sebi. Ako progovorim, ulicom će odjeknuti bol i tuga. Moja majka dobrotom se oprašta. Dobrotom je živjela i s dobrotom nas napušta.

Nisam ni znala da se neko novi doselio u trošnu kuću. Svojom sam se brigom zaokupila. Trčala sam za obavezama,

činilo mi se da ničija bol nije bila veća, a majka je i dalje druge gledala, njihovu bol ublažavala. Svačiju tugu prepoznavala, ljude u nevolji prihvatala. Majčice, više ću dobrotom živjeti, više ću ljude u dušu gledati. Da na kraju svoga puta smireno pred Gospodara krenem. Nisu ljudi nesretni zato što ih život lomi, što ih nevolja čini takvima. Nesretni su jer, koliko god prigrabili, koliko god im biografija bila knjigama ispisana, duša im je ipak prazna. Čitava majčina biografija u jednu riječ bi stala, a ta riječ velika kao dunjaluk. Ništa u životu vrijedno nije ako samo za sebe radimo, ako sebi sve prigrlimo, ako smo siti, a gladne ne vidimo; ništa ne može unesrećiti kao gramzivost, bahatost. Nema sreće koju množimo, samo je sreća ako je s drugima dijelimo. I svoju tugu tuđoj podredimo.

– Odnijet ću, majko. Nemoj se brinuti.

– Nemoj, kćeri, da u ulici nečiju suzu zaobiđeš. Ublaži je, pomiluj ranu, usreći ljude. Ne znaš ti šta je iza četiri zida. Kakve ljudi borbe vode.

Šta je iza četiri zida... Čovjek svoje lice pokazuje baš tamo, i samo iza četiri zida. Sva sreća kojom odišu dok ulicom kroče ono je što žele pokazati drugima. A šta pokazuju sebi, kakve ih tuge lome, kakve rane zacjeljuju – to je iza četiri zida. Tamo bole sve boli, izgovaraju se molitve, najtanahnije tajne. Sve čovjek može odglumiti, svaku ulogu odigrati pred drugima. Od muke vlastite boli važnije nam je od drugih je sakriti. Sjećam se: jednog proljeća u ulicu se doselio bračni par sa kćerkicom. Mi djeca izvirivali smo jer, eto, doselio se neko novi, dan je bio drugačiji, nešto se dešava u našoj ulici. Došaptavali smo se dok nas gospodin ne pozva da pridemo bliže.

– A je li, djeco, tako vi meni dobrodošlicu poželjeli... A da pomognete da unesemo ove pakete, pa možda i neki slatkiš bude?

Prijatno se osmjehivao. Brzo smo se prihvatili posla, što zbog slatkiša, što zbog želje da pokažemo da se ipak radujemo što je neko novi došao u prizemnicu koja je već dugo bila prazna. Jurili smo ko će više odnijeti, pa nas je nekoliko puta opomenuo da budemo pažljiviji. Mlada žena smješkala se, ali nije progovarala. Djevojčica mojih godina postidjela se, pa bi nas samo krišom ispod oka poglédala. Kad je sve napokon bilo uneseno i bilo na hrpi u velikom, dugačkom hodniku, gospodin je pozvao suprugu:

– Amra, daj ovoj dječici bombona!

Žena ga je upitno pogledala, a on je nastavio:

– U autu, u kutiji ispred sjedišta.

Zahvalili smo se gospodinu Eminu (tako se zvao) i krenuli vani. Tog dana djevojčica nam se nije pridružila. Odlučila sam da ću je sutra pozvati vani. Preduhitrila me. Ujutro se pojavila u mom razredu, a ja, sva ponosna što je poznajem prije svih, ponudim joj mjesto pored sebe (inače sam voljela sjediti sama). Iman mi se odmah mnogo svidjela. Ne znam zašto, ali njena šutljivost bila mi je baš po mjeri. Priznajem, malo sam joj zavidjela što ima tako divnog i srdačnog oca. Kad god bih ga vidjela, pozdravila bih ga, a on bi me pomilovao po kosi i izvukao neki slatkiš. Iman je bila suzdržana, čini mi se da sam mu se ja više radovala. Mislila sam kako nije svjesna koliko je sretna što ima baš takvog tatu. Prema svima u komšiluku bio je vrlo ljubazan, društven i uvijek spreman pripomoći. Samo bi se ponekad iz kuće začuli povici, a onda bi ih nadjačala muzika. Poslije bi komšija izvirio iz kuće, osmjehnuo se ili mahnuo onima koji bi se našli u prolazu i sve bi se stišalo. Emin je bio omiljen, posebno nama djeci. Vikendom bi nam znao davati neke posliće, više da se takmičimo ko će više slatkiša zaraditi nego što je to bio neki posao. Čika-Emin bio je najbolji drug

svakoga od nas i borili smo se za njegovu naklonost. Nisu se dugo zadržali, već sljedećeg proljeća prizemnica je bila prazna, bez zavjesa. Virili smo u prazne sobe ne bismo li ugledali nešto. Ne znam šta smo tražili. Osim podova i zidova, sve je zjapilo prazninom. Mi djeca bili smo začuđeni. Tužni više od svega. Odjednom nam je sve postalo pusto. Ujutro sam čula majku kako s komšinicom razgovara. Komšinica joj nešto šapće, a majka samo ponekad otpuhne. Ono što sam mogla čuti jest da je čika-Emin bio psihopat koji je na razne načine mučio porodicu. Čula sam komšinicu kako šapuće da je žena pokazivala ožiljke od cigareta kad im je policija pokucala na vrata. A te nedjelje neko je ipak pozvao policiju. Ni glasna muzika nije ih mogla zavarati da se iza onih jauka nešto strašno dešava.

– Da nas Bog sačuva! – majka je odmahivala. – Da nam Allah podari samo dobro! Niko ne zna šta je kome iza četiri zida.

Komšinica je sumnjičavo gledala kao da ju je htjela nešto upitati, ali se majka brzo pribrala i ustala:

– Imam danas mnogo posla. Dat će Bog da sve na dobro izađe.

Komšinica ustade, a ja se odmaknuh od vrata.

– Niko ne zna šta je iza četiri zida.

Zna Stvoritelj i od Njega je majka pomoć tražila. Za sve one između četiri zida.

***

Ne znam više ni zašto me drže ovdje, od mene nije bilo neke koristi. Više nisam dolazila nego što jesam, a dane kad bih se pojavila na poslu provodila bih u svojim mislima ili bih

telefonirala da provjerim jesu li svi dobro. Jutros je majka opet ustala s prazninom u očima. Nikoga nije prepoznala. Svako malo ustajala je i kretala negdje, a otac bi joj pokušavao bilo čime privući pažnju. Kao da smo se naučili živjeti s tim. Majka je bila tu, nije nas prepoznavala, ali smo znali da je to ista ona naša hurija koja nam sreću sije i životom kormilari. Posljednji put kad sam nazvala, otac se javio i samo riječ izustio: "Isto." To je značilo da je ona još u svom novom svijetu. Gledam u slova na ekranu, a vidim samo majčine oči. Gdje nestade onaj sjaj, živost, ona ljubav? Svuda po zidovima bile su poredane fotografije. Otac je pokušavao majku čuvati u okrilju uspomena, onoga što jesmo, što smo bili. Danima je prikupljao i nosio da se izrade fotografije. Imao je svoje načine kojim se tješio. Majka bi ponekad zastala ispred neke fotografije i dugo ostajala zagledana. Činilo mi se da bi joj se tada vraćao sjaj u očima. Ništa ne bi progovarala. Sa strepnjom i nadom smo iščekivali da nešto kaže, ali bi se samo okrenula i nastavila put, samo njoj znan. Otac bi uzdahnuo: "Drugi put... Znam da će je makar jedna fotografija vratiti."

A majka bi se vraćala iz neznanih razloga kao što bi i odlazila. Kao da se probudi iz sna, nastavljala je tamo gdje je stala. Mi smo već dovoljno bili uvježbali da se ponašamo prirodno. Nismo joj više govorili da je opet zaboravljala. Znali smo da je to dodatno opterećuje. Nikakve joj brige više nisu bile potrebne. Njen um više ih nije mogao podnijeti. Samo bi Ema u čudu posmatrala nanu.

– Mama, kako me nana ne prepoznaje? Pa jutros smo zajedno doručak pripremale.

– Emice, nana se malo zaigra. Kad odluči da nas ne prepozna, ti se trebaš igrati.

– A kako se zove ta igra, mama?

– Ne znam, Emice, to je nanina igra.

Kad bismo barem sebi mogli ovako jednostavno objasniti... Život i jest igra. Onda kad ga preozbiljno shvatimo, krenu sve patnje i tuge ovog svijeta.

Sve je zaboravljala, samo ne Stvoritelja. Tačno na vrijeme krenula bi prema kupatilu, uzela abdest i stala na pustekiju. Znala je kad je koji namaz i nikad nijedan nije propustila. Ja bih sjedila iza nje i slušala njene molitve i nakon namaza. A molila je uvijek isto – za mene, za Emu, za oca. Da nas Bog čuva i zaštiti od svakog zla. A onda bi se okrenula k meni s onim ispraznim pogledom i pitanjem ko sam. Govorila sam u sebi: ona ista, majko, što se za nju Bogu moliš, koja ti je ispod srca kucala.

Tog dana, kad sam se vratila kući, na vratima me dočekao otac. Uznemiren, reče mi da su me čekali, pa ćemo zajedno na mezar. Bratu. Nikad otac mezar nije posjećivao. Sve se mijenja. On je pobijedio svoju bol. Makar se suočio s njom. Ili je ta za majkom svježija, veća, s kojom se nije mogao suočiti.

– Kako to, oče?

– Trebao sam davno. Sebičan sam. Kao da samo mene boli. A majka je mogla.

Izvuče notes iz ladice i pruži mi. Majčinim rukopisom ispunjeno nekoliko redaka.

– NE ZABORAVITI NIKADA:

– Otići na mezar, Fatihu proučiti, cvijeće zaliti.

– Aliji ručak spremiti i košulju popeglati.

Suze me guše. I kad je u kafanu išao, košulju mu je peglala da svakakav pred svijet ne izlazi.

– Emu zagrliti svako jutro kad mi se zaleti i protepa: "Jesi li se napajkila, nano?"

– Ljubav će vas držati sve zajedno onda kad mene ne bude.

– Emini... ispratiti je svakog dana i zamoliti Allaha da joj dadne snage za sebe; za druge će je uvijek pronaći.

Nešto je još pisala i brisala. Bože dragi, koliko se brine za sve nas... Sebe nigdje spomenula nije. Njene želje i molitve smo mi. Da je barem za sebe još nešto napisala... Da mi Bog podari priliku da i mi nešto za nju učinimo. A znam da bi odgovorila kao i Emica: sve su to moje želje.

Otac šuti i čeka da se smirim. Majka je baš o svemu mislila. Nije nas samo onako iznenada napustila. Zaboravi nas na trenutak, dan-dva, pa nam se vrati. Da nas na još nešto podsjeti, da nam pokaže, da nas utješi. Pripremala nas. Otac je vratio notes na mjesto gdje ga je i našao.

– Idemo. Majka zaboravlja, ali mi ne zaboravljamo nju. Ema je u vrtu, već je spremna. Ti ćeš voziti, ja ću uz majku sjesti.

Pruži mi ključ.

Držao ju je za ruku. Pomagao joj da uđe u automobil. Ema je skakutala: "Nana se opet igra one svoje igre." Stigosmo na mezarje. Otac gleda u mene. Postiđeno. Ne zna gdje je mezar. Ali majka krenu ispred njega. Gledamo je u čudu. Išla je tamo gdje je svakog dana odlazila.

Benjamin Omerović.

Otac se spusti pored mezara. Podigao ruke, a cijelo mu tijelo podrhtava. Teške suze slijevale se. Činilo mi se da će mu pozliti, pa mu pridoh. Koliko god mi je bilo teško, tada sam im trebala.

– Smiri se, oče. Ne valja to. Islam...

Nisam završila. Kako da ga bilo čime utješim? Slijevala

se bol, pokajanje, grijeh. Ne znam šta ga je više boljelo – gubitak sina, bol koju je majka zbog njega trpjela, činjenica da prvi put, makar ovdje, sinu Fatihu uči.

Majka je mirno stajala. A onda se spusti pored oca. Uhvati ga za ruku i tiho izusti:

– Šta misliš, Alija, da sutra donesemo još poneki ljiljan, pa posadimo? A i vode još treba, nekako se sve posušilo.

Otac na tren zastade, tijelo mu se smiri, gleda u nju široko otvorenih očiju. A onda se prolomi krik od kojeg srce da prepukne. Zagrlio je majku. Polahko se sve stišavalo. Pomirili smo se sa životom. Grlimo život. Dok je ljubavi, živi smo.

– Doći ćemo sutra i posaditi. Ti izaberi.

Otac ustade, uspravi se. Učini mi se nekako veći. Kao da je ogroman teret s leđa skinuo, pa se sad ispravio i kreće dalje. Kuda ćeš, oče? Od kajanja i savjesti pobjeći ne možemo. Gotovo je, oče. Nisi čuo majčine jecaje, od svoje boli nisi čuo njenu. Ali je njena ljubav bila veća. I jača. I vjera. I sabur. Nikad nije bježala. Ti si pobjegao, oče. U kafanu, u litre alkohola da otjeraš očaj. I ja sam pobjegla, oče. Čim mi se prilika ukazala. A ona je stajala na pragu. Bismillom nas dočekivala, Bismillom ispraćala. Podnosila udarce i šutjela. I molila Boga da nam pomogne. Za sebe nije molila. Nikad. Ni sada nije pobjegla. Sakrije se samo ponekad da učimo kako će biti kad nje jednom ne bude. Ni time nas nije iznenadila. Ni u smrt ne odlazi iznenada. Strpljivo nas priprema, uči. Gasi se polahko kao dogorjela svijeća. A mi joj za sjajem još hodimo. Kad se ugasi, život će nam se u mrkli mrak pretvoriti. A onda će ona opet zasvijetliti. Pokazati nam put. Obasjati nas. I ujutro... Ujutro će podići ruku kad me bude ispraćala i moliti Boga da mi podari snage.

Isključih auto-radio da čujem svaku riječ koju izgovore.

Emica se zaigrala. Deda je škaklja, a ona se krije u naninom naručju.

***

Godina... A dan težak baš kao godina. Smjenjuju se sve moguće emocije, od tuge, ljutnje i bijesa – do bezbrižnosti, veselja i sreće. Čini se da me nijedna godina nije tako iscrpila kao ova. Majka se još "igra". Sve češće i sve duže. Ema se ljuti. Ja sam sretna. Tu je među nama. Svaki dan je nagrada. A otac? Od majke se ne odvaja. Sve je naučio. Sve ono što je ona radila preuzeo je na svoja pogurena leđa. Žurila bih s posla da mu nešto pripomognem, ali bih svaki put zastajala iznenađena koliko je stigao uraditi.

– Treba se majka jednom povratiti, a trava nije pokošena, ograda podrezana. Ne bih to sebi oprostio. Svaki put kad nam se vrati, mora naći isto, baš onako kao da su njene ruke sve uobičajeno uradile.

Sve više mogla sam se posvetiti poslu. Ema se vratila vrtiću. Nisam je mogla ostavljati s ocem. Nikad nismo znali kakva će se majka probuditi.

Sanja je usvojila jednu zlatokosu. Ona i Ema nisu se odvajale. To je nagovještavalo prijateljstvo koje će trajati čitav život. Sanja se borila sa svojim boljkama, ali smo rijetko o tome razgovarale. Zajednički trenuci bili su ispunjeni smijehom, srećom. Ionako ćemo plakati kad vrata za sobom zatvorimo.

Žurim da sve završim do ručka. Vidjet ću Ismihanu nakon mjesec. Jednostavno, nismo više stizale piti one naše kahve. Kao da nas je život gurao na različite strane. Ali, kad god bismo se vidjele, osjećala se ista bliskost kao kad smo svakog jutra na gumnu sjedile.

Žurim ka restoranu koji je negdje na pola puta između dvije firme. Ismihana je radila u istoj firmi s Emirom. Kad god bi polazio na posao, spomenula bih da joj pomogne, da je uputi, da imaju razumijevanja, ta zna kroz šta je prošla. Nasmijao bi se toj mojoj upornosti:

– Ženice moja, kao da sam ja neki šef tiranin. Znaš da sam tu za nju. Uostalom, ona se tako odlično snalazi da joj moja pomoć nije potrebna.

Da, otišla je na mjesto zločina. Prihvatila je posao u istoj firmi u kojoj je radio onaj koji joj je dušu slomio. Stala je vragu na crtu i borila se. Koliko sam samo bila ponosna na nju...

– Ja sam tvoja učenica – kroz smijeh bi ponavljala, a ja sam bila presretna ako sam makar malo utjecala da probudim onu hrabru djevojku koja je na tren izgubila vlastiti identitet.

Vidim je kako stoji na ivičnjaku. Zagledana negdje u daljinu, nije primijetila da joj se približavam.

– Izvini, mila – stežem je jako. – Malo kasnim, nisam stigla...

Nastavljam se pravdati, a ona se smiješi. Bože, kako je lijepa! Ljudi su lijepi onoliko koliko su sretni. A ona je sijala srećom, zadovoljstvom.

– Samo se nadam da ćemo imati dovoljno vremena i za jednu kahvicu poslije ručka.

– Dvije. Makar malo da nadoknadimo.

Jutros je i majka dobro. Emir je preuzeo Emu i otići će do naše kuće. Tamo jedva da i svratimo. Provjetrit će malo, zaliti cvijeće. Znam da je poželio naš mir. Zahvalna sam mu za njegovu bezgraničnu tolerantnost, razumijevanje, ljubav. Predlagala sam mu i da se vratimo, ali nije pristao.

– Ludice moja, kao da ja ne znam kako bi to izgledalo.

Znam ja kime sam se oženio. Sretan sam što znaš toliko voljeti. A i ja sam dio tvoje ljubavi. Svakom si dala cijelo srce: roditeljima, Emici, prijateljima, meni. Samo si tako potpuna. Ako ti oduzmem bilo šta, znam da nećeš biti sretna. A meni je to najvažnije.

– Pričaj mi, mila, kako ti je. Mada vidim sve. Sijaš! – govorim Ismihani.

– Da, baš mi je tako. I još ljepše! Imam svoj novi dom. Zapravo, to je moj prvi dom. U svim drugim osjećala sam se kao stranac, kao podstanar koji kasni s plaćanjem kirije.

Smijala sam se. Gdje li pronalazi ta poređenja? Bila sam sretna što se tako šalila s onim što ju je nekad u očaj tjeralo.

– Nemaš ti samo novi dom – gurkala sam je ispod stola.

– O tome nećemo mnogo, da se ne urekne – malo je pocrvenjela.

Bila je smiješna. Preživjela je i brak i torturu i razvod i sad se postidjela kao djevojčica.

– O sreći treba šutjeti drugima, istina. Ali to sam ja, tvoja prijateljica.

– Znam. Oprosti, molim te. Samo sam još nesigurna, nemam više toliko povjerenja. Polahko. Nigdje ne žurimo. Anes je divan čovjek. I to mi je najbitnije. Sve dok me bude cijenio i pazio, bit ću tu.

– A ljubav? Gdje je tu ljubav?

Gledala sam je pomalo tužno. Ništa gore nego kad se romantik pretvori u cinika, kad ni u šta i nikome ne vjeruje.

– Ne mogu reći da sam zaljubljena. Zaljubljenost je precijenjena, draga moja. Šta je meni donijela? Zaljubiš se u svog krvnika, a on ti dušu ispija na slamčicu dok ne postaneš ono što on želi. A ja sam dobrovoljno postala žrtva svoje zaljubljenosti.

Koga i šta sam voljela – da me ubiješ, ne znam. Kao da nisam bila u ovom tijelu. Kad se osvrnem na svoju prošlost, kao da gledam neki užasni film. Plačem nad sudbinom nepoznatih junaka, iako, doduše, plačem nad svojom. Ja sam bila ozbiljan bolesnik.

Smije se. Hladan izraz, jeza me prođe. Malo me plaši ta njena psihoanaliza. Samo da ne postane previše ravnodušna, hladna za sve i svakoga. Duša joj je još u prah pretvorena, ali znam da će se oporaviti.

– Nisam više ona djevojčica koju je neki spasitelj odveo u svoj dom. Tada nisam imala pitanja, a ni odgovora. A sada imam mnogo pitanja. Na mnoge ni sama ne znam odgovoriti. Ljubav? Pravo da ti kažem, i ne treba mi. Barem ne onakva za koju sam ja mislila da je prava. Ali, doći će. Drag mi je. Lijepo nam je zajedno. Radujem se kad ga vidim. Nekad sam voljela čovjeka čijeg sam se lika pribojavala. Zar je to ljubav? Anes mi pruža sve što mi treba – mir, spokoj, toplinu.

Neka. Možda je i bolje ovako. Previše ju je boljelo, ali sam zahvalna Bogu što više nije, sklupčana u svom ćošku, oplakivala kobnu sudbinu. Preda mnom je sada sjedila samouvjerena žena koja je, čini se, napokon znala šta želi.

– A on? Još je tu? Mislim, u firmi?

Nisam bila sigurna trebam li pitati, ali riječi su već otišle.

Nasmijala se.

– Kad ti samo vidim to lice... Slobodno pitaj. Da, tu je. Znaš li da smo jedno vrijeme radili u istoj kancelariji?

– Ma šta pričaš? – smijala sam se. – Zar je i to moguće?

– Eh, eto ti, draga moja, on se mene taman riješio, a ja opet s njim pod isti krov.

Smijale smo se. Onome zbog čega smo prije godinu

plakale. To je to. Sreća uvijek dođe dobrim ljudima, ali ne uvijek kad požele.

– Jednog jutra pomolio se na vratima zatrpan fasciklama. Da si ga samo mogla vidjeti... Sav se zajapurio. Nešto je mucao, a ja sam se trudila da ne prasnem u smijeh. Vjerovatno je gospodinu zasmetalo što sam napredovala, a on ostao na istom. Hej, zamisli, molim te, ona smotana ženica koju je čuvao za po kući sada je radila isto što i on. Za godinu dana.

– Sve čovjek može. Baš sve. Samo treba poželjeti.

– Tako je. Danas sam sigurna u to. Ali, kad te iscrpljuju, kad te ušutkivaju, kad ti ubiju svaki gram samopouzdanja – sve ti to izgleda kao nešto nemoguće.

– Pa šta bî? Kako ode iz kancelarije?

– Hodao, tražio, moljakao. I udovoljili mu.

– A gdje mu je ona?

– Aaa, to ti je odavno završena priča. Ljetos je pronašla novu žrtvu i otišla za Norvešku.

– Ma šta kažeš?

– Tako to biva. Ništa ja nisam iznenađena. Nikad nas ne mijenjaju za bolju. Mijenjaju nas za onu pored koje se osjećaju bolje, vrednije. Posebno kad kompleksi prorade. A slušaj sad ovo: pojavio se prije mjesec. Na svoj rođendan. Kao iz vedra neba, upita me da izađemo na večeru. Reče da je mnogo usamljen, sjadio se, tačno mi ga bî žao. Reče i to da vjeruje kako očekuje da ga neću iznevjeriti baš za rođendan.

Krv mi jurnu u glavu. Kakav bestidnik!

– Rekoh mu: "Izašla bih, ali, nažalost, dobro se sjećam tih večera." Doduše, u kućnoj varijanti. Za restoran nisam bila dovoljno dobra. Mnogi zalogaji ostajali su neprožvakani, a mnoge sam s krvlju ispljuvala.

– Draga moja Ismihana, koliko imaš sabura...

– Ma kakvog sabura? Nisam mu htjela priuštiti zadovoljstvo da vidi da sam iznervirana. A već sam zamišljala kako mu viljušku u vrat zarivam.

Smijem se. Ludača moja!

– Uglavnom, završena je priča. I neću da preostalo vrijeme potrošim na nevažne trenutke. Pričaj mi kako si ti, kako Ema, kako je majka. Mnogo si se promijenila, mila moja. Iscrpljena si, blijeda, mršava. Emir mi priča kako ne misliš na sebe.

– Eh, Emir... Kad on to priča, to izgleda još gore. Dobro je. Tu smo, zajedno smo.Ovo nas je još više sve zbližilo. Ne žalim se. Dobro sam ja. Sanja mi mnogo pomogne oko Eme.

– Znam da sam ja bila beskorisna. Oprosti mi.

– Ma šta pričaš? Takva je bila situacija. Sretna sam što si se izborila za sebe. Ni mene nije bilo, a bila sam ti potrebna.

Razdvojenost nas nije promijenila niti našu ljubav umanjila. Vremenska distanca ne znači mnogo. Čitav život možemo provesti s ljudima, a da im ni boju očiju ne zapamtimo, kamoli onaj treptaj u koji stane čitav život, onu iskru kad se prepoznamo, razumijemo. Čitav život neke ljude možemo gledati, a da ih nijednom ne ugledamo onakvima kakvi jesu. Ne prepoznamo se, ostanemo stranci koji uljudno klimaju glavom, pričaju one banalne priče. Kako kaže Emir, sate i sate provodimo na kurtoaznoj kahvi, a nijednu rečenicu ne zapamtimo. Koliko puta uđemo u prostoriju punu ljudi, a za nas potpuno praznu... Osmjehnemo se, upitamo nešto, eto – onako, šta se od nas očekuje. A ne vidimo ih, ne doživljavamo. Vidimo im lica bezlična, usne se pokreću, a prazan zrak izlazi. Koliko smo puta zastali nad čistim papirom... Nešto bismo da im napišemo,

neku čestitku uputimo, a riječi se ne možemo sjetiti. Nijedne. I onda im kažemo ono što se očekuje. Na ispraznost odgovaramo prazninom. Na koliko rođendana budemo, a da nas je neki alarm podsjetio... Nisu to datumi u srca urezani. Zato sve više imamo podsjetnika, ceduljica. Na koliko smo posljednjih ispraćaja bili, a da se ni riječi nismo sjetili... Zamolimo Boga da mu grijehe oprosti, a ne sjećamo se dobrog djela da mu ga u sevap upiše. Jesu li naše molitve uslišene? I šta one znače? Isto kao i želje da živi još sto godina, da mu sve dobro ovog svijeta želimo, da se javi ako mu bilo šta zatreba. I mislimo to. Ali to mislimo za bilo koga, pomogli bismo bilo kome. Onako ljudski. Tu su. Oko nas. Milioni drugih, a samo rijetke prepoznamo. Sve drugo je ispraznost. Floskule, floskule... Nigdje ljudske riječi. One iz srca, iz duše.

– Poslije ću svratiti do majke, a sutra moram vidjeti Emu. Koliko me puta njena duša čuvala kad sam visila nad provalijom... Vraćala me u život kad sam molila Boga da me sa životom rastavi.

– Nećemo o tome. Iznad te provalije ti si rasla. Sazrijevala. Boljelo je, ali bol si u dobro pretvorila. A majka? Znači, tu je, pomirile ste se?

Besmisleno mi je zvučala ta rečenica: pomiriti se s majkom. Kako se s majkom možeš sukobiti, posvađati? Možda sporječkati. Ali život me naučio da postoje i one majke koje samo administrativno navodimo.

– Majka se samo pojavila na vratima. Bila sam šokirana. Kako me uopće pronašla? Posjetila je kćerku koja ju je osramotila. Ali, kad sam je vidjela na vratima onako iscrpljenu, snuždenu, nesretnu, sve sam zaboravila. I oprostila joj. Došla je bez očevog odobrenja. Prvi put suprotstavila mu se i stavila nekoga ispred njega. Plakala sam joj na ramenu, a ona je samo

ponavljala da joj oprostim: "Sve sam ti, kćeri, pogrešno govorila. Svoju nesreću na tvoja leđa stavljala. Kao da nisam mogla podnijeti da istu patnju ne proživiš. I sve bih ja, kćeri, ponovo. Ja drugačije ne mogu i ne znam. A ti si imala hrabrosti, ti si znala. Ja sam učila od majke, ona od nane, nana od svoje majke. Nismo imale smjelosti uzdići pogled iznad očeve riječi, muževe batine. Ti si svoj put pronašla, a da ti ni svijeću zapalile nismo.Tvoja svjetlost rasla je negdje u tebi. Ja sam radila ono što moram, ti ono što trebaš. Jednog dana... možda jednog dana oprostiš svojoj majci."

Gledam je u čudu. Pred licem mi lik naoko grube, hladne žene. S prezirom bih je gledala kad bismo se srele. Žena koja nije tu za svoje dijete kad mu najviše treba nikad se nije zaslužila majkom zvati.

– A otac? Hoće li on prihvatiti?

– A šta da prihvati? Koji je to moj grijeh? Majka ga je iznenadila, ostavila bez mogućnosti izbora. Šta će? Dolazio je jednom. Nije znao ni šta ni kako reći. "Žensko sámo gradi svoj život – čudna li čuda!", majci je govorio.

– Balkane, Balkane, i Bogu si težak! Pa čime mi nismo opterećene? Taman što smo odmakli od plemenske zajednice.

– Misliš? Pojedinac možda. Zajednica još u mrklom mraku svijeću traži.

Smirena sam se vratila kući. Znam da u Ismihaninom domu, među četiri zida, još nema one radosti, smijeha od kojeg se dah izgubi, ali nema ni straha, plača, poniženja. Sama je, ali je otjerala usamljenost. Pronašla je sebe.

***

Mjesec dana vladala je suša. Sve požutjelo, posivjelo, priroda se posljednjim izdisajem borila da ne ugine. Ljudi su sakupljali ljetinu, zakretali glavom. Sve se posušilo, uvehlo, a da ga ni iz zemlje nisu izvadili. Komšija pruža zdjelu šljiva, kaže da se barem Ema najede, da se eto tek toliko zateklo ove godine. Otac i majka pokupili sve u vrtu, sve lijepo smjestili, zaštitili od previše vlage, hladnoće, toplote. "Ima, vala, Alija, i opet previše. Nećemo sve ni pojesti. Hvala Allahu." A ocu ljetina ni na kraj pameti. Njemu sreća poigrava na licu što je majka tu, što su zajedno ljetinu stekli. Vidim: majka odvaja svega pomalo na nekakve hrpice. Poslije je sve lijepo upakovala. Znam, treba odnijeti Omeraginici i novoj komšinici. Ujutro ću, ako Bog da, kad na posao krenem.

– Hajde, mati, da se malo okrijepite – iznijela sam limunadu na terasu.

Kako je dan odmicao, moglo se malo udahnuti. Ljudi su uzaludno pogledavali k nebu. Ponekad bi se pojavio neki oblačić, ali ni kap zemlju nije orosila.

– Sve je ovo, sine, neka opomena. Ljudi su mnogo griješni. Ali Allah je milostiv. Bit će kiše.

– Ma kakva kiša, mati, najavili su visoke temperature cijelu sedmicu.

Nasmijala se.

– Sine moj, džaba njihove najave ako Bog odredi drugačije. Kad bismo samo malo više vjerovali... Ako On odredi, i iz vedra neba pljusak će se spustiti.

– E, pa, majko, eto ti vjeruješ, ali kiše nema.

Glupo mi je zazvučalo čim sam izgovorila.

– Samo ti, kćeri, išći od Boga. Bit će kiše. Uništi čovjek sve. Sjećaš li se, Alija, koliko se šuma spuštala, tu odmah iznad naše kuće? Pa s druge strane do hadžijine kuhinje. Sa svih strana zelenilo. A pogledaj sada: nigdje drveta da se čovjek makar u hlad skloni. Sve u beton pretvoriše.

– Ma, stara, gotovo je sada. Što je rodilo – rodilo je. Sad kad smo sve pobrali, kako god...

– E, moj Alija, lahko je nama. Odvrneš česmu, pa se rashladiš. Ali ima Bog milosti i za druga stvorenja. Nego, kćeri, kad sve pozavršavamo, izvadi one kante iz podruma, pa ih napuni vodom. Naići će kakva mačka, doletjet će ptica. Treba imati milosti.

– Hoću, mati. Dok ruže zalijem i malo ovu ploču sperem. Odmah se nekako sve rashladi.

Te noći dugo sam stajala pored prozora. Vrućina se uvukla u zidove, sve se užarilo, a san neće na oči. Gledam u vedro nebo. "Ako On odredi, i iz vedra neba pljusak će se spustiti." Nema, mati, kiše ni sutra. Mjesec okrugao i kao da se spustio na našu malu kasabu. Tišina obavila kuće. Poneki automobil još prođe. I opet zavlada tišina. Samo ponekad sa stare jabuke plod se otrgne. Suhe grane nisu ga više mogle održati. Čujem korake. Ustala mati na noćni namaz. Da joj se javim? Neka, razbit ću joj san. Začuh poslije kako ulazna vrata zaškripaše. Majka izađe u avliju. Pogleda u kante. Provjerava jesam li ih napunila.

– Napunila sam, majko – smiješim se s prozora.

– Ma znam, kćeri, ja to onako. A što ne spavaš?

– Ne znam. Nešto mi se san razbio.

– Klanjaj onda. Pustekiju sam još na mjestu ostavila.

– Hoću, mati.

Krivo mi je što me majka još na to treba podsjećati. Kad bih barem više vjere imala... U pravu je. Sjedila je na sofi dok sam namaz završila.

– Što ne legneš, mati?

– Hoću, hoću, onako nešto...

Čekam je da završi. Šuti.

– Òde li Alija danas da ljiljane posadi?

– Jest, mama. I ja sam bila s njim. Sve smo lijepo uredili, ne brini se. A sutra ćemo, ako Bog da, na mezar otići.

– Čuvaj Emu, kćeri moja, opasnost viri iza svakog ćoška.

– Mati draga, znaš da je uvijek odvodimo i dovodimo, nigdje je samu ne puštamo.

– Ma znam, ja to onako... A otac... previše seu kuću zatvorio. Pozovi ga ponekad, pa s Emirom otiđite na ručak. Ne znam kad je posljednji put iz kuće izašao. A voli on društvo.

– Hoću, mati.

– Hajde sada, spavaj.

Zaspala je mati snom pravednika. Ujutro me otac probudio. Ni riječ nije izustio. Svaka mu se u zjenice urezala. Nije plakao. Skamenio se. Otišla je. Tog puta zauvijek. Nije se više "igrala". Zaspala je i nije se probudila. Čekala je da sve poslove pozavršava i usnila. Umrla sam i ja. Više od smrti. Više od onoga kad mi srce stane, a duša poleti k njima.

Pridoh vratima sobe. Vidim joj tijelo ispruženo. Mirno. Usnulo. Kao da je zaspala. Zvonjava telefona i ljudi oko mene vraćali su me u stvarnost. Mnogo ljudi. Svi su bili tu. A nije bilo nikoga. Mnoga lica ne poznajem, a ona druga vidim i ne vidim. Koliko je majka gladnih usta nahranila, koliko rukom pomilovala... Svaki samo Fatihu da joj prouči. Koliko je moja

majka dobra posijala... Ismihana je plakala pored mene i svako malo dozivala me. Dobro je, dobro je, tako je Stvoritelj odredio – kao da je majka iz mene progovarala. Imat ću, majko, više vjere. Imat ću, majko, makar treptaj tvoje duše. Emir bi me ponešto upitao, a ja bih klimnula glavom. Neka bude onako kako bi ona željela.

Popodne su se žene sakupile u kući i učile. Vidim onu mladu ženicu o kojoj je majka govorila. Sjela u prvi saf, pa naglas uči. Gledat ću, majko, više ću gledati ljude da im dokučim boli iza četiri zida.

Poslije ikindije dženazu su klanjali. Molila sam Allaha da majku s bratom sastavi. Da je spoji sa svima onima kojima se posljednjih godinu dana vraćala. "Samo ti, kćeri, išći od Boga."

Pred večer je kiša sastavila iz neba i iz zemlje.

– Allah je majci molbu uslišio – šapućem Ismihani.

Otac sjedi na trijemu i gleda u nebo. Kao da pita Stvoritelja zašto i njega nije sebi pozvao. S majkom je njegov krug završen. U pravu je bila. Otac ju je istinski volio. Da je mogao, umjesto nje bi u zemlju legao. Bol ga je od razuma razdvojila, a majka je ostala, nikad nije ni pomislila otići. Molila je Boga da ocu olakša.

Kuća je mirisala na majku kao da će svakog trena izaći. Iza svake zavjese vidjela sam njen lik, kretala se kućom kao hurija. Sve je iza nje ostajalo blistavo, mirisno. Svakom gostu brige rastjerivala. Hrabrila ih i vjeru im ulijevala. Stvarnost mi je na trenutke iščezavala. Kad bih se barem mogla "zaigrati" kao majka – čujem svoje misli. Da još jednom spustim glavu u njeno krilo, da me pomiluje, da osjetim njen dah dok u san padam i molitvu: "Bismillah..."

– Nemoj tako pričati, misliš li ti na ono dijete? – Ismihana me protrese. – Nemoj to više da čujem! Moraš se

sabrati. Moraš! Tvoja majka bila je borac, heroj. Šta je sve preživjela, ali se nije predavala. Borila se. Ne zbog sebe. Za tebe, za Aliju. Morate nastaviti!

Kako ću Emi reći? I šta da joj kažem? Nana je zauvijek otišla. Gore je među zvijezdama. Gleda nas i čuva nas. Kad bih barem i ja imala toliko vjere...

Emir prilazi ocu. Zapališe. Pokadšto progovore. Ne čujem ih. Emir je u jednom danu izgubio i oca i majku. On je ovu bol dvostruko preživio. Govorila sam da razumijem kako mu je. Kakve isprazne riječi! Ne razumije to niko. Dok god ti se duša ne stisne, srce ne prepukne, a praznina u prsima zavlada.

Izađoh na trijem. Otac me gleda. Sve mi govori bez riječi. Sjedoh pored njega i spustih mu glavu na rame.

– Djeco moja, vratite se svojoj kući. Majka je otišla. Sretna. Znaš da bi najviše voljela da nastavimo. I hoćemo. Koliko god da je teško.

Tijelo mu drhti. Ali glas mu miran, sabran. Znači, tako. Još sam vjerovala da će, kad se svijet razide, majka proviriti i kahvu donijeti. Otac se pomirio sa stvarnošću. Ja ne mogu.

– Kuda da odem, oče? Tamo gdje ja odem, ići ćeš i ti.

Oronuli starac zagledan je negdje u daljinu. Ugasle oči, ali kad me pogleda, ona iskra još gori. Ima nas, ali je majka bila njegov život. Odsutan je, kao da je preselio tamo gdje njena duša sniva.

– Neka. Ja iz kuće nigdje neću. Ovdje mi je sve. Ovdje smo nas dvoje počeli, ovdje ću i oči zatvoriti. A ti imaš svoj dom. Tamo gdje je tvoje dijete i tvoj muž. Nemoj me žalostiti. A i meni će goditi mir. Tu ste vi, ta nismo nakraj svijeta. Ionako ću svakog dana navratiti da Emu vidim.

– A ja? Kako ću ja, oče?

– Znaš ti, kćeri. Znaš. Majka te naučila. A moj je brod pristao. Ovo je luka iz koje ne bih htio dalje ni da mi se život na početak vrati.

Čovjek ne žali za životom, žali za propuštenim prilikama. Sretni ljudi žive u trenutku, oni drugi u žalu za prošlošću i s nadom u budućnost. A tu ni prošlosti ni budućnosti nema. Kao krtica skupljamo bezvrijedne stvari kao nešto najdragocjenije, blješti sve oko nas da bismo se osjećali moćnima. A sve je to nemoć. Blještavilo nikad nije sakrilo prazninu duše. O njoj se najmanje brinemo. Dok tijelo vri mladošću, jurimo za nečim što nam nikad ni neće zatrebati. Čitav život je alarm. Živimo po običaju koji nam je davno nametnut, pod obavezom koja se vodi pod oznakom "normalno". Čim iz toga iskočimo, alarm zazvoni. Od zvona do zvona, život proleti dok i onaj posljednji odzvoni. Pa bismo se htjeli vratiti na početak. Ali povratka nema. Treba živjeti od dobrote do dobrote, od sna do sna, buditi se kad nam se duša probudi, spavati kad se tijelo umori. Sunce se nije rodilo da bi nam sate brojalo niti je Mjesec svijetlio da nam zvjezdano nebo pokaže. Sami kroz mećave prtimo, svoje stope ostavljamo tamo gdje druge stale nisu. Čovjek kao čovjek. Živi po tome šta će drugi reći. A ne kažu ništa kad oči zatvorimo. Svijetli samo onaj put kojim smo hodili od dobrote do dobrote.

***

Na gumnu cika, galama, dječija radost. Doleti pokoja lopta na terasu. Djeca zastanu, usplahire se, ali, kad im je s radošću vratim, osmjele se, pa lopta dolijeće sve češće. Neka ih. Neka života. Na gumnu nijedne travke. Sve su to njihove nožice izgazile. Nema ni onog mira, tišine u kojoj smo se

ispovijedale onako potiho, da slučajno neko ne čuje. Nema moje Ismihane. Tamo negdje počela je novi život, ovdje je u tamnici živjela. Kad svrati, na drugoj strani kuće kahvu iznesem. Da je ne podsjećam, da joj rane ne otvaram. A Ema, kad mi onako umorna navečer u krilo glavu spusti, šapuće molitvu. Imaj vjere, kćeri – sretna sam. Nanu ne spominje često. To me plaši. Kad je spomenem, suzica joj lice orosi:

– Nemoj, mama.

– Zar ne želiš da nanu spominjemo?

– Nemoj, mama. Onda si ti mnogo tužna. A nana želi da si nasmijana.

– Jesi li ti tužna, Emice?

– Tužna sam kad ti i deda zajedno plačete. Mogu li ja, mamice, sutra biti s dedom?

– A vrtić?

– Tamo je mnogo djece. Teta čuvalica neće biti tužna. A deda je sam.

– Ići ćemo. Obje.

– A posao?

– Mogu tamo i bez mame.

Mislim, tamo je, Emice, mnogo svega. I sreće i radosti i tuge. I usamljenosti. I kuća oko kojih raste cvijeće. I onih sivih. I tužnih. Ni dječiji smijeh nije ih uspio u dugu pretvoriti. Ima i plodne zemlje korovom obrasle. I u pustinji cvijet iznikne kad ga dobrotom zaliješ. Pitajte moju majku – ona će vam sve reći.

RECENZIJA

RECENZIJA RUKOPISA ROMANA *SLIKA ZA ČETIRI ZIDA* AUTORICE MUNIRE KOVAČ-DEVLIĆ

Pred čitaocem rukopisa romana *Slika za četiri zida* spisateljice Munire Kovač-Devlić otvara se široko postavljena i zamišljena perspektiva tzv. ženskog pisma. Kao autorica jednog zapaženog romana, novim književnim projektom Kovač-Devlić podastire čvršću, ali prepoznatljivu podlogu, koja, bez namještene patetike, nadrasta, nadgrađuje i zrelije osmišljava njen kreativno-književni vokabular. Ovaj prozni rukopis obznanjuje i karakterizira stvaralački manir koji zahvata nesumnjivu sadržajnu i životnu provokaciju sučeljenu prema tzv. falocentrizmu kao vladajućem književnom (pa i umjetničkom uopće) poretku ekskluziviteta i prioriteta, kroz stoljeća, pa i danas.

Feministička kritika davno je konstatirala agresivnu književnu konstantu falokratije i u jeziku i u književnom stvaralaštvu s ekskluzivitetom tradicije koja je efikasno potiskivala i potirala "ženski glas". Tome u prilog ide navodno pravo "muškog pisma" na jezik, prema tome, i na književnost kao umjetnost na njemu. Afirmacija potisnutog ženskog glasa razrasta se nakon svojevrsnog manifesta, koji želi afirmirati tijelo žene i njeno sebstvo, iz čega se dijalektički rađa široko polje podsvjesnog, pa se

samim time "žensko pismo" nameće kao suparnik vladajućem i tradicionalnom falocentrizmu, prijeteći mu (globalnom afirmacijom znamenitih književnica) ne samo estetskim i značenjskim paritetom nego i objektivnim rivalitetom. Simbolički muški diskurzivitet u drugoj polovici XX stoljeća polahko pokazuje znakove umora, prepuštajući, gotovo očekivano, tematski primat primjeren upravo ženskom književnom rukopisu kao emotivni i organski odnos između majke i njenog poroda, napose između majke i kćeri.

Mnoge sentencije o majci, majčinstvu i odnosu glavne junakinje prema njoj mogle bi se sažeti u jednu zgusnutu misao iz romana, gotovo lajtmotivsku: "Na sve čovjek može biti spreman, ali gubitak majke je smrt poslije koje se ne živi. Sve mi je moglo nedostajati, sve je moglo stati u uspomenu, ali ona nikako. Bila je dio mene, duša kojom dišem, dah koji mi daje snagu za sve moje bitke."

Možemo pretpostaviti da se tematska i motivska građa koja je bila izrazito bliska humanoidu vladajućeg spola historijski polahko razgrađivala i "žensko pismo" stavljala i postavila u poziciju semantičke, simboličke i logičke jednakosti. Čini se, na prvi pogled, kao da Kovač-Devlić tendenciozno izrasta iz književne naratologije obilježene tim ženskim rukopisom, ali bismo se ipak priklonili mišljenju da je samo riječ o inertivnom stvaralačkom zahvatu nepatvorenog i nesvjesnog angažmana vođenog dijalektičkim ustrojem prirodnog i mogućeg. Njena se priča odvija uporno, ali s ciljem, podnoseći samu sebe kao opetovani sadržajni sukus jednog te istog. Ponekad se čini da je zaista vođena tokom unaprijed sklopljenog aranžmana u funkciji jedne providne

etike (odane, ženske, majčinske, skriveno erotske), ali sa sigurnošću tvrdimo da se njeno štivo razlijeva konfiguracijom životnog kolopleta jedino mogućeg prostora na kojem se odigrava, od iskona, već viđeno i iskustveno. Čovjek je, dakle, nemoćan baviti se uzaludnim poslom životnog preustroja. Pa ipak, kao da nas fabularna suština zatječe u nekoj vrsti nespremnosti da se saobrazimo sa stavovima glavne protagonistice, one koja nas nerijetko iritira pretjeranom, fetišističkom sklonošću da isključivo podržava svetost, ujedno i banalizam, bračne odanosti, vjernosti, majčinstva, ljubavi, praštanja... Autoricina junakinja ne preza od insistiranja na podlozi karakterno-etičke dimenzije žene koja razmišlja *in medias res*. One žene koja sadržajnu marginu života nikad ne ostavlja usamljenu nego joj dodaje senzibilitet edukativnog, etičkog, pa i ilustrativno-iluminativnog.

Siže romana *Slika za četiri zida* možemo svesti na nekoliko fabularnih karakteristika. Protagonistički subjekt, žena sretno udana, majka ženskog djeteta, zaposlena, situirana – reklo bi se, životno sređena i osigurana – ne pronalazi način smirenja ni pomirenja s prošlošću duševnog i tjelesnog, pa ni volju bezuvjetnog oprosta. Sva je u grču, koji ne popušta, zbog majkepatnice, traumatičnog odrastanja i djevojaštva, spoznaje oca nasilnika i alkoholičara, mrgodnog despota, koji pred njenim naivnim očima tuče majku joj – priželjkujući mu tada nesreću i smrt.

Vremenska perspektiva u romanu kao da nema neku važnu ulogu. Simbiotička cjelina prošlosti i sadašnjosti potire neumitni tok prolaznosti iako se čini da priča nastoji teći pravolinijskim slijedom. Međutim, sjećanje

je fenomen koji ne da smirenja i pomirenja. Naprotiv, kad se fabularna građa okreće sadašnjosti koja dovodi do peripetije, katarze i očišćenja, kad se život razlije u otrežnjenje, dobrotu i konačnu, priželjkivanu, sreću, u romanu se, kao kod demijurškog fatuma, platonovskog bogatvorca, animira i zlo i naopako.

Protagonisticina reminiscencija, kao uzrok i posljedica subjektivne svijesti, čini osnovnu strukturnu komponentu romana. Sjećanje je traumatična nevolja koja degradira i potire varljivu sreću i životno zadovoljstvo, kojim se često i javno hvali. Zakukuljena u privid sretnog braka, u majčinsko čuvstvo, u blaženstvo kojem ipak nešto nedostaje, Emina se batrga između dva prividа, nemoćna odoljeti i suprotstaviti se ogledalu lica i naličja, suštine i tlapnje, bola i radosti.

Glavna protagonistička trasa romana zasnovana je na sentimentu odnosa između kćeri i majke. Eminu progoni i dalje živa pubertetska trauma izazvana očevim despotizmom, alkoholizmom, nasilničkom prirodom, koja je njenoj majci svakodnevno ostavljala modrice kao žive pečate zla što ih zlotvor nosi u sebi. Ona svakodnevno moli majku da ga ostave i pobjegnu, a majka ne pristaje, govoreći da će i to proći. Ispostavi se da je bila u pravu jer otac u potonjim godinama postaje pokajnik svjestan zla što ga je činio, odajući se sentimentalnom ganuću i tražeći oprost.

Na toj značenjskoj razini uspostavlja se sižetska silnica cijelog romana. Kao simbol trpljenja i urođenog sabura, Eminina "majčica" u djelu izrasta u iskonski fenomen dobrote, praštanja i čovječnosti, čemu nema alternative. Ona poznaje muku koju svaki nevoljnik nosi

sa sobom i u sebi, dokazujući tako da je zlo u čovjeku aktuelno, ali privremeno, a da je dobro u njemu fatumski zgaženo zato što je svako zlo svojom surovošću jače od nježnosti, dobra i dobrote. Paradoks nas podsjeća da dobro i postoji –zahvaljujući zlu! Majka Eminina, kao simbol dobra, relaksira tvrdokorno zlo u čovjeku koga voli, kome je odana i u koga vjeruje. Od tog fabularnog nukleusa u romanu se granaju gotovo svi drugi odnosi i sudbinska sučeljavanja s nejednakim ishodom. Tu se animiraju životne sudbine parova: nje i muža joj Emira, prijateljice Ismihane i njenog nevjernog Adnana, kolegice Edne i njenog "katila" itd.

Ovaj porodični roman svoju značenjsku arhitekturu podvodi pod jednoznačnu liniju ženskog sentimenta, koji bi se mogao obrazložiti jednom mišlju glavne junakinje: "Mnoge su plakale što se udaju, a mnoge tek kad su se udale. Koliko se tih divnih sjajnih prstenova pretvorilo u krug pakla... Koliko li je snova uništeno baš onda kad su im taj prsten stegnuli oko prsta! Umjesto ljubavi postale su zarobljenice nečijeg bijesa, kompleksa, potrebe da dželat ima žrtvu, nekoga kome može kosti polomiti jer je njegovo vlasništvo." U djelu, ponekad i kao antipodi, djeluju i likovi s ulogom koji se, poput mistične školjke, otvaraju pred nama u prilikama kad je čovjek čovjeku kao mehlem potreban. Takve su Eminina direktorica, Željezna Lady ("žena iz budućnosti") ili kolegica Elma.

Osim kazanog, roman *Slika za četiri zida* obznanjuje čitalačku percepciju sentimentalnog naboja i zlosretnog ganuća. Na razini ciljanog etosa, koji u iskazu glavne protagonistice uglavnom rezultira golim patosom, ganućem, rastvorenim čuvstvom, bolećivo raznježenim

raspoloženjem, ta proza sublimantno odiše ponekad pretjeranim sentimentalnim nabojem tako da je sa sigurnošću možemo svrstati u žanr porodično-sentimentalnog romana. Fabularni tonikum i racionalizam kao put prema vrlini uglavnom ustupaju mjesto ciljanom stvaralačkom sentimentalizmu (*literature of sensibility*), iz kojeg se u romanu animira izrazita empatija čak i kao osnovni misaoni stav kojim se zastupa ideja da je sreća u samom čovjeku. Da bi se dotaklo životno zadovoljstvo, nameće se kreativno uvjerenje da je jedini ispravan životni put stremljenje prema dobrom i dobroti kao neprikosnovenom etičkom cilju svakog čovjeka. Put ka toj vrlini u romanu *Slika za četiri zida* trasiran je na dvosmjernom sentimentu između Emine i njene "majčice". Ta relacija se nastavlja i u odnosu prema kćeri Emi.

Roman Munire Kovač-Devlić bošnjačkoj savremenoj književnosti tzv. ženskog pisma daruje vrijednosti koje se mogu dokumentirati brojnim karakteristikama te vrste proze. Osim izrazitog sentimenta, koji često rezultira emotivnim patosom, nameće se čitalački dojam izražene idilične atmosfere kao klasične potvrde estetskog, potom pomalo sterilna čednost protagonistica i njihov uglavnom diskrecijski intimitet. Dodajmo tome ispovjednu, raznježenu formu u službi etosa i rezultatu spomenutog patosa, a posebno ono što je jedan od ključnih elemenata sentimentalnog romana – kult prijateljstva i porodice, osim ljubavi.

U književnoj nauci odavno je uočeno da poetika sentimentalizma neminovno rezultira moralizatorskim tonom i etičkim načelima kojima se zlo sudbinski kažnjava, a vrlina nagrađuje. Sve važnije odlike sentimentalnog

i porodičnog romana markantno se potvrđuju u ovom vrijednom književnom uratku.

Imajući na umu sve što sam naglasio, s izrazitom sigurnošću preporučujem izdavaču objavljivanje romana *Slika za četiri zida*, potpuno siguran da će doprinijeti kvalitetu i svježini bošnjačke književnosti pisane ženskom rukom i njenom stvaralačkom kreacijom.

Recenzent:

prof. dr. Safet Sarić

Mostar, februar 2022.

Pred čitaocem rukopisa romana *Slika za četiri zida* spisateljice Munire Kovač-Devlić otvara se široko postavljena i zamišljena perspektiva tzv. ženskog pisma. Kao autorica jednog zapaženog romana, novim književnim projektom Kovač-Devlić podastire čvršću, ali prepoznatljivu podlogu, koja, bez namještene patetike, nadrasta, nadgrađuje i zrelije osmišljava njen kreativno-književni vokabular. Ovaj prozni rukopis obznanjuje i karakterizira stvaralački manir koji zahvata nesumnjivu sadržajnu i životnu provokaciju sučeljenu prema tzv. falocentrizmu kao vladajućem književnom (pa i umjetničkom uopće) poretku ekskluziviteta i prioriteta, kroz stoljeća, pa i danas.

* * *

Imajući na umu sve što sam naglasio, s izrazitom sigurnošću preporučujem izdavaču objavljivanje romana *Slika za četiri zida*, potpuno siguran da će doprinijeti kvalitetu i svježini bošnjačke književnosti pisane ženskom rukom i njenom stvaralačkom kreacijom.

prof. dr. Safet Sarić

9 789926 250218